

Kihívások és útkeresések

a magyar református egyház
20. századi történetében

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE 11.

Sorozatszerkesztők

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Kihívások és útkeresések

a magyar református egyház

20. századi történetében

SZERKESZTETTE

KISS RÉKA – LÁNYI GÁBOR – BÁRÁNY ZOLTÁN

Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet
Kálvin Kiadó
Budapest, 2025

© Szerzők, szerkesztők, 2025

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar

Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2025

© A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2025

A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem 66001R800 témaszámú
belső pályázati projektjének keretein belül valósult meg

A borítón látható fotót a Dunamelléki Református Egyházkerület

Ráday Gyűjteményének hozzájárulásával használtuk fel.

A fotó a Budapest-Nagyvárad téri református templom alapkövetételén készült
1930. április 15-én.

ISSN 2676-9824

ISBN 978 963 558 559 5

Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója

1113 Budapest, Bocskai út 35.

Felelős kiadó: Galsi Árpád

és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar

Egyháztörténeti Kutatóintézete

1092 Budapest, Ráday u. 28.

Felelős kiadó: Literáty Zoltán

Grafikus tervezés, tördelés, borítóterv: Rezessy Szabolcs

www.kalvinkiado.hu

Nyomtatta és kötötte:

Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

Tartalom

Előszó	9
Bogárdi Szabó István: Útkeresők Török István (1903–1996) az egyházban az egyház ellen az egyházért	11
Pap Ferenc: „Egység és tökéletesítés” Utak és útkeresések a szervezeti és a szertartási egység érdekében a 20. század első felében	21
Bárány Zoltán: Az ifjúsági belmisszió és a Soli Deo Gloria	31
Tóth-Gyóllai Dániel: Vita a debreceni teológiai fakultás kezdeményezései körül Csikesz Sándor és Révész Imre tervezete a teológiai képzés reformja kapcsán	49
Rigó Róbert: A református egyház földjeinek elkobzása a Kecskeméti Egyházmegyében (1945–1952)	65
Lányi Gábor: Felvállalható együttműködés vagy elvtelen kiszolgálás? Bereczky Albert egyházkormányzati tevékenységének motivációi	91
Szetey Szabolcs: „Részt kell vennünk hitünk gyümölcseivel a szocializmus építésében” Igehirdetési Bizottság a Dunamelléken a 20. század közepén	107
Csűrös András: A „magyar Barmen” A Hitvalló Nyilatkozat és a Barmeni Nyilatkozat hatástörténeti kapcsolata és hazai recepciója	121

Köbel Szilvia: Magyar és hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején – különös tekintettel Szabó Dezső kálozi lelkész holland kapcsolataira az állambiztonsági szervek fókuszában	137
Nagy Péter: Az elizabethi református egyház élete	151
Hanula Gergely: A református egyházi nyelv változásai a 20. század második felében Az oral history és a big data találkozása	171
Kiss Réka: Mozaikok: Protestáns kapcsolati hálók nyomai a második világháború alatti ellenállásban. Adalékok Soos Géza pályaképéhez	187
Kötetünk szerzői	209
Absztraktok	211

*„Mint mikor a jószág pihenni tér a völgybe,
úgy pihentette meg őket az Úr lelke.
Így terelgetted népedet,
dicső nevet szerezve magadnak.”
Ézsaiás próféta könyve 63,14*

Előszó

Jelen kötet a Károli Gáspár Református Egyetem Rektora által 2022-ben kiírt, az egyetemi karok közötti tudományos párbeszéd és együttműködés élénkítését támogató pályázat keretében készült tanulmányokat tartalmazza. „Kihívások, útkeresések a 20. századi magyar református egyház történetében” címmel indított kutatásunk célja az volt, hogy egyfelől a 20. századi magyar történelem sorsfordító csomópontjaihoz illeszkedve, másfelől a református egyház belső életének összefüggéseiben, esetenként tanulmányokon keresztül elemezze és értelmezze a magyar református egyház 20. századi történetének korábban kevésbé vizsgált jelenségeit, útkereséseit, dilemmáit.

A Trianon utáni, két világháború közötti időszak a református egyházban a vallási megújulásnak, a felekezeti identitás megerősítésének kísérlete, amely valójában egy soktényezős, krízishelyzetként megélt állapotra adott válaszként született. A jól ismert köztörténeti katalizátorok: a vesztes világháború, az azt követő forradalmak, valamint a történelmi Magyarország összeomlásának traumája egy egész nemzedéknek vált meghatározó élményévé. A magyar református egyház pedig különösen nagy megrázkódtatásként élte meg, hogy alig egy generációval az amúgy is megkésett szervezeti egységesülését (1881) követően újból szétszóródott a trianoni utódállamokban, illetve azokon is túl, a diaszpórában. Mindközben a 19. század végére igazgatásilag egységessé vált és teljes vallásszabadságot nyert magyar református egyháznak egyre inkább a modernitás kihívásaival, a tömeges laicizálódás jelenségeivel és megélték az egyházpolitikai, illetve teológiai vitákkal kellett szembenéznie. Az egyház egymással is vitázó irányzatai közötti különbségek az azonos hittani meggyőződés mellett eltérő kulturális, társadalmi és történeti összetevők mentén tagolták a reformátusság sokszínű válaszait. A megújulási törekvések nyomán a 20. századra a református egyház teológiai-szellemi élete a korábbiakhoz képest rétegzettebb lett.

Míg a két világháború közötti református egyház – az ellentmondások mellett is – gyarapodó korszakát élte, a szélsőjobbról, majd a szélsőbal felől érkező totális ideológiák, illetve a német majd a szovjet megszállás nyomán kiépülő diktatúrák az egyházat korábban nem tapasztalt gyökeresen új helyzet, nehéz dilemmák sorozata elé állította. A második világháború

után pedig az egyház és az állam viszonyának kölcsönös együttműködésen alapuló újrarendezését kezdetektől kényszerpályára állították a hatalom totális kisajátítására törekvő kommunista párt törekvései, amelyek egyre leplezetlenebbül a vallásos hagyományrendszer megtörésére és a világnézeti és politikai ellenfélként kezelt egyházak kiszorítására irányultak. A meghirdetett elvekkel ellentétben pedig legkevésbé sem az állam és az egyház szétválasztásához, hanem az egyházi önrendelkezés elvesztéséhez, a pártállami ellenőrzés kiteljesedéséhez és az egyház teljes anyagi kiszolgáltatottságához vezettek. A kommunista pártvezetés ráadásul az egyházon belüli valós törésvonalakat kihasználva, főszabályként az új, lojális egyházvezetésen keresztül igyekezett érvényesíteni elnyomó egyházpolitikáját, illetve saját politikai és propagandacéljai szolgálatába állítani az egyház tanítását. A totális rendszerek kihívásaira adott egyházi válaszreakciók, teológiai reflexiók, egyéni és közösségi magatartásminták feltárása és elemzése még számos kutatási lehetőséget tartogat.

Kutatásaink során mindezen komplex folyamatok egy-egy jelenségét vizsgáltuk, primer források bevonásával, interdiszciplináris megközelítésben. Az egyetem négy karán (a hittudományi karon, jogkaron, bölcsészkaron, pedagógiai karon) működő oktatók és doktoranduszok megszólításával olyan, eddig kevésbé vizsgált kérdéskörökre kerestük a választ, hogy milyen lenyomatot őriznek a fennmaradt írásos források a modernitás kihívásairól, majd a kommunista diktatúra elnyomására adott sokszor ellentmondásos egyházi válaszokról, teológiai reflexiókról, cselekvési stratégiákról az állam–egyház viszonylatában, a teológiai diskurzus síkján, a belső egyházi élet különböző területein (például liturgia, oktatás, egyesületek) és egyéni életpályák tükrében.

A szerkesztők nevében Kiss Réka

Bogárdi Szabó István

Útkeresők

Török István (1903–1996) az egyházban az egyház ellen az egyházért¹

Az „út” és hozzá kapcsoltan az „útkeresés”, illetve „útvesztés” metaforái meghatározó kifejezései a keresztyénségnek (*communio viatorum*), szűkített értelemben pedig a 20. századi egyház- és teológiai történetnek is. Török István (1903–1996) pápai, majd debreceni szisztematikusi élete és teológiai működése jól szemlélteti ezt, mert egyrészt tudományos és közéleti munkásságában nyomon követte az egész 20. századi protestáns (és kisebb részt római katolikus) teológia változásait (útjait és útkereséseit és úttévesztéseit), másrészt élete és sorsa a magyar református egyház helyzetének változásait is tükrözi.²

Török István Tiszaeszláron született 1904. december 1-jén, a gimnáziumot Karcagon (1923), teológiai tanulmányait Debrecenben (1927), majd ösztöndíjasként Berlinben, Münsterben és Marburgban (1926–1928) végezte. Debrecenben Csikesz Sándor volt rá döntő hatással. Münsterben Karl Barth tanítványi körének tagja. Berlinben hallgatta Adolf von Harnackot, Marburgban Rudolf Bultmant, Münsterben pedig az akkor kibontakozó, majd sokfelé ágazó dialektika teológia képviselőit, többek között Karl Barth pályatársát és barátját, Eduard Thurneysent és a római

¹ TÖRÖK István: Az egyházkritika, in: *Theologiai Szemle* 19(1943/4), 196–205, 200. A kifejezés eredetileg Hermann Kuttertől való. (KUTTER, Hermann: Vallásos liberalizmus – keresztyén szabadság, in: *Protestáns Szemle* 47(1938/5), 241–250, 249. (Sejtésem szerint az írás fordítója Török István.) A tanulmány angol verziója: BOGÁRDI SZABÓ, István: Pathfinders. István Török (1903–1996) in the Church – Against the Church – For the Church, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 7–19.

² Török István életét és teológiai munkásságát feldolgozta: HOTORÁN Gábor János: „...akinél pedig az én igém van, beszélje az én igémet igazán”. Török István, az igeteológus, hittudományi doktori értekezés a rendszeres teológia tárgyköréből, Debrecen, 2019, 239. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/bfa2ac08-f7c6-4ed2-be02-c93c98ad7503/content> (Letöltés: 2023. november 30.)

katolikus Erich Przywarát. Továbbá hallgatta az idős Hermann Kuttert, a szociális evangélium képviselőjét, és a vallásos szocialista Paul Tillichet is, aki később a korrelatív teológia képviselője volt.³

Hazatérése után 1929-ben a gimnáziumban helyettes vallástanár. 1931-től a Pápai Református Theológiai Akadémián óraadó és helyettes, majd 1932-től nyilvános rendes tanár. 1932-ben teológiai doktorátust, 1940-ben magántanári képesítést (habilitáció) szerez a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. 1941-ben rendkívüli, 1945-ben pedig rendes tanári kinevezést nyer az egyetem Hittudományi Karának etikai tanszékére. 1950-től 1967-ig (ténylegesen 1957-ig) a Debreceni Theológiai Akadémián működött, ekkor már a dogmatikát is ő tanítja. 1956-os megnyilatkozásai következményeként az 1957–58-as tanévben tanulmányi szabadságra küldik (szilenciumra kényszerítik), majd a tárgykörébe tartozó etika előadását másra bízják. 1968-ban nyugdíjba vonult. 1996. április 11-én Debrecenben halt meg.⁴

Török István akadémiai és egyetemi oktatóként már pályafutása kezdetén bekapcsolódott a magyarországi teológiai vitákba (útkeresésekbe), melyek a magyar református egyházban a 19. századi liberalizmus és a hitvallásos ortodoxia, a kultúrprotestantizmus és a történelmi kálvinizmus, továbbá a valláselvű keresztyénység és dialektika teológia között folytak.⁵ Termékeny cikkíró, közkedvelt előadó. A két világháború között számos írása jelent meg az *Igazság és életben* (Debrecen), a *Dunántúli Protestáns Lapban* (Pápa), a *Protestáns Szemlében* és a *Theológiai Szemlében*. A kommunizmus éveiben (néhány kisebb, 1956-ig megjelent írástól eltekintve) nem publikált, illetve tanítói működésének felfüggesztése után Magyarországon nem publikálhatott.⁶

³ Részben erről maga Török István is ír 1994-ben, abban a kötetben, melyben a doktori értekezése, egy előadása és habilitációs dolgozata reprint formában együtt jelent meg. In: Dr. TÖRÖK István: *Barth Károly teológiájának kezdetei et al.*, Debrecen, 1994.

⁴ Nekrológiát lásd: BARCZA József: Dr. Török István emlékezete, in: *Confessio* 20(1996/3), 75–78. Lásd még ehhez: KOVÁCS I. Gábor (szerk.): Török István, in: KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet*, Budapest, Eötvös Kiadó, 2014, 136–141.

⁵ A magyarországi (és némi kitekintéssel az erdélyi és felvidéki) református teológia irányairól és vitáiról maga Török István ad enciklopédikus összefoglalót *A mai magyarországi református teológia helyzetképe* c. írásában, in: *Theológiai Szemle* 18(1944/1), 28–37. Ennek bevezető jegyzetében jelzi, hogy cikke külföldi egyházi körök tájékoztatására készült, német fordítását maga végezte. Nem tudtam felkutatni, hogy megjelent-e német nyelven.

⁶ Jellemző adalék, hogy a pártállam idején megjelent reprezentatív igényű egyház- és teológiatörténeti művek mellőzik munkásságát. Vö. BARTHA Tibor – MAKKAJ László: *Studia et Acta Ecclesiastica V., Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983.

Főbb művei: *Barth Károly theológiájának kezdetei* (Pápa, 1931, doktori értekezés), *Egyház és politika* (Pápa, 1935, tanulmány), *Az Ószövetség értékelése Kálvin Intitutiójában*,⁷ *A lelkész, mint ethikus* (Igazság és Élet, 1937, 9–15.), *A házasság keresztyén jellege* (Pápa, 1940, habilitációs értekezés), *Dogmatika* (Amsterdam, 1985, előszava szerint 1971-ben zárta le), *Etika* (Amsterdam, 1988), *Határkérdések szolgálatunkban* (Budapest, 1990). Ez utóbbi kötet a nyugdíjazása után egykori tanítványai körében, az ún. „fekete konferenciákon” tartott előadásainak adatolt válogatása (harminchat kisebb-nagyobb előadás, levél, tanulmányvázlat), sajátos egyházi „szamizdatnak” is tekinthető, mert egyrészt, ahogy Török István a bevezetőben jelzi, ezeket az előadásait a „félelem légkörében” tartotta, másrészt ugyanakkor valamennyit megküldte a hivatalos egyházvezetésnek.

A rendszerváltás fordulóján újra számos írással kapcsolódik be az egyházi közéletbe, elsősorban a *Reformátusok Lapjában*, a *Confessióban*, a *Református Tiszántúlbán*.

Kiterjedt levelezését, kéziratban maradt cikkeit, tanulmányait a Sárospataki Könyvtár, illetve kisebb részben a Debreceni Kollégium levéltára őrzi.

Számos méltatása egyöntetűen hangsúlyozza teológiájának kritikai jellegét.⁸ A „kritikai”, „egyházkritikai” és „teológiai-kritikai” megjelölések azonban gondos mérlegelést kívánnak. Török István egész működése alatt a dialektika teológia által meghatározott gondolatot követte, mely szerint a teológia az egyház valamennyi élettevékenységének kritikai (megkülönböztető) vizsgálatát jelenti, az egyházat létesítő és fenntartó funkciók, mindenekelőtt az egyház elsőrendű szolgálata, az igehirdetés (prédikáció) tekintetében. Ilyen értelemben a teológiának és a teológiai kritikának sajátos egyházkormányzati funkciója is van.⁹ Az 1956-os forradalom idején és később tett megnyilatkozásaiban ez az egyház- és teológiai-kritikai funkció

⁷ TÖRÖK ISTVÁN: *Az Ószövetség értékelése Kálvin Intitutiójában*, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1936, 121–138.

⁸ Egyféle rehabilitációnak tekinthető, hogy a Barmeni Nyilatkozat 75. évfordulóján kiadott ünnepi zsinati határozat (2009) Török István kéziratban maradt fordításában közli a Nyilatkozat szövegét. Török István 1954-ben, a 20 éves évfordulóra készítette el a fordítást, de az akkor nem jelenhetett meg. https://www.reformatus.hu/documents/348/2009.11.19_A_75_éves_bermeni_nyilatkozatról.pdf (Letöltés: 2023. november 28.)

Korábban Barmenről: TÖRÖK ISTVÁN: *Protestáns Hitvallás*, in: *Protestáns Szemle* 47(1938/3), 353–359.

⁹ A „kritika” fogalmának sokféle használatát részletesen kifejti dogmatikája számos fejezetében is. Vö. TÖRÖK ISTVÁN: *Dogmatika*, Amsterdam, Free University Press, 1985. Életműve tekintetében feldolgozta: HOTORÁN: i. m.

sajátos összeütközésbe került a korabeli egyházvezetés megnyilatkozásaival, döntéseivel és teológiai ambícióival is. Mindez elhallgattatásához vezetett.¹⁰

Szaktudósként, tanárként és publicistaként egyaránt fontos megkülönböztető igényt érvényesít, amikor *korszakokról*, az egyház történetének sajátos korszakairól vagy éppen teológiai korszakokról beszél. Dogmatikáját ebből a szempontból külön elemzés tárgyává lehet tenni, elsősorban annak egyháztörténeti kitekintését és eszkatológiai részét.¹¹ Ennek az óvatosan mérlegelő megkülönböztető igyekezetnek különös jelentősége van a „szolgáló egyház” teológiáját érintő, összetett kritikájára nézve, e teológia képviselői, úgymond, az „új világekorszakot” (kommunizmus, szocializmus) folyton egy új teológiai korszak nyitányaként (is) ünnepelték. Török István ezt mondja Dogmatikájában:

Az egyháztörténet sajátos kérdése: hogyan értette meg az egyház az egymást váltó korszakokban Isten kijelentését, és milyen választ adott rá? Ez a válasz más volt a reformációban, a felvilágosodás korában, és ismét más napjainkban, a kijelentés megértésének mértéke és a változó körülmények szerint. Hol engedelmeskedett az egyház, hol ellenkezett, hol szolgálni próbált, hol meg uralkodni. Az egyes korszakokban tehát nem megismétlődik az egyház élete valami örökös körforgásban, hanem a végkifejlet felé közeledik. Haladásában új meg új vonásokat mutat fel, mégpedig nemcsak a tévedésekben, bukásokban és vétkekben, hanem az erényekben, áldásokban és fénylő alkotásokban is. Éppen a kritikával végzett történeti kutatásban egyre újabb oldaláról válik láthatóvá Krisztus életének jövőt formáló hatása.¹²

1958. május 29-i keltezésű előadásában (*Kereszténységünk a szocializmus történelmi korszakában*), mely nyomtatásban halála után jelent meg,¹³ számos fenntartást fogalmaz meg a „korszak” kifejezéssel kapcsolatban is. Dolgoza-

¹⁰ Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai és egyházi élete kapcsán lásd kötetünkben Kiss Réka, Rigó Róbert, Kőbel Szilvia, Szetey Szabolcs, Csűrös András és Lányi Gábor tanulmányait.

¹¹ Török: *Dogmatika*, I.2. A teológia protestáns jellege, illetve XII. Az eszkatológia.

¹² Uo., 237.

¹³ Török István: *Kereszténységünk a szocializmus történelmi korszakában*, in: *Egyháztörténeti Szemle* 1(2000/2), 88–97.

ta címét nem maga választotta, a témával szinte kényszerűségből, egyfajta számonkérésre foglalkozik; 1956-os megnyilatkozásai miatt kell nyilatkoznia. 1956 decemberében *Felszámolás és újrakezdés* címmel lelkeszértekezleti előadást tartott, melyben a Magyarországi Református Egyház Országos Intézőbizottságának működését ismertette.¹⁴ Az előadás első részében az Intézőbizottság kezdeményezésének szükségességét, illetve legitimitását bizonyítja, második részében Ravasz Lászlónak a forradalom idején tett rádiós nyilatkozatát elemzi.

1958 elején a sztálinista egyházpolitika restaurációjának nyitányán az akkori egyházkerület vezetői tematizált (valójában „faggató”) feladatot kapott: hogyan látja a szocializmus „történelmi korszakát”, továbbá a szovinizmus és hazafiság, kozmopolitizmus és internacionalizmus, illetve a *corpus christianum* és *corpus Christi* kérdését. Ezek a témák már 1956 előtt, de különösen a forradalom leverése után bekövetkező egyházi visszarendezés idején, egészen az 1989–90-es rendszerváltásig állandó témái voltak az egyházkerületi ünnepi megnyilatkozásainak, a hivatalos teológiai tételezéseknek, mintaprédikációknak, deklarációknak.¹⁵ Török István a kérdésekre reflektálva tisztázza korábbi mondanóját. 1956-os megnyilatkozásából nem von vissza semmit, és éppenséggel a korszakolási készletekkel kapcsolatos óvásai miatt. 1956 végén az egyházkerület teológiai túlkapásait, önhittségét tette szóvá, és teszi ebben az írásában is.¹⁶ Korszakok megnevezése helyett pedig józan megfontolást javasol az egyházkerületnek. Az ugyanis fogós kérdés, hogy korszakokról szólván, mit mivel vetünk össze, például a szocializmust a kapitalizmussal vagy a technikai civilizációt az atomkorszakkal vagy a liberális demokráciákat a diktatúrákkal, valamiféle békekorszakot a világháborúk idejével. Helytálló-e, kérdezi, a „szocializmus történelmi korszakának” kizárólagos használata.

¹⁴ TÖRÖK István: *Felszámolás és újrakezdés*, közli: BARCZA József, in: *Confessio* 20(1996/2), 78–83. A megújulási mozgalom működéséhez lásd: KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Íratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből. (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007.

¹⁵ Vö. BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, doktori értekezés, Debrecen, Societas et Ecclesia 3., 1995; HORVÁTH, Erzsébet: *History of the Hungarian Reformed Church through the Communist Era (1945–1989)*. <https://zsinatilevatar.hu/node/18> (Letöltés: 2023. november 30.); FÜSTI-MOLNÁR, Szilveszter: *Ecclesia sine macula et ruga: Donatist Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary especially after 1989/90*, Sárospatak, SRTA, 2008; VAJTA, Vilmos: *Die „diakonische Theologie“ im Gesellschaftssystem Ungarns*, Frankfurt am Main, Vrlg. Otto Lembeck, 1987.

¹⁶ Török István 1956-os megnyilatkozásait ismerteti HOTORÁN: i. m., 186–195.

Kierkegaard szerint az egyház mindig úgy rontja el a dolgát, ha abszolút módon viszonyul ahhoz, ami relatív, mert akkor szükségképpen relatív módon fog viszonyulni ahhoz, ami abszolút. Megnyeri a világot, de elárulja Istent. Hitünk és szolgálatunk szempontjából éppen ezért nem tudom eléggé kérlelni atyámfiat a józanságra. Az apostollal szólva „Legyetek mértékletesek és józanok!” (1Péter 4,7). Mértéktartásunkon és józanságunkon fordul meg szolgálatunk belső és külső hitele, egész egyházpolitikánk realitása. Az évek folyamán erről már sok mindent elmondtam, de úgy látszik, mégis keveset. Hadd toldjam meg az eddig felhozott példákat egy újabbal. Néhány lelkipásztor társunk kemény megfegyelmezésével kapcsolatban olvasom ezt az indoklást: „Az Isten Igéjével szemben tanúsított engedetlensége miatt történt”. – Kérem, ne mondjunk ilyet, mert a reális helyzet az, hogy néhány lelkipásztor társunk népi demokráciánk rendjével vagy egyházvezetési rendelkezéseinkkel került szembe, s ezért következett be a fegyelmezés. Azt senki sem kívánja tőlünk, hogy népi demokráciánk rendjét az Isten Igéjével azonosítsuk. Ha viszont egyházvezetési döntéseinket akarnók az Isten Igéjével azonosítani, meg kell gondolnunk, hogy még egy olyan széles körű és alapos bibliai indoklást nyert egyházi döntés sem azonosítható Isten Igéjével, mint amilyen a reformáció. A józanság követelménye minden vonatkozásban azt jelenti: Az, ami isteni, isteni, és hadd maradjon továbbra is isteni, és ami emberi, az emberi. A kijelentés kijelentés, az egyházpolitika pedig egyházpolitika. Ha józanságunkat veszítve, az istenit és az emberit összezavarjuk, akkor már nem a reformátorok, hanem a rajongók táborában leledzünk, tehát elvettük szolgálatunkat. Tudom, hogy az ellenkező kísértés is fennforog, hogy az istenit és az emberit széjjelszakítsuk, vagy egymással szemben kijátsszuk. Remélem, a továbbiakból kitűnik, ez éppoly távol áll tőlem, mint a kettő összekeverése.¹⁷

Ám ahhoz, hogy Török István megnyilatkozásaiban ne pusztán az adott kor egyházpolitikai bírálóját lássuk, hanem az elmélyült gondolkodót, kritikai munkáját a tájékozódás és „útkeresés” módszertani elemének kell tekintenünk.

Ehhez számos körülményt figyelembe kell vennünk. Mindenekelőtt azt, hogy Török István igen tartózkodó nagy szavak tekintetében. Módszerét

¹⁷ TÖRÖK: Kereszténységünk, 88.

számos publikációjában figyelhetjük meg. Vagyis nem csupán afféle írói, előadói attitűdről vagy késztetésről van szó, miszerint ha nem publikálható a mű, bátrabban lehet szólni, hanem alaposság és módszeresség mutatkozik akkor is, amikor nincs akadálya a közzétételnek. 1943-ban jelent meg egy hosszú előadása, melyet egy tiszántúli lelkésztovábbképző tanfolyamon mondott el *Korunk teológiai kérdései* címmel.¹⁸ Ebben elsősorban a lelképászorok tájékozódását és a teológiai mérlegelését akarja segíteni.¹⁹ Előbb a teológia tárgyának enciklopédikus elrendezése szerint (biblikus kutatás, egyháztörténeti kitekintések, rendszeres teológiai tárgyak, valláspedagógia) az 1930–40-es évek fő irányzatairól számol be (elsősorban német nyelvterületről), jelezve, hogy a korábbi évtizedekhez képest a teológiai kutatásban és egyházi közbeszédben fordulat állt be, amely azonban egyrészt nem menekülés a tudományosság elől, másrészt nem is új teológiai témák bevezetése, hanem inkább a teológiai kutatás átrendeződése, amely újszerű (speciális) összefüggésekbe állítja a korábban fontosnak, illetve mellőzhetőnek vélt stúdiumokat.

Ezek után, úgymond, aktualitásokra tér ki. Témaválasztása azonban nem ötletszerű. Olyan vitás kérdéseket hoz fel, melyek a következő évtizedekben jelentős szerepet játszottak a teológiai gondolkodásban és egyházi életben. Bemutatja és alapos kritika tárgyává teszi Rudolf Bultmann mitológiátlanítási programját, rámutatva, hogy abban visszatérést lát a 19. századi teológiai liberalizmushoz.²⁰ Kitér Karl Barth kritikus nézeteire a gyermekkeresztségről.²¹ Ismerteti és kommentálja a protestantizmus és katolicizmus viszonyát a változó Luther-recepció tükrében, melyhez egyházpolitikai kitekintést is kapcsol. Joseph Lortz (1887–1975) münsteri római katolikus egyháztörténész akkoriban nálunk is közismert és vitatott tézisének taglalja, mely szerint ha lett volna a 16. század kezdetén reformzsinat, Luther a katolikus egyház

¹⁸ TÖRÖK István: *Korunk teológiai kérdései*, in: *Theologiai Szemle* 19(1943/3), 151–162.

¹⁹ Már doktori értekezésében hangot ad annak, hogy a „pap-theológusok és theológus-papok” útkeresését tekinti a teológia elemi feladatának. TÖRÖK: *Barth Károly teológiájának kezdetei*, 3.

²⁰ A Bultmannhoz kapcsolódó filozófiai és teológiai recepció magyar vonatkozásait bemutatja: IGNÁCZ Lilla: *Hermeneutika és teológia Rudolf Bultmann gondolkodásában*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2007. https://doktori.btk.elte.hu/phil/ignacz/ignacz_dissz_hun.pdf (Letöltés: 2023. november 30.)

²¹ Török itt Barthenak az 1930-as évek végén tett felvetéseire utal. Barth később, a *Kirchliche Dogmatik* IV/4. (1967) kötetében fejtette ki tételesen ellenvetéseit a gyermekkeresztség kapcsán. Részben Karl Barthra hivatkozva az 1990-es évek derekán a magyar református egyházban is vita folyt a gyermekkeresztségről. Irodalmi ismertetővel összefoglalja ifj. FEKETE Károly: *A keresztséggel kapcsolatos tanulmányok kritikai összefoglalása*, in: *Theologiai Szemle* 38(1995/6), 363–370.

reformátora lehetett volna.²² Ezért Luther igyekezetét partikuláris igazságnak kell tekinteni, és ekként a protestáns reformáció részlegességében tiszta eszméit vissza lehet fogadni a katolicizmus teljességébe.²³ Török a magyarországi tapasztalatok fényében átlátszónak nyilvánítja ezt a javaslatot, ám nem buzdít sem további reverzális-harcra,²⁴ sem a felekezeti hovatartozás számarányát érvényre juttató közéleti küzdelmekre, hanem teológiai megfontolásokra ösztönöz. A reformációnak ugyanis, mondja, nem a külső motívumait, hanem a belső indokait kell vizsgálni. Máskülönb, miközben az uniós-propaganda tisztára mossa Luthert, aközben az addig Luthernek tulajdonított vétkekkel a mai protestantizmust feketíti be. Az engedékeny javaslat azt a látszatot keltheti, hogy a protestantizmus különállása idejétmúlt ragaszkodás egy történeti tévedéshez. Így summáz:

Annyi bizonyos, ha [...] komoly teológiai munka helyett szépen fogalmazott felekezeti békenyilatkozatokkal válaszolunk Rómának, ez a magatartásunk, ha egyébként mégoly nemesszándékú és őszinte is, annak a jele, hogy a számunkra gondosan elkészített horgot gondolkodás nélkül bekaptuk. Bekaptuk, de ezáltal az áhított hitbeli egyiséghez egy hajszállal sem értünk közelebb.²⁵

Egy másik megjegyzése még jobban érzékelteti a megkülönböztetés (teológiai kritika) módszertani jellegét. Előadása végén kitér a második világháborúra

²² Lortz náluk is sokat vitatott tétele Toynbee történet-filozófiai megjegyzései mellett bizonyára ihletően hathatott BIBÓ István híres *Uchronia, ha a Zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* (1968) c. írásához.

²³ Érdemes megjegyezni, már a 19. században megjelent a reformáció ilyen értelmű bemutatása, leginkább a spanyol római katolikus Jaime Balmes (1810–1848) apologetikus munkájában, mely magyar fordításban is megjelent: BALMES Jakab: A protestantizmus és katolicizmus vonatkozással az európai polgárisodásra I–II., in: *Magyar Egyháztudalmi Iskola 28–29. évf.*, Pest, 1865–66. Balmes apologetikus érvelése az 1950-es években újra a figyelem középpontjába került. Legújabbban ugyanígy: BRAD, Gregory: *The Unintended Reformation*, Cambridge, Harvard University Press, 2015.

²⁴ A gyermek vallási neveltetésére vonatkozó kötelezvény kérdése hosszú évszázadokig a vallási küzdelmek egyik lényeges területe volt. Bár polgárjogi értelemben 1868-ban hatályát veszítette, a reverzális megtagadása a 20. században továbbra is a felekezethűség egyik jele volt, a reverzális kikényszerítése pedig állandó protestáns panasz tárgya. Török István a házasságról szóló rehabilitációs munkájában több helyen kitér a kérdésre (in: TÖRÖK István: *A házasság keresztény jellege*, habilitációs értekezés, Pápa, 1940, 29–31.69–74); külön vita tárgyává teszi azt a tervezetet, hogy a reverzalist adó egyháztagokat tiltsák el az úrvacsorázástól (TÖRÖK István: Csak kárhózatot ennék és innék a reverzalist adó egyháztag az úrszaltánál?, in: *Dumántúli Protestáns Lap* 48(1937/49), 235–236.

²⁵ TÖRÖK: Korunk, 160.

is, és Magyarország érintettségéhez kapcsolódva intést fogalmaz meg. Jelzi, hogy háború kérdésében nem „politikai prókátorságra”, hanem theologiai bizonyoságtételre van szükség, és ebben, jegyzi meg, az általa nagyra becsült Karl Barth sem találta el mindig a „legmegfelelőbb szót”.²⁶ Mindazáltal, kérdezi, vajon teológiai reflexió és kritika eredménye volna az a tény, hogy a világháború kitörésekor sokat hangoztatott „kereszteshadjárat” vagy keresztesháború kifejezés kezd kimenni a szóhasználatból,²⁷ vagy csupán arról volna szó, hogy az egyházi szóhasználatra hatással volt a politikai közbeszéd, és „meglehetősen szónoki hajlamú miniszterelnökünk”²⁸ sem kereszties hadjáratról beszélt a döntő pillanatban, hanem azt mondta: részt vállalunk a háborúból, mert a béketárgyaláskor ott akarunk ülni a tárgyalóasztalnál”. S folytatja:

„Ha a politikai vezetők ekkora józanságot tanúsítottak legalábbis a szóhasználatban, miért kellett az egyházi vezetőknek furcsán rájuk licitálni: kisebb méretű józansággal minden áron valami nagyobbat mondani? Miért kellett a »világ fiainál« felelőtlenebbnek lenni?” Holott, toldja meg, az egyházi vezetők theologiai megfontolással is élhettek volna. „A kereszteshadjáratnak ugyanis – ha ajkunkra merjük venni ezt az igényes szót – *lelki előfeltételei* vannak. Ha a lelki előfeltételek gondos számbavétele nélkül hirdetünk kereszteshadjáratot, nem a »profánt« fogjuk »megszentelni«, hanem a szentet profanizálni. A kereszteshadjárat

²⁶ Török nemcsak arra utal, hogy Karl Barth a második világháború alatt folyamatosan nyilatkozott Németország ellen, hanem arra is, hogy 1938-ban, Csehszlovákia német megszállásakor közzétett, Joseph L. Hromádkának írt levelére is (1938), melyben a németek ellen harcoló cseh katonák harcát Jézus Krisztus egyházáért is folytatott küzdelemnek minősítette. Barth levele Magyarországon is nagy vihart keltett. Levelét ismertette: Nagy Barna: Barth Károly politikai teológiája, in: *Sárospataki Református Lapok* 33(1938/48), 238.

²⁷ Érdemes megjegyezni, hogy XI. Piusz pápa antikommunista enciklikája, a *Divini Redemptoris* (1937. március 19.), legalábbis angol és francia változatában kétféle értelemben használja a „kereszteshadjárat” kifejezést (*crusade, croisade*): a kommunizmus kereszteshadjáratát az emberiség ellen (9. §), illetve az ima és bűnbánat kereszteshadjáratát a kommunizmus ellen (58. §). Az enciklika öt nappal a náciellenes enciklika, a *Mit brennender Sorge* után jelent meg. A „kereszteshadjárat” kifejezés egészen más dimenzióba került a hidegháború idején. A kommunizmus idején a társutas egyházpolitika egyik szitokszava lett. Például Az Út vezércikke: *Helsinki után, Genf előtt* (1955. július 10–16.), illetve HROMÁDKA, Josef: Az egyház a hidegháború korában, A Prágai Keresztény Békekonferencia II. ülésén elhangzott előadás, in: *Theologiai Szemle* 2(1959/5–6), 181–182.

²⁸ Utalás Bárdossy László (1890–1946) miniszterelnök (1941–1942) nyilatkozataira, aki Magyarország hadba lépését (1941. április 11.) azzal indokolta, hogy így valósítható meg a bécsi döntések (1938, 1940) revíziója.

tehát nem politikai, hanem theologiai kérdés, s ezt a theologiai kérdést ne próbáljuk elütni a túl könnyű felelettel, hogy a bolsevisták lemészárolják a papokat, *tehát* az ellenük indított hadjárat eo ipso kereszteshadjárat. Ezzel a theologiai gyügeséggel sem egyházi, sem nemzeti célt nem szolgálunk, hanem csak eleven szentet gyűjtünk saját fejünkre. Az, aki őrállónak hivatott, csakugyan vigyázzon a vártán, s az őrálló vigyázásába tartozik a theologiai kritika éber és állandó gyakorlása is, még a szószéken kívüli szóhasználatunkkal kapcsolatban is.”²⁹

Előadásának summázatában az összes témára visszautalva ezt állapítja meg: „ha ezek az éppen csak példaképpen kiragadott kérdések már az első világháború idején törtek volna ránk, alighanem nagyobb fejtelenséget okoztak volna sorainkban, mint ma. A két világháború közt elkezdődött theologiai fordulatnak épp az a jelentősége, hogy az egyház Fejére és Urára fordította tétova tekintetünket. Feleletadásainkban s a fordulat utáni egész rendezkedésben is annyi lesz az időálló, amennyi a reá való tekintettel történik.”³⁰

Török István 1945 utáni, de különösen az 1956-os forradalom és egyházi megújulási mozgalom kapcsán tett megnyilatkozásaiban (melyek csak 1989 után kerülhettek nyilvánosságra) mindvégig érvényre juttatta ezt a végső kritériumot, vagyis a krisztológiai szemléletet. Az már más kérdés, hogy ezt érvényesítve került szembe az egyházvezetéssel, és kellett ekként az egyház ellen küzdenie az egyházért. A „nagyobb fejtelenség” ugyanis nem az első világháború idején tört az egyházra, hanem a második világháborút követően, a kommunista hatalomátvétel és 1956 forradalmának leverése után. Az időálló teológiai fordulatokhoz szabadság kell; még pontosabban: amikor az egyház igénybe veszi evangéliumi szabadságát, akár harc vagy lemondás árán is, akkor nyit utat a maradandó felé.

²⁹ TÖRÖK: Korunk, 161.

³⁰ TÖRÖK: Korunk, 161.

Pap Ferenc

„Egység és tökéletesítés”

Utak és útkeresések a szervezeti és a szertartási egység érdekében a 20. század első felében¹

„A magyar református egyház a maga lelki egységét szervezeti egységben is kifejezte a debreceni zsinaton”² – fogalmaz a debreceni alkotmányozó zsinat után ötven évvel az 1930-ban kiadott és 1931-től hivatalosan is bevezetett *Istentiszteleti Rendtartás* előszava. A zsinati határozat formájában kiadott rendtartás mint egyházjogi szabályozás szövegéhez homiletikai és liturgikai utasítások, magyarázatok kapcsolódnak. Az 1881. évi zsinat következtében egyházjogi értelemben is létrejött egységes református egyházi szervezet megtestesítője, a liturgiai szabályozások kiadására jogosult zsinat az egész magyarországi református egyháznak ad új, egységesnek szánt szertartási könyvet: „A magyarországi református keresztyén Egyház az alábbiakban állapítja meg istentiszteleti rendtartását”.³ A hozzáfűzött magyarázat fontos liturgiaturténeti megállapítás: „Ez a könyv a magyar református keresztyén egyház évtizedek óta tartó szertartási reformjának gyümölcse. Ezt a reformot az *egység* és a *tökéletesítés* gondolata ihlette.”⁴ Az erőteljesen Ravasz László püspök személyéhez kötődő, kéznyomát és teológiai látását erőteljesen hordozó, „Ravasz-ágenda” elnevezéssel a köztudatban élő, valójában szerkesztőbizottság által összeállított liturgikus könyv egyrésztől tudva és tudatlanul mind a mai napig meghatározza a magyar református istentiszteleti gyakorlatot, stílust és nyelvezetet, másrésztől évszázados törekvések beteljesedéseként értelmezendő. A jelen tanulmányban az egységesnek szánt

¹ A tanulmány angol verziója: PAP, Ferenc: “Unity and Refinement”. Paths and Quests for Organizational and Ceremonial Unity in the First Half of the 20th Century, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 20–31.

² RAVASZ László (összeállította): *Istentiszteleti Rendtartás*, Budapest, 1930, [V].

³ Uo., [3].

⁴ Uo. Az idézett mondatot az 1950-ben terveztként kiadott *Istentiszteleti Rendtartás*, amely az 1930-as kiadvány módosítását célozta, változatlan módon tartalmazza. *Istentiszteleti Rendtartás*, [Budapest, 1950, 3].

és egységesítési szándékkal kiadott *Istentiszteleti Rendtartás* történetéhez kívánunk néhány összefüggést bemutatni.

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága által kiadott *Reformátusok a kegyelem trónusánál – A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei* című kiadvány a történelmi tapasztalatok alapján a következő megállapítást teszi:

Az egyház egysége nem szertartási egyformaság, hanem közös hit és reménység: „egy Úr, egy hit, egy keresztség”. Helytelen, ha ebből tarka összevisszaság származik. Kellenek az összetartozást kifejező azonos formák. Az egyénieskedést a szeretet törvénye alapján kell elutasítanunk. Kívánatos, hogy a magyar református istentiszteletbe bárhol bárki úgy tudjon bekapcsolódni, hogy az otthonosság és összetartozás érzése ragadja meg, amely sajátos önazonosságunkat erősíti.⁵

Református hitvallási iratunk, a II. Helvét Hitvallás szintén foglalkozik a szertartási egység és különbözőség, illetve „sokféleség” kérdésével. A hitvallás a reformátori hagyományoknak megfelelően a tanítás és a hit egységének, azonosságának szükségességét és fontosságát hangsúlyozza a liturgiai gyakorlatok uniformitása, ceremoniális egységessége helyett.

Manapság mi is eltérő vallási szokásokat követünk egyházainkban az úrvacsora megünneplésében és néhány más dologban, ám a tanításban és a hitben mégsem különbözünk egymástól, s az eltérések miatt egyházainknak sem egysége, sem közössége nem bomlik fel. Az efféle vallásos szokásokban mint közömbös dolgokban, az egyházak mindig éltek a maguk szabadságával. Ezt tesszük mi is manapság. (II. Helvét Hitvallás, XXVII,2.)

Az egyház egysége nem a külső szertartásokban áll. Tanítjuk továbbá, hogy gondosan meg kell őriznünk azt, amiben az egyház igazsága és egysége a leginkább áll, nehogy meggondolatlanul szakadásokat indítsunk el és tápláljunk az egyházban. Az egyház igazsága és egysége nem külső ceremóniákban és rítusokban áll, hanem inkább az egyetemes hit igazságában és egységében. Az egyetemes hitet pedig nem emberi törvények adják nekünk, hanem a Szentírás, amelynek rövid összefoglalása az Apostoli

⁵ FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 14.

Hitvallás. Mindebből megértjük, hogy a régieknek sokféle és különböző egyházi szertartásuk volt, de ebben szabadok voltak, és soha senki nem gondolta, hogy ez megbontaná az egyház egységét. Azt mondjuk tehát, hogy az egyház igazi egysége a dogmákban, a Krisztus evangéliumának igaz és egyező hirdetésében áll, és csak azokban a szertartásokban, amelyeket kifejezetten az Úr rendelt el. Főként ezért hivatkozunk az apostol mondására: *Valakik annak okáért tökéletesek vagyunk, így kell gondolkodnunk; és ha valamit másképpen gondoltok, az Isten azt is ki fogja jelenteni néktek. Csakhogy amire eljutottunk, abban ugyanazon szabály szerint járjunk, és ugyanúgy gondolkodjunk* (Fil 3,15–16). (II. Helvét Hitvallás, XVII,27.)

A reformáció első századaiban meghatározó szerepet játszottak Európában és a magyar vidékeken az ún. „liturgikus tájegységek” hagyományai, amelyeket a saját történeti, egyháztörténeti, kulturális kontextusukban kell és lehet kizárólagosan helyesen értelmezni és értékelni. A kutató a történeti források, az ágendák, kánonok, szertartási szabályok és leírások, énekeskönyv-típusok tételei, különféle történeti források alapján zavarba ejtő istentiszteleti szokások és gyakorlatok sokféleségével találkozik. A már említett történeti, egyháztörténeti, kulturális kontextusok miatt forrásaink némileg vagy nagyon eltérő liturgikus praxist mutatnak a kelet-magyarországi, felsőmagyarországi és dunántúli, az erdélyi, illetve az ún. tiszáninneni területeken. A történeti források mindig történelmi előzményekből táplálkoznak, az istentiszteleti gyakorlat köztudattá vált gyakorlatát szervesítik magukban, írják le és alakítják normatív igénnyel.

Már korai 16–17. századi, sokszor csak vázlatos, traktátusszerű liturgiai forrásaink és ezek szerzői szóvá teszik a rossz értelemben vett sokszínűséget, sokféleséget, sok esetben a szertartási kérdésekben való egyénieskedést, széttartást. Liturgia- és ágendatörténetünk forrásai azt mutatják, hogy kiemelkedő egyházi személyek, sokszor egyházi vezetők, püspökök, akiknek az egyházkormányzói feladatuk a református hagyományban is a szertartások, istentiszteleti cselekmények feletti őrökös, felügyelet volt, időről időre, így legalább minden évszázadban normatív szándékkal jelentették meg az istentisztelet dolgaiban útmutató kiadványaikat. Ezek egy-két kivételtől eltekintve – így például Samarjai Máté János szertartási könyve kivételével (Lőcse, 1636, RMNy 1654⁶) – olyan ágendák, majd a 18. századtól főként

⁶ HELTAI JÁNOS: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, OSZK–Universitas, 2008, 206.

kiságendák (ágendakivonatok) voltak, amelyek a lelkészek/prédikátorok általi szertartási teendőket, a „szent cselekedetek” végzését írták le és írták elő.⁷ Az ágendákban vázlatosan, a liturgusi teendőkre, a prédikátor általi mondandókra és a szertartásokhoz tartozó kötött szövegekre koncentrálva szabályozzák elsősorban a keresztség és az úrvacsora, azaz a két sákramentum kiszolgáltatásának rendjét és a házasságkötés szertartását. Ezekhez kapcsolódhat az anyák szülés utáni első templomba meneteléshez kapcsolódó gyakorlat, az egyházkezelés leírása, a nyilvános bűnbánattartás, az ekléziakövetés, valamint olykor a bíróválasztás és nagyon ritkán a temetéshez kapcsolódó szövegek közlése, majd 18. századi előzményekre építve a 19. századtól fokozatosan jelenik meg az ágendákban a konfirmáció szertartásának leírása.⁸

A teljes istentisztelet vagy az úrvacsora nélküli prédikációs istentisztelet rendjét – a Huszár Gál 1574-es graduáljában (RMNy 353) található szertartási leírás kivételével – a 18. század végéig gyakorlatilag nem találjuk meg a forrásokban, legfeljebb egyes források figyelembevételével, analogikus módszerrel rekonstruálhatjuk, bár ebben az esetben mindig kérdés, hogy egy-egy forrás, adat milyen mértékben terjeszthető ki nagyobb területre vagy több liturgikus tájegységre.

Az istentiszteleti cselekményekre, így különösen a keresztség, úrvacsora és házasságkötés szertartásaira azért kellett az ágendákban polemikusan koncentrálni, mert ezek gyakorlata és az ezekkel való élés módja az adott felekezethez, így a református hitvalláshoz való tartozást fejezte ki, a Szentírással és a hitvallásokkal egyező tiszta tanítás és gyakorlat megvalósulását és fenntartását szavatolta. Az ágendákban, így különösen az ágendai, szertartási beszédekben, tanításokban különös hangsúlyt kapott a más felekezetektől, nyomtatékosan pedig a római katolikus gyakorlattól való elhatárolódás és leválás, nehogy a hívek szintjén azonosítás vagy a felekezeti gyakorlatok keveredése realizálódjon.

A reformáció istentisztelet-története Európa-szerte javarészt ágendatörténetként írható le.⁹ Az ágendák egyik kiemelkedő feladata és jelentősége az volt, hogy meghúzzák az egyértelmű határvonalakat a katolicizmus és

⁷ PAP Ferenc: Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében, in: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2012, 9–201, 14–16.

⁸ PAP Ferenc: Konfirmáció a 19. század elején a dunamelléki egyházkerületben, in: SIBA Balázs – SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla – KASZÓ Gyula (szerk.): *Hítben növekedni – ősi gyökerek és új hajtások. Tanulmányok Németh Dávid hatvanötödik születésnapjára*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2021, 201–220; PAP: Báthori Gábor, 73–88.

⁹ BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*, Berlin – New York, de Gruyter, 2004, 536–565.

a protestantizmus között, majd szintén könnyebben átjárható felekezeti területeket jelöljenek ki a protestáns, így evangélikus és református gyakorlat között is, valamint a közös hagyományokból fakadó, de a 17. századra felekezeti fokozatosan szétváló énekeskönyvek, énekeskönyvi hagyományok között is.¹⁰

A 17. század első harmadára megszületik az az ágendahagyomány, amely a későbbiekben folyamatosan, mind a mai napig meghatározó szereppel bír. Milotai Nyilas István ágendáját (1621/1622) tartjuk annak az ágendának, referenciapontnak, amely a magyar református istentisztelet-történetet évszázadokon keresztül meghatározta és befolyásolta, amely egészen a mai napig érezteti hatását.¹¹

A kutatás nehézsége, hogy liturgiátörténetünket egészen a késő 19. és a 20. századig – a 20. században még jellemző liturgiátörténeti kutatások módszertanával ellentétben – nem lehet csupán a szertartáskönyvek, ágendák alapján megírni és értékelni.

Az ágenda fogalma az elmúlt évszázadokban több jelentésmódosuláson: szűkülésen és bővülésen ment keresztül a protestáns teológiai-liturgikus nyelvhasználatban. Tóth Ferenc pápai teológiai tanár *Liturgikája*,¹² amely Fekete Csaba szóhasználatával élve „az első magyar református *liturgika kompendium*”¹³ a következő definíciót adja:

[...] a' Görög Atyák ezen a' fzőn [*leitourgein*] [...] a' külső Ifteni tífztelehez tartozó Szent dolgok körül való foglalatoskodást értették: innen ez a' fző *Liturgia* az egézf külső Ifteni tífzteleznek megállított¹⁴ módját, és az Egyházi Szolgáknak a' Tzeremoniák körül való foglalatofságaikat, 's kötelefségeiket, – valamint fzorofsabb értelemben, azon megirtt, és az Ekklesiától helybehagyott Formulákat 's ugy nevezett Ágendákat is jelenti, mellyeket az Egyházi Szolgák akkor mondani, és tselekedni kötelesek, mikor ez, vagy amaz Vallásbéli Tzeremoniát vífznek végben. – Deákul a' Liturgiát most *Officiumnak*, majd *Ordo Agendinek*, majd *Agendának*, és *Cursus Ecclesiasticusnak* nevezik.¹⁵

¹⁰ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004, 270–283.

¹¹ FEKETE Csaba: Milotai Nyilas István Ágendájának változatai, in: *Református Egyház* 61(2009/6), 131–140.

¹² TÓTH Ferenc: *Liturgika*, Győr, 1810, 46.

¹³ FEKETE Cs.: i. m., 133.

¹⁴ *Értsd*: megállapított (?).

¹⁵ TÓTH: i. m., 8.

Könyves Tóth Mihály visszaemlékezéseiben a következőket írja:

Noha ezen kifejezés „Agenda”, egyházi értelemben véve, magában foglalja mindazon formularekat (:példányzatokat:) melyek a közönségesen elfogadott s bevett Liturgikus könyvben, kereszteleési úrvacsoraosztási esketési s.t.e. egyházi szertartások teljesítésénél sinormértékül adatvák a lelkész elibe: mindazáltal, a mindennapi élet meggyökeredzett s megszokott szójárása szerént, Agendának, kiváltképen s különösen azt a beszédet nevezték, mellyet a lelkész az úrasztala mellett, s közvetlenül az úrvacsoraosztást megelőzőleg tart.¹⁶

Tóth Ferenc 1806-ban megjelent *Lelki pásztori gondviselés* című művében, *Liturgikája* kiadása előtt az agenda fogalmát szintén azonosítja a szertartási beszéddel:

Az Ágenda értelmes, de nem mindég ugyan azon egy légyen, de a’ mellynek kézfítésében például tégye, hogy a’ fokástól el ne távozzon, a’ már mindenfele mondatni fokott, és kinyomtatott Ágendákat. Jó leffz, ha az Ujj Egyházi szolga előffzör a’ más Ágendáját mondja, a’ mihez már a’ Nép hozzá fokott; mert ha ujjat mond legelőffzör, azt gondolja a’ hal[l]gató, melly a’ dolgot megítelni nem tudja, hanem tsak a’ változtatást vette éfzre, hogy ö azzal a’ Valláson akar változtatni, egy fzóval, a’hoz a’ fokáshoz alkalmaztafsa magát, melly azon Superintendentiában mellynek kebelében lakik uralkodik.¹⁷

Az agenda, amely a 19. századra terminológiailag és gyakorlatilag is a liturgikus cselekmény helyett a szertartáshoz kapcsolódó beszédre vonatkozott,¹⁸ az esetek túlnyomó többségében csak az istentisztelet, a liturgikus szolgálat prédikátor által végzendő elemeit és szeletét tartalmazta és szabályozta, illetve legfeljebb azokat a pontokat, amelyeken a lelkészi szolgálat a liturgiát vezető iskolamester vagy kántor szolgálatával találkozott. A sákramentumok kiszolgáltatása az idők folyamán inkább önálló istentisztelet-típussá, az évi általában hat úrvacsoraosztás pedig leginkább a prédikációs istentisztelet könnyen hanyagolható függelékévé, járulékos elemévé lett.

¹⁶ KÖNYVES TÓTH Mihály: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéről (1855)*, Debrecen, TtREL, 1996, 249.

¹⁷ TÓTH Ferenc: *Lelki pásztori gondviselés*, Győr, 1806, 42.

¹⁸ PAP: i. m., 15.

Az ágendák vajmi kevés információt adnak a gyülekezeti és szertartási énekléssel kapcsolatban, miközben magyar protestáns és magyar református egyházzene- és énekeskönyv-történetünk az istentisztelet-, kultúr- és irodalomtörténet igen gazdag foglalatára és lenyomata, ami nyilvánvalóan az adott korszak liturgikus gyakorlatát tükrözi, ahhoz igazodik, ebben a keretben valósult meg. Forrásaink hiányai azzal magyarázhatók, hogy a már említett cselekményekhez (kereszttség, úrvacsora, házasságkötés) képest nem volt szükség hitvédelmi és polemikus normaalkotásra.

A Ravasz-féle ágendahagyomány is a megélt, nemzedékről nemzedékre áthagyományozott, öntudattá szervesült magyar református istentiszteleti gyakorlat és valóság eredőiből, mélygyökereiből táplálkozott, ezért tudott ő maga is elfogadottá és normává válni. A rendtartás kiadását nem csupán a hazai és európai testvérfelekezetek liturgiátörténetében és akkori gyakorlatában való tájékozódás előzte meg, hanem a megélt gyakorlat is. Kötött istentiszteleti szövegeink többségének eredői tulajdonképpen egészen a 16–17. század írásban, nyomtatásban rögzített előzményekig vezethetők vissza.

Ahogy rámutattunk, történeti forrásaink évszázadok óta sürgették a sokféle, széttartó, sokszor egyenieskedésen alapuló liturgiai gyakorlat egységesítését. Az 1931-től hatályba léptetett *Istentiszteleti Rendtartást* megelőzte a Ravasz László által szerkesztett *Ágenda – A magyar református egyház liturgiás könyve* megjelenése 1927-ben. Ravasz az előszóban ekként fogalmazott:

A mi magyar református egyházunk fejlődése a kálvinizmus szellemével megegyezően, a kisebb egységekből haladt a nagyobb egységek felé. Az egyházkerületek sokáig többé-kevésbé [sic!] erőteljes összefoglalások voltak, nem is szólva arról, hogy az egész magyar református egyházat csak a budai zsinat (1791) képviselte; Erdélyt is beleszámítva, csak kilencven év múlva: a debreceni zsinat. A debreceni zsinat alkotta meg az Egyetemes Konventet. Az Egyetemes Konvent az egység további kiépítésén buzgón és eredményesen fáradozott. Az alkotmányjogi egység biztosítása után következett a liturgiális egység biztosítása.¹⁹

Az említett budai zsinaton szóba hoztak liturgiai kérdéseket, visszaéléseket (főleg a temetések kapcsán), valamint bizottságot kértek fel liturgia kidolgozására, valamint az egységes énekeskönyv megalkotásának igénye

¹⁹ RAVASZ László (szerk.): *Ágenda. A magyar református egyház liturgiás könyve*, Budapest, 1927, [1].

is megfogalmazódott.²⁰ Csak az egységes énekeskönyv jelent meg 1806-ban, majd 1813-tól hivatalossá is vált, a budai zsinat után a kor teológiai ízlését követő egyházkerületi ágendák jelentek meg (Dunántúl: Fábíán József, 1805; Dunamellék: Göböl Gáspár, 1806; Tiszáninnen: Lácza Szabó József, 1814 és ²1832).²¹

Az 1881-es alkotmányozó zsinat után több szakaszban, többszöri neki-futásra és számos kényszerű átalakulás, valamint nehéz történelmi helyzetek után az 1927-es *Ágenda* az „egységes liturgia megalkotásáért 1900 körül indult munka összefoglaló eredménye”.²² Ravasz az „előszó gyanánt” megfogalmazott történeti áttekintésben részletesen előadja a megjelenésig eltelt évtizedek történetét.²³ Ő maga kolozsvári teológiai tanárként, a gyakorlati teológia professzoraként készült fel tudományos munkája és 1915-től megjelenő írásai által dunamelléki püspökként való liturgiai munkálataira.²⁴

Az 1900 utáni időkben az egyházi sajtóban részletesen vitáztak az úrvacsora szertartásának torzulásairól, az úrvacsora prédikációs istentisztelethez függelékként való, mellőzhető kapcsolódásáról, az úrvacsora és bűnvallás (közgyónás) összefüggéseiről, az úrvacsora szertartásához kapcsolódó bűnbánati, illetve úrvacsorai kérdések számáról, tartalmáról, jelenségéről.²⁵

A lekcio mint önálló istentiszteleti bibliaolvasás bevezetésének igénye a 19. század végétől megjelenik a szakirodalomban és a közbeszédben, az ősi keresztyén és nemzetközi protestáns gyakorlat Ravasz László munkájának köszönhetően jelent meg az istentiszteleti rendtartásban és gyakorlatunkban.²⁶

Az 1927-es *Ágenda* elnevezés helyett az 1930-ban megjelent, 1931-től bevezetett hivatalos szertartási könyv elnevezése *Istentiszteleti Rendtartás* lett, ugyanis az egységes liturgikus könyv a korábbi vázlatos és részleges szertartási leírásokat tartalmazó ágendahagyományokhoz képest az egyház teljes istentiszteleti életét és gyakorlatát le- és előíró szándékkal mutatta be,

²⁰ PAP: i. m., 45–50.

²¹ Uo., 52–53.

²² FEKETE Károly: A református liturgikák története a XIX–XX. században, in: *Collegium Doctorum* 2(2006/1), 174–198, 183.

²³ RAVASZ: i. m., [1]–7.

²⁴ FEKETE K.: i. m., 182–183.

²⁵ A kérdéshez lásd: PAP Ferenc: Bűnbánat és úrvacsora: szertartási, teológiai és terminológiai kérdések, in: *Teológiai Fórum* 9(2015/2), 4–14.

²⁶ A kérdéssel legutóbb foglalkozott: BALOGH Dávid: *A lekcio a magyar református istentiszteleti gyakorlatban*, doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2023.

szabályozta, a történeti elhajlásokként azonosított pontokat kiküszöbölni igyekezett. Egységre és tökéletesítésre törekedett. Az 1927-es kiadvány újszerűségét, korszakos iránymutatását és

jelentőségét az adja, hogy felölelte az összes istentiszteleti alkalmat, gazdag példatárt adott, és előszavában rögzítette a református istentisztelet alapelveit. Az alapvető liturgikai megállapítások közzététele, amely minden lelkészi hivatalba eljutott, felért egy alapvető liturgika megjelenésével.²⁷

Az *Ágenda* hosszú távú és egyértelmű recepciójához és a 20–21. századi magyar református identitás sokrétű formálódásához kétség nélkül jelentősen hozzájárult a hosszú 19. század²⁸ befejeződése, a teológiai stílusváltás igénye, valamint számos, a 20. század világát és a magyar nemzetet megrázó, majd Magyarországot és a református egyházat szétfeszítő, szétszakító történelmi, politikai, teológiai trauma. Az *Ágenda* és az általa szabályozott, valóban egységesülő és újjáformálódó magyar református istentiszteleti élet hitbéli és nyelvi közösséget épített, erősített, viszonyítási ponttá vált. A liturgiátörténeti előzmények után a valóban minden lelkészi hivatalhoz eljutó szertartási könyv újdonsága és újszerűsége képes volt évszázados hatást és megújulást elérni. Feltűnő, hogy az 1927-es, még nem hivatalos szintre emelt kiadvány – feltehetően a fenti okok miatt – általában jobban elérhető volt, mint a néhány évvel későbbi hivatalos *Istentiszteleti Rendtartás*.

Az *Ágenda*, majd az *Istentiszteleti Rendtartás* nem értelmezhető az előzmények nélkül, a maga kora gyermeke. Minden liturgiai fordulat csak az előzményekkel együtt értékelhető, azonban az istentisztelettől nem választható el – többek között – az éneklés és az énekeskönyv kérdése sem. Az 1806-tól használt ún. reforménekeskönyv 1921-es megreformálása egyrészt a gazdag magyar református/protestáns himnológiai kincs ismeretében elérte az abszolút mélypontot, másrészt ezáltal sem segítette az istentisztelet ügyét, hanem rontotta azt.²⁹

Előremutató és ma is figyelemfelhívó fontosságú lépés, hogy az *Istentiszteleti Rendtartást* megalkotó zsinat élve a *ius liturgicum*mal valóban egyházi jogi igényvel, homiletikai és liturgikai utasításokkal írja le az egyház istentiszteleti

²⁷ FEKETE K.: i. m., 182–183.

²⁸ SZÉTEY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2016, 55.

²⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, Budapest, 1950, 193–196.

életét, a liturgikus rendeket, cselekményeket,³⁰ és a könyv további részében példatárat mellékel a gyakorló lelkészek számára.

Fekete Károly a késő 20. és a 21. század összefüggéseiből és fejleményeiből visszatekintve foglalja össze kritikai értékelését:

az Ágendán keresztül a lelkészi kar egésze egy tulajdonképpen schleiermacheri megalapozású szemléletmódot szívott magába akkor, amikor már az 1920-as évek végén elkezdett jelentkezni a barthi teológia hatása hazánkban. Továbbá kritikaként említhetjük azt is, hogy Ravasz a homiliás istentiszteletben nem érvényesítette következetesen Kálvin liturgiájának rendjét. Az úrvacsora liturgiáját megköti a felnőtt katechézist pótolni akaró szándék, s nincs meg benne az eskatologikus öröm-jelleg.³¹

Az értékelő sorokból kitűnik, hogy a jellemzően hosszúra nyúlt és nyúló liturgiai munkálatok nem reflektálhattak az éppen akkor jelentkező teológiai fordulatok előszeleire vagy a 20. század második felétől felerősödő teológiai és liturgiai felismerésekre és igényekre, a liturgiai munkálatokat végzők pedig hozták és mindig hozzák magukkal saját teológiai és egyházi szocializációjuk áldásait vagy terheit. Az 1948-ban megjelent új, valóban jelentős egyházzenei és teológiai fordulatot mutató énekeskönyv, valamint Ravasz saját munkáját továbbfejlesztő szándéka és az 1950-es liturgiatervezet egyházpolitikai okok miatt nem érhetett célba,³² így a korábbi jelentős munka revíziója,³³ pontosabban annak hivatalossá tétele nem történhetett meg. Helyette 1985-ben sajátos teológiai és pártállami kontextusa miatt kétséges, liturgiátörténeti és liturgikai szempontok szerint némely ponton kérdéses, mindezek miatt erőtlenségei miatt *Istentiszteleti Rendtartást* vezettek be,³⁴ ami egy máig ható rendezetlen helyzet egyik jelentős építőköve.

³⁰ RAVASZ: *Istentiszteleti Rendtartás*, [3]–48.

³¹ FEKETE K.: i. m., 183.

³² Uo.

³³ KOVÁCS József: A Magyarországi Református Egyház 1948/51-es liturgiai reformja, in: *Sárospataki Füzetek* 7(2003/2), 57–77.

³⁴ PAP Ferenc: Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás. Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában, in: ZSENGELLÉR József – KODÁCSY Tamás – ABLONCZY Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*, Budapest, PRТА-KRE–L'Harmattan, 2016, 337–355.

Bárány Zoltán

Az ifjúsági belmisszió és a Soli Deo Gloria¹

„Sok szó esik a belmisszióról, melynek első feladata bizonyosan a magukra hagyott, s elhanyagolt gyermekekről gondoskodás.”²

Az ifjúsági belmisszió és általában a Magyarországon végzett vallásos egyesületi munka története nagyon szerteágazó, sok-sok szervezetről, intézményről és megannyi odaadó, önmaga életét háttérbe szorító áldozatos szolgálattévőről lehetne írni. A belmissziói egyesületek, vagyis az egyház mellett párhuzamosan létrejövő hitbuzgalmi, szeretetszolgálati és egyháztársadalmi szervezetek sokféleségét Forgács Gyula³ református lelkipásztor a következő megállapítással írta le: „Amikor beköszönt a tavasz, csak az első napokban könnyű megfigyelés tárgyává tenni és észrevenni az első virágok nyílását. De amikor a napnak melege megmozdít minden életerőt, amikor új életre kél minden, szinte lehetetlen bizonyos rendszerbe szedni a megéledés jeleit és eredményeit.”⁴ A fent említett „kategóriák” csupán hangsúlyokat jelölnek, egyébként a legtöbb egyesület vegyesen határozta meg a saját maga célkitűzését, és nem ritka, hogy valamely szervezetben evangelizáció mellett politizálnak, vagy a szeretetszolgálat mellett kegyességi irodalmat terjesztenek (esetleg mind a négy példa megjelenik).

¹ A tanulmány angol verziója: BÁRÁNY, Zoltán: The Youth Inner Mission and the Soli Deo Gloria, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 32–50.

² GÉRA Eleonóra Erzsébet: Az Országos Protestáns Árvagyület és árvaháza, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődés-történeti Tanszék, 2006, 917–941, 917; Mindkét hitvallású evangélikus árvákat segélyező egyesület, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2(1859/24), 1859. jún. 14., 643–644.

³ Forgács Gyula (1879–1941): Péceli és sárospataki református lelkipásztor, a Péceli Kör vezető egyénisége, a hazai belmisszió második nemzedékének egyik legjelentősebb képviselője.

⁴ FORGÁCS Gyula: *A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve*, Pápa, Magyar Református Egyház, 1925, 251.

Az ifjúsági belmisszió megszervezése és tematikus ábrázolása helyett a tanulmányomban elsősorban a belmisszió, és konkrétan a gyermekek és az ifjúság között végzett evangelizálás előzményeit és első mozzanatait kívánom bemutatni a 19. század derekától, majd a magyar református egyház legjelentősebb diákegyesületének, a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom hitéleti és társadalmi szerepéről írok egészen az 1949-es feloszlataáig.

Előzmények

A belmisszió belső motivációinak megértéséhez az általunk vizsgált korban egy – a belmisszió élharcosai által is felvállalt – közvélekedést kell először is megvizsgálni, miszerint a magyar protestantizmus a 19. század végén közjogi és anyagi viszonylatban is a megszilárdulás küzdelmével volt elfoglalva,⁵ hiszen évszázadokig kiszolgáltatott volt az ellenreformációnak és a Habsburg császári önkénynek. Az 1867-es kiegyezés után a megszilárdulás harca folytatódott, de eközben egyfajta lelki meggyengülés, elszíntelenedés és kapcsolatvesztés következett be – a korszak kritikus nézőpontja szerint.⁶ Noha ez a tény nem a kizárólagos oka, de talán hozzájárult a lelki elégedetlenséghez – nota bene: a korszak egyházvezetésének elévülhetetlen érdemei mellett.⁷ Azok a lelképásztorok, akik kiábrándultak, és a korszak egyik legmeghatározóbb teológiját, vagyis a német (liberális-racionális) teológiai irányt „tudományos koturnusnak”, szó szerinti tragédiának tekintették, belmisszionáriusként új utakat és módszereket kerestek az „egyszerű evangélium” hirdetésére.⁸

⁵ Ravasz László (1883–1975) református püspök megfogalmazása szerint a két világháború között ez a folyamat felerősödött, mivel a római katolikus politikai kurzus ellenében egy „másodlagos államegyházi státus”, és az ezzel járó társadalmi-politikai súly emelése volt az egyik célkitűzése az egyházi közvéleménynek.

⁶ „Protestáns egyházak, míg létük küzdelmes biztosításán, majd anyagi és szervezeti megerősödésükön fáradoztak, szinte észrevétlenül elveszítették benső, lelki kapcsolatukat a művelt magyar középosztállyal.” – Révész Imre: *Egyháztörténelem*, Budapest, Budapesti Református Teológiai Akadémia, 1992, 69.

⁷ Csak címszavakban kell utalnunk az első pesti teológusképző intézményre (1855), a pántensharcra (1859–1860), illetve az alkotmányozó zsinat (1881) életre hívására. Nem mehetünk el a tény mellett sem, hogy az első protestáns árvaotthon ügyét az a Ballagi Mór (1815–1891, pesti teológiai tanár) karolta fel, aki elutasította a szupranaturális dogmákat (például Jézus Krisztus testi feltámadása), illetve oroszlánrésze volt abban, hogy a korszakban meginduló Pesti Teológiai Akadémia a liberális teológia fellegvára legyen. A belmisszió egyik ékköve volt az árvagondozás, de különös módon a liberális-racionalista teológia éppen ellentétes volt a belmisszió hitbuzgalmi kegyességével. (Lásd lentebb.)

⁸ FORGÁCS: i. m., 211.

Emiatt szerintük a nyugati pietizusból eredeztethető, a külmisszió párhuzamos területként jelentkező belmisszió volt hivatott hazánkban is a vallásos buzgalom megfakulása után a lelki életet fellendíteni, ám ezen túl számos társadalmi problémára is reagálva igyekezett olykor szerény, máskor egészen szépen virágzó és kibontakozó módon a szolgálatát végezni. Forgács Gyula úgy érvel, hogy három oka van a belmisszió létjogosultságának:⁹ 1. A magyar református egyház missziója nemcsak kifelé irányul, „misszió” fogalmon nem csupán a pogány népek megtérítését, illetve a külhoni magyarság lelkigondozását érti,¹⁰ hanem feladatának tekintti az egyházon belüli névleges keresztyének és hitehagyottak evangelizálását is. 2. Nemcsak lelki, hanem testi bajok is vannak, amit a keresztyéni *diakónia* hivatott orvosolni, hiszen „e szolgálat nélkül az anyagi beszéd is zengő érc és pengő cimbalom”.¹¹ 3. Az egyház a társadalomban él, és nem zárkozhat el, függetlenedhet tőle, így a belmisszió közvetítő szerepet tölthet be a „templom és a hétköznapi élet között”. Forgács mindemelett azt is kiemeli, hogy a református egyház számára egyedül a wicherni értelemben elfogadható a belmisszió, vagyis: a belmisszió abban látja a küldetését, hogy önmagát végül fölöslegessé tegye, és az egyház elérje a végcélját: az egész társadalom krisztianizálását.¹²

Ebben a meghatározásban kívánták az egyház, azon belül is a belmisszió és egyesületek ügyét vállukon cipelő személyek lelki-fizikai értelemben felkarolni az összezavarodott, csalódott vagy éppen nemzeti gyászukban kiábrándult embereket, és megoldást adni a számukra. Ravasz László püspök a legitimitáció kapcsán még egy fontos tételt fogalmazott meg, miszerint „vannak olyan munkák, amelyeket az egyház maga nem tud [úgy] elvégezni, mint ahogyan az egyesületek elvégzik”. Ezen tömören azt értette, hogy az egyháznak „nem kereső munkát kell végeznie, hanem teljes bizonyossággal és teljes tekintéllyel az örök igazságot kell képviselnie”. A kereső munka, vagyis a közgondolkodás formálása, a világnézetek revíziója és azok megvitatásának fóruma, tehát a két világháború közötti ember mindennapi életkérdéseinek a dolga az egyesületekre van bízva. Ebben a szimbiózisban létezett

⁹ A belmisszió nemcsak kezdetben, de egész működése alatt támadások kereszttüzében állt. Amellett, hogy a történelmi egyházakon lévő káros szipolyt láttak benne, volt olyan vélemény, miszerint a belmisszió fölösleges, mivel a társadalom jelentős része tradicionálisan abban a korban még mindig kötődött az egyházhoz.

¹⁰ Ugyanis a századfordulón a köztudatban elsősorban ez a meghatározás élt „misszió” fogalom alatt.

¹¹ Uo., 38. – 1Kor 13,1.

¹² Uo., 34–40.

az először a külföldről, konkrétan a skót misszió kovászaként életre kelő, majd több, félreértett és támadott személy (például id. dr. Szabó Aladár¹³) munkájából kibontakozó, végül a közegyház által is ratifikált belmisszió.

Az új kezdeményezésekre nagy szükség volt, hiszen a városiasodás átala-
kította az egész társadalmat. Nem véletlen, hogy néhány vidéki református
egyesülettől eltekintve, működésük és központjuk a városokhoz, elsősor-
ban a fővároshoz köthetők.¹⁴ A 19. század folyamán a hagyományos társa-
dalmi szerkezet elkezdett felbomlani, a korszak kitermelte a modernizáció
vesztéseit, vagyis a leszakadó társadalmi rétegeket, a szülőktől és a csa-
ládtól távol nevelkedő ifjakat és leányokat, illetve a vallásukban megkopott,
a vidéki egyházi közösségüktől elszakadó embereket. A legnagyobb problé-
mát így foglalták össze: „A pokoli erők letépik a szíveket istenfélő szülők
kebléről, s elszakítják a lelkeket a keresztyén egyházaktól, ha nem is mint
szervezettől, de mint lelki közösségtől minden bizonytal”.¹⁵ A lelki közös-
séget pótlандó ébredt a vágy, hogy az erkölcsi zulás és az ezzel járó anyagi
hanyatlás megelőzése érdekében már gyermekkorban meg kell szólítani
elsősorban azokat, akiknek nem adatott meg a szilárd családi háttér, illetve
a szoros hitbeli kötődés.

Az árvagondozás

Theodor Biberauer¹⁶ mérnök, illetve Bauhofer György¹⁷ és Székács József¹⁸
evangélikus lelkészek nevéhez köthető a közös protestáns szervezésű Evan-
géliumi Árvápoló Egylet megalakítása 1859-ben.¹⁹ A protestáns árvamisszió

¹³ Id. dr. Szabó Aladár (1860–1944): Református lelkipásztor és a Budapesti Református Teológiai Akadémia rendes tanára. Több belmissziói szervezet elindítása és alapítása kötődik a nevéhez (vasárnapi iskola, KIE, Lorántffy Zsuzsanna Egylet, Bethánia).

¹⁴ Kósa László: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1096.

¹⁵ FORGÁCS: i. m., 330.

¹⁶ Theodor Biberauer (1829–1913) vasúti mérnök. Részt vett a pesti németajkú gyülekezet és a Bethesda kórház alapításában.

¹⁷ Bauhofer György (1806–1864) evangélikus lelkész, újságíró.

¹⁸ Székács József (1809–1876) evangélikus lelkész, író, akadémikus, a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy e nemes célkitűzésű egyesület éppen abban az évben kezdte meg munkáját, amikor a magyarországi protestáns egyházakat a legsúlyosabb méretekben fenyegette a Habsburg császári önkény, amely ténylegesen fel akarta számolni a református és evangélikus egyházak autonómiáját a protestáns pátenis rendelkezéseivel.

ügyét a sajtóban elsősorban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain hirdették meg, és adakozásra, tagsági csatlakozásra hívták a protestáns szellemi elitet. Ebben a cikkben a következő bibliai megalapozással tárja fel vízióját az Egylet vezetősége. Jézus mondja: „Ha valaki egy ilyen gyermeknek gondját felveszi az én nevemben, nékem veszi fel gondomat” (Mt 18,5). A Zsoltárok könyvéből idézték a következő intést: „Tegyetek ítéletet a szegénynek és az árvának: a nyomorultat és a szegényt igazítsátok meg. A szegényt és a szűkölködőt mentsétek meg, és a gonoszoknak kezökből szabadítsátok meg.” (Zsolt 82,3–4) Illetve Jakab apostol szerint a keresztyén ember őszinte felajánlása: „A tiszta és Isten előtt és az Atya előtt szeplő nélkül való isteni szolgálat ebben áll: meglátogatni az árvákat és özvegyeket az ő nyomorúságokban, és szeplő nélkül megtartani magát e világtól” (Jak 1,27). E három Szentírásbeli szakasz bátorításával tárták a nagyközönség elé az Árvaegylet célkitűzéseit, amely nem csupán gondozó, hanem tanítói szándékú is volt, hiszen „ars poeticájában” úgy fogalmaz az egylet, hogy nem bölcsődét vagy hétköznapi árvaházat szeretnének létrehozni, hanem tisztán protestáns szellemiségű nevelést nyújtó, a későbbiekben megfelelő életpályát biztosító intézetet.²⁰ Már a kezdetkor elismerték, hogy egy ilyen jellegű intézet önerőből való fenntartása, önálló bentlakásos otthonának működtetése nagy anyagi áldozatokkal jár, ám az Árvaegylet megalakulása után Török Pál²¹ a következő isteni ígérettel zárta az egylet alapszabályának bemutatását: „Hagyd el árváidat, és én eltartom azokat” (Jer 49,11). Az Árvaegylet vezetősége az alapítás után közvetlenül azt a rövidtávú célt tűzte ki maga elé, hogy az árvaház létesítéséig azzal segítik a 12 évnél fiatalabb árvákat, félárvákat és annyira elhanyagolt gyermekeket, akik lényegében árváknak tekinthetők, hogy a gyermekek elhelyezését „keresztyén jellemű” családoknál oldják meg, és ezen családok felvigyázását a tagokra bízzák.²² Az árvaotthon ügye azonban olyan gyors ütemben haladt, hogy egy év múlva, 1860-ban megnyílt az első árvaház hét gyermekkel, majd az év végére tíz, a következő évben már 15 lakója volt az otthonnak.

Rövidesen Ballagi Mór lett az egyik legfőbb hangadója, patrónusa, illetve elnöke is az egyletnek, és az általa szerkesztett Protestáns Egyházi

²⁰ GÉRA: i. m., 917.

²¹ Török Pál (1808–1883) pesti református lelkipásztor, későbbi dunamelléki püspök.

²² E családok közül is nagy hálaival emlékeznek meg a Fleischer házaspárról, „kik mintha a jó isten őket épen csak azon célra teremtette volna, a kezök alá adott árvákat igazi szülői bölcs tapintattal gondozták”. – BALLAGI MÓR: Az ágostai és helvét hitvallású országos árvaegylet története, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 12(1869/50), 1869. dec. 12., 1571–1582, 1574.

és Iskolai Lapban hívott fel rendszeresen további adakozásra és csatlakozásra. Az Árvaegyet tizedik évfordulóján írt összefoglalásában a következő lírikus megállapítással fejezte ki az árvamisszió jelentőségét:

Ami fájó keservet ismer az emberi kebel, azt mind e szócska foglalja magában: árva! A legdurvább szívben is megrezdül a részvét húrja, midőn e szót hallja, mely annyi dúló kínnak tolmácsolója. Avagy kinek szíve nem esett meg egyszer-másszor, azon szerencsétlenek láttára, kik kicsiny korukban elhagyatott gyámoltalanságra jutván, szaporítják utcáinkon azok számát, kik midőn megszűnnek a társadalom terhe lenni, annak ostorává lesznek, s addig folytatják ingyenélő létüket, míg csak balságos véletlen által gonosztevőkké nem válnak.²³

Ezek szerint nem csupán érzelmi oldala volt az árvamisszió támogatásának, hanem társadalmi hordereje is. Idejekorán kell gondoskodnia a módosabbaknak az árvákról, mert az végül a társadalom biztonságát is elősegíti, ha a vagyonosabbak a saját javaikat „háborítatlanul élvezni tudják”. Bírálja azokat, akik az önzésük miatt rövidlátók, és nem ismerik fel azt, hogy végeredményben a felsőosztály elemi érdeke az árvák züllésének megakadályozása.

Az Árvaegyet ugyanakkor nem kizárólag emez önös számításból vagy „hosszútávú befektetésből” határozta meg küldetését, hanem ténylegesen nagy hangsúlyt fektetett az árvagyermek érzelmi támogatására, illetve lelki békességük megteremtésére. Erre szép példa az egyik karácsonyi ünnepségről szóló híradás, melyről úgy emlékeznek meg, mint a „magasztos cél” eszközéről, amely hirdeti, hogy az árvákért is megjelent az Üdvözítő:

Az árvagyermek soha rideg elhagyatottságát keservesebben nem érzi, mint midőn maga körül mindenütt családi örömet látván, egyedül neki nincs min örülnie, nincs egy meleg kebel, melyre simuljon, nincs egy szerető kar, mely magához ölelje, és fájón tolul föl ajkaira a kérdés: hol az én tűzhelyem, hol az én családom? Elfelejtetni a közörm közepett e keservét, és éreztetni vele az istenáldást, mely az üdvözítő megjelenése által minden megterheltekre, de különösen az árvákra árasztatott, kiket a nagy emberiségi család különösen kegyelt tagjaivá

²³ BALLAGE: i. m., 1571.

tett: ez a magasztos cél, melyet az egylet vezetői e gyönyörű innepély rendezése által elérni törekszenek.²⁴

Az árvaotthon kezdeti története során több vezetőváltást élt meg, rövidesen válságos időszakba került. Tizenöt évbe tellett, míg egy olyan igazgató (vagy árvaatya) került az otthon élére, aki odaadásával, karizmájával és kitartásával merőben meghatározta az árvaegylet későbbi sikerét. Brocskó Lajos²⁵ közel 60 évig szolgált az intézményben, ebből több mint 50 éven át igazgatta az árvaotthont, és körülbelül 2000 árva nevelkedett a keze alatt.²⁶ A „magyar Pestalozzi”-ként is aposztrofált pedagógus rangos állami és királyi elismerésekben részesült, növendékei tiszteletére megalapították a Brocskó Lajos Árvaszövetséget, amely karácsonyi ajándéokra, kilépő neveltek adományára és uzsonnára szervezett gyűjtéseket. Brocskó történetének egyik sokatmondó színfoltja, hogy az agg árvaatya hosszú szolgálata után végül átadta az igazgatóságot, és bár sosem betegeskedett, kiköltözése és nyugdíjba vonulása után egy nappal elhunyt.

A második világháború alatt a svéd nagykövetség táblája oltalmazta a házat, ám az orosz front átvonulása és a katonák beköltözése lakhatatlanná tette az épületet, ugyanis még az ablakkereteket is elvitték a házból. Az árvaaházi iskolában a tanítás lassanként újrakezdődött 1945 márciusában, ám a kommunista hatalomátvétel után 1948-ban először államosították, majd két hónap múlva egy határozat véglegesen megszüntette az oktatást. Az árvaaházi nevelőket budapesti intézményekbe osztották be óraadónak, az igazgató is oktatási munkát vállalt egy leánygimnáziumban. 1949-ben a politikai rendőrség beidézte a vezetőséget, és részletes kimutatásokat kért az egylet vagyoni helyzetéről, és egyben utasította őket az Árvaegylet „önkéntes”

²⁴ BALLAGI: i. m., 1576. A célokkal kapcsolatban csupán néhány adatot szeretnék említeni, amit az Egylet félévszázados ünnepi alkalmán felmutatott (1909-ben): 818 árvát (313 leányt és 505 fiút) vettek fel, az elbocsátott fiúk közül a legtöbben iparosok vagy hivatalnokok lettek, de néhányan magasabb iskolai végzettséggel is rendelkeztek: 7 lelkész, 7 tanár, 3 iskolaigazgató, 1 ügyvéd, 1 orvos és 2 országgyűlési képviselőt tartottak számon ekkor a végzetek közül. A leányok többségében férjhez mentek, és háztartásbeliek lettek, de közülük 43-an az Egylet szolgálatába álltak, illetve 37 óvónő, 25 tanítónő és 3 tanárnő is lett közülük. A református papi árvákat gondozó intézet felállításáig (1913, Kálvineum) az Árvaegylet 55 éves működése alatt összesen 105 papi árvát gondozott. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/50), 1913. dec. 14., 796.

²⁵ Brocskó Lajos (1851–1932) pedagógus, az Országos Protestáns Árvaegylet árvaotthonának szolgálatában állt 1874-től 1932-ig először mint nevelő, később mint igazgató. A hazai „szlőjd” (svéd kézműves oktatás) bevezetésének egyik pionírja.

²⁶ GÉRA: i. m., 932.

feloszlatására. A Magyarországi Evangélikus Egyház vette át az egylet alapítványát, ingatlan és ingó vagyonait, végül az alapítvány 1950-ben szűnt meg. Néhány évig történt próbálkozás az épület karitatív célú hasznosítására, ám 1952-ben az egykori árvaház államosításra került. Csak a rendszerváltás után, 1990-ben került vissza az evangélikus egyház tulajdonába az erzsébetvárosi épület, amit ma Evangélikus Középfelsőiskolai Kollégiumnak neveznek.²⁷

A vasárnapi iskola

A vasárnapi iskolai munkabölcsője Anglia volt, ahol az első vasárnapi iskolát 1780-ban alapította meg Robert Raikes az elszegényedett munkáscsaládok kallódó gyermekeinek fölkarolása érdekében. A földrajzi távolság, illetve a fentebb említett magyar bel- és egyházpolitikai helyzet miatt viszonylag hosszú idő elteltével, csak az 1840-es években találjuk meg a hazai vasárnapi iskolai szövetség első jeleit a magyarországi skót misszióban, ám ekkor még csak lokálisan, a misszió keretein belül végeztek vasárnapi iskolai tevékenységet.²⁸ Az állami és egyházi konszolidáció után a református Pesti Teológiai Akadémia lett a gyűjtőpontja az új belmissziós törekvésnek.

A teológián megjelenő belmisszió első mozzanatait id. Szabó Aladár teológiára való beiratkozása körül lelhetjük fel az 1880-as években, amikor a pesti lelkészképző akadémia „a szabadelvű teológia fellelője volt, a vallásos buzgóság az apályát élte”.²⁹ Éppen ezért Szabó Aladár önszorgalomból egy kis internátust hozott létre maga körül, amelyben bibliaóra hívta a vele hasonló hitbeli igényekkel rendelkezőket. Egy legenda szerint az egyik skót misszióból érkezett bibliaárus véletlenül rájuk nyitott egyik ilyen alkalmon, és a szokatlan bibliakörön annyira elcsodálkozott, hogy a jó hírrel rögtön elszaladt a skót misszió lelkipásztorához, Andrew Moodyhoz. Szabó Aladár, akit a „belmisszió atyjaként” is aposztrofál a szakirodalom, néhány évvel később feleségül vette Biberauer Irmát, a vasárnapi iskola egyik kezdeményezőjét, aki eleinte a saját otthonában, majd a budapesti

²⁷ Uo., 940–941.

²⁸ Kovács Ábrahám: A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 997–1013, 998.

²⁹ Kósa László: Szabó Aladár és az Új óramutató, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék 511–522, 512.

teológusok szolgálatával fővárosszerte együtt szervezték a vasárnapi iskolai oktatást. Egyfajta ébredés indult el a teológia falai között, és egyre többen kapcsolódtak be a tanításba. Megjegyzendő, hogy a vasárnapi iskola kibontakozása lényegében egyidőben indult el a Keresztyén Ifjúsági Egyesülettel (KIE), ezért az iskolai tanítók és az egyesületi tagok között jelentős átfedés volt. Mint minden újítás, a teológián megjelenő belmisszió sem maradt negatív visszhang nélkül, hiszen kegyességileg, hovatovább dogmatikailag leginkább evanglikál-pietista álláspontra helyezkedett a racionalizmussal szemben. Például megörökítésre került, hogy az 1882–1883-as tanévben a teológia senior-a éles hangon tudomásra adta a belmisszió ellenében, hogy „ő supranaturalis dogmákat nem tolerál”.³⁰ (A liberális teológia egyeduralmának időszakában például Jézus csodáinak történetisége vagy maga a testi feltámadás).

A vasárnapi iskolai mozgalom elismerésre talált a református közegyházi fórumokon, és rohamosan növekvő népszerűsége tett szert, így például 1885-ben Budapesten már 11 vasárnapi iskola működött 780 növendékkel.³¹ Tíz év múltán a budapesti teológia mellett az egyesületek (Keresztyén Ifjúsági Egyesület – KIE és Lorántffy Zsuzsanna Egyesület) is részt vállaltak, később átvették az iskolák szervezését, majd e két egylet felelt a működtetésért. A 20. század elejére a mozgalom vezetője (Legidősebb) Victor János lett, aki a londoni testvéregyesület bátorítására külön szervezetet alapított 1904-ben Budapesti Vasárnapi Iskolai Szövetség néven.³² Érdemes szót ejteni a további növekedésről is: 1903-ban már 138 iskola működött 4818 tanítvánnyal és 436 tanítóval, míg 1923-ra 403 iskola létesült 21 970 diákkal és 1139 pedagógussal.

Az ifjúság

A gyermek- és ifjúsági belmisszió első próbálkozásaitól kezdve a lelki közösséget igyekezett nyújtani. 1892-ben az angliai tanulmányi útjáról hazatérő id. dr. Szabó Aladár teológiai tanár az érdeklődő ifjúság és főként a teológusok körében tartott előadásában hívta fel a figyelmet az egyesületi munka szükségességére, és biztatta a hallgatóságot: „Hadd érje dicsőség

³⁰ Kovács: i. m., 1001.

³¹ Uo., 1008.

³² Uo., 1009.

egyházunkat és a mi intézetünk falait, hogy innen induljon ki a mozgalom az ifjak érdekében, az ifjak kebeléből az Úr Jézus zászlaja alatt”.³³ Néhány hónap múlva megalakult a Young Men’s Christian Association (YMCA) mintájára a Budapesti Református Ifjúsági Egyesület.³⁴

Az egyesületi munka ellenszelet is kapott, és többen vonakodva fogadták a külföldi intézmények hazai átplántálását.³⁵ Terjedelmi okokból nem kap részletes kifejtést, csupán megemlíteném, hogy a YMCA mellett a cserkészlet (Scout Movement) és a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség³⁶ (MEKDSZ), a World Student Christian Federation szervezetének adaptációja is megtörtént. Ezek az egyesületek eltérő profillal rendelkeztek, és a 20. század első felében néha szövetséges, néha konkurens jelleggel éltek egymás mellett.

A belmisszió munkatársai közül voltak olyanok, akik a századfordulón fogalmazták meg azt a felismerést, hogy nem sikerült elérni az áttörést, így várják a kedvezőbb alkalmat, és „akkor fújják meg a harsonát”.³⁷ Ez a kedvező alkalom nem sokat váratott magára, hiszen különös módon úgy, mint a reformáció esetében Mohács, az első világháború után a trianoni békediktátum tragédiája hozta el a belmisszió kiszélesedését.

A Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom

A Soli Deo Gloria (továbbiakban: SDG) Szövetséget létrehozó teológusnemzedék már komoly magvetésre tekinthetett vissza elődeire, hiszen ahogy fentebb láthattuk, főként a budapesti teológusok szolgálatával és vezetésével indult meg a vasárnapi iskolai munka. A már említett Budapesti Református Ifjúsági Egyesület egy idő után stagnálni kezdett, és javarészt már csak teológusokból állt, majd a Kálvin téri teológián tanuló budapesti ifjúság tagjai 1900-ban kifejezetten egy Theológus Szövetség megalakításán fáradoztak.

³³ FORGÁCS: i. m., 226–227.

³⁴ Eredetileg a „keresztény” megnevezést kívánták engedélyeztetni a hatóságoknál, ám a korszakban erősödő antiszemitizmus miatt gyanúsán tekintettek e konkrét jelzõre, így tíz évig nevében mint „református” egyesület létezhetett, ám felekezeti közösi indíttatású volt a Keresztény Ifjúsági Egyesület.

³⁵ Uo., 276.

³⁶ A közösség nagy felelõsségtudattal vetette bele magát a munkába, hiszen azt vallotta, hogy „ez a szövetség, ha evangelizálja a magyar diákságot, evangelizálta Magyarországot”. Lásd: uo., 283.

³⁷ Uo., 276.

Nagyobb méreteket majd csak ezután, a Sebestyén Jenő professzor által patronált, református elveken nyugvó Soli Deo Gloria Szövetség ért el.

Ha az SDG kezdeti missziójáról szeretnénk képet kapni, akkor egy korabeli kézikönyv nagy segítségünkre lehet: Főnyad Dezső az SDG szervezetéről és működéséről 1936-ban írt krónikájában részletesen értekezik a szövetség történetéről, elveiről és módszereiről.³⁸ Ebben a művében a történeti részben kifejti, hogy valóban nem előzmény nélküli az SDG szellemisége, hiszen a mozgalom megalakulására hatással voltak a különböző evangéliumi diákszervezetek is, mint például a KIE vagy a MEKDSZ, azonban az SDG azzal a sajátos igénnyel lépett oda a református ifjúság elé, hogy a Krisztussal való találkozás után a *református* egyházban találják meg a feladatukat, és az életük minden területén éljenek a hitvallásaink alapján.³⁹ Főnyad Dezső szerint az első világháború után az ún. „általános kereszténység” nem tudott a maga „jóhiszemű színtelenségével” olyan lendületet adni az egyháznak, amely által megerősödhetett volna, ezért szükség volt egy olyan irányzatra, amely szilárd, református elvekkel rendelkezik.⁴⁰ Ez az irány a Hollandiából származó, de Magyarországon Sebestyén Jenő teológiai professzor által kijelölt „történelmi kálvinizmus” útja volt, amely vallja a materialista ideológiákkal szemben Isten mindenható szuverenitását, és elvárja, hogy a református keresztyén ember magáévá tegye azt a világnézetet, miszerint életének minden egyes területét a kálvini tanítás és az ebből fakadó hitvallásaink szerint kell élnie.⁴¹ A Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom úgy fordította le ezt a maga küldetéstudatában, hogy a kálvinista világnézetre olyan nemzedéket akar nevelni, akik személyes hitüket e világnézettel kiegészítve öntudatos hittel rendelkező személyekké válnak.⁴²

³⁸ FŐNYAD Dezső (szerk.): *Bevezetés a diákmissziós munkába*, Budapest, Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom, 1936.

³⁹ A neokálvinizmus vagy történelmi kálvinizmus alapelveként fogalmazta meg azt a tételt, miszerint a kálvinizmusnak nemcsak dogmatikai téren van üzenete, hanem az egyenesen világnézet. Lásd: LÁNYI Gábor: Abraham Kuyper (1837–1920) és a neokálvinizmus, in: LITERÁTY Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, KRE – L'Harmattan Kiadó, 215–228, 225, 2018; LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240, 231 és LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: PETRÁS Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32, 17.

⁴⁰ FŐNYAD: i. m., 10.

⁴¹ Uo., 11.

⁴² Uo., 31.

A mozgalom a Balaton melletti Somogykilitin, a mai Siófok területén alakult meg, és ennek körülményeiről az egyik alapítótag, majd lelkes vezető, Töltéssy Zoltán így ad számot:

Különös látványnak volt tanúja 1921. július 11-én a siófoki, fából ácsolt színház üresen kongó nézőtere. A színpadon 30 egészen fiatal diákemver állt körül egy korhadt lábú asztalt, s egyenként odalépve a gyenge alkotmányhoz, tollat mártva aláírtak egy papiroost. Közben a szívük mélyéből zokogott ki búsan, hazahívón a kálvinisták híres zoltára: Tebenned bízunk eleitől fogva...⁴³

A szövetség eleinte azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az akkori református teológusnemzedéket inspirálja az áldozatkészebb munkára, és a megélhetési vagy egyéb, az elhivatottságtól eltérő szempontok miatt teológiára került diákokat az eredeti, helyes szolgálatkészség irányába terelje. A somogykiliti hitvallásból idézem az egyik legfontosabb mondatot: „Mi, aki jelen konferencián részt vettünk, Isten kegyelméből világosan megláttuk azt, hogy csak az lehet igazi lelkipásztor, aki találkozott lélekben Jézus Krisztussal mint az ő személyes megváltójával, és aki élő összeköttetésben van az Örökkévaló Istennel”.⁴⁴

Így a kezdeti években a mozgalom kizárólag teológusokat vett fel a tagjai közé, ám egészen hamar új irányt vett a szövetség missziója, és 1924-re már a nem-teológus diákság is nagy számban jelent meg a gödöllői konferencián.⁴⁵ Később azt láthatjuk, hogy az eredeti szándéktól eltérően a teológusok kisebbségbe kerültek, ám ezt a vezetőség utólag pozitív irányváltoztatásnak tekintette.

A szövetség már a kezdetektől az ország minden tájékán rendezett konferenciát, és népszerűsítette a mozgalom alapelveit, ugyanakkor az első szakaszban még nem forrta ki magát országos szervezetté, ez a folyamat a következő korszakban bontakozott ki. Fónyad Dezső szerint 1926 körül a szövetség elkezdett intézményesülni, és ennek eredményeként széles rétegeket nyert meg. A kisebb szervezeti egységek (collégiumok) számának megnövekedése jól mutatja ezt. A collégiumok az oktatási intézményekben, középiskolákban létrejött „református baráti szervezetek”, az országos

⁴³ Töltéssy Zoltán leírása, közli: FÓNYAD: i. m, 14.

⁴⁴ A somogykiliti teológustalálkozó határozata, 1921, közli: FÓNYAD: i. m., 16.

⁴⁵ Uo., 17.

mozgalom tagegyesületei voltak.⁴⁶ Soos Géza megállapítása szerint a kollégiumok lényegében lokális SDG-s kiskörökként működtek, és ezekben 15–20 középiskolás diák tartott hetente alkalmakat.⁴⁷ 1928-ban két nagy esemény is történt: egyrészt megvásárolták a balatonszárszói telket, amely később sok nyári találkozásnak lett színhelye, másrészt elindultak a népes tömegeket vonzó virágvasárnapi konferenciák a Kálvin téri templomban. 1933 környékén indult a mozgalom következő korszaka, amikor új víziót kapott a szövetség, és immáron a különböző diákmissziós szervezetekkel kiegészítve képzelte el az egységes „Református Ifjúsági Mozgalom”, majd később a „Magyar Ifjúsági Mozgalom” létrejöttét, amely egységes magyar arcvonalat épített volna ki a „boldog, hatalmas magyarság ügyéért”, ám ez az idea később meghiúsult.

Az SDG-re jellemző volt a szociális érzékenység, így a mozgalomban arra is felfigyeltek, hogy saját tagjai között is voltak elesettek és anyagiakban szűkölködők, így számukra is különböző lehetőségeket igyekeztek nyújtani. Éppen ezért diákmenzákat létesítettek, és internátust is létrehoztak a tanuló fiatalok számára. A munka koordinálására megalapították a Diákszociális Bizottságot, melynek feladata volt az adománygyűjtés, az adományok szétosztása és az étkeztetés megszervezése. A szegény diákok ételét nemcsak a menzán biztosították, hanem Töltéssy Zoltán ötlete nyomán megszervezték, hogy a főváros református családjai hetente egyszer vendégül lássák a rászoruló diákokat. Töltéssy nemcsak az efféle szociális ötletei miatt volt fontos láncszem e téren, hanem adománygyűjtési akciói is nagy sikerrel jártak, amikor fogadásokon és előadások végén „mosolygó arccal, igazi leleményességgel és bámulatos szuggesztivitással tárta fel a nagy gondolatot és tervet”. Főnyad így ír róla: „[Töltéssy Zoltán] volt az ébredés korának legbátrabb koldusa és legjobb evangéliumi kéregetője”.⁴⁸ Az SDG saját tagjait is adományozásra szólította fel, és már a kezdeti időktől, 1923-tól kezdve hangsúlyozták a tized megfizetését mint bibliai alapelveket. Az SDG azt vallotta, hogy mivel mindenünket, a pénzünket is Istentől kaptuk, ezért a pénzünkkel sáfárkodni kell, vagyis Isten előtt elszámoltatható módon kell azt használnunk, természetesen az ő dicsőségére.⁴⁹ Az SDG-t emellett nemcsak

⁴⁶ A kollégiumok működését jól bemutatja például: RIGÓ Róbert: A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség Kecskeméten, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 259–296, különösen 272–276.

⁴⁷ SOOS Géza: Szervezés és szervezet, in: FŐNYAD: i. m., 252–261.

⁴⁸ FŐNYAD: i. m., 80.

⁴⁹ Uo., 83.

a hitélet foglalkoztatta, hanem társadalmi missziót is végzett. Bütösi János USA-ban szolgáló református püspök egy visszaemlékezésében összehasonlította, hogy az SDG mennyiben nyújtott mást, mint például a korabeli másik evangelizációs szervezet, a Bethánia: „Alcsútra eljöttek megtérni, Szárszóra meg elmentünk a szolgálat útjait megkeresni a népünk számára”.⁵⁰

Az SDG történetében azt láthatjuk a fentiek mellett, hogy 1930 környékén egy nagy nemzedék-, illetve vezetéváltás történt. Töltéssy Zoltán 1932-ben, mindössze 32 évesen elhunyt, és nem sokkal később Soos Géza vette át a mozgalom szellemi és technikai irányítását. Ezzel egyidőben elkezdődött egy nyitás a társadalmi-szociális problémák iránti felelősségvállalás felé is. Az Evangélium eszméinek szellemében számos olyan módszert alkalmazott az SDG, amellyel „aprópénzre” tudta váltani a küldetését: ilyen például a sárospataki falukutató programba való bekapcsolódás (Újszászy Kálmán vezetésével), részvétel a népfőiskolák létrehozásában, és a kollégiumi munkatervben is több, a nemzettel kapcsolatos órát találhatunk.

Az SDG Szövetség tagjai Isten uralmának szükségességét vallják a nemzeti élet minden vonatkozásában. Szívük-lelkük minden erejével küzdenek a „Regnum Christianum” megvalósításáért. A magyar nemzet Istentől rendelt öncélúságát minden emberi érdek fölé helyezik. Teljes erejükkel küzdenek azellen, hogy a magyar fajt azon a földön, amelyet Isten adott neki, és egy ezredév viharában tartott meg számára, bárki háttérbe szorítsa. Az SDG Szövetség tagjai szívük mélyéig át vannak hatva annak a tudatával, hogy hazánkat az Evangélium eszméivel szolgálhatják a legjobban.⁵¹

Egyik legfontosabb eredményként említeném meg az SDG és az ún. népi írók közötti kapcsolódáspontokat, amelyek elsősorban a paraszti társadalom problémájának megoldása köré csoportosultak. Az SDG-s középiskolás

⁵⁰ MOLNÁR Sándor Károly: A két világháború közötti protestáns egyesületek belépési nyilatkozatainak elemzése, in: *Egyháztörténeti Szemle* 12(2011/1), 109–124. Kiemelés tőlem.

⁵¹ Balatonszárszói elvi program, 1928, közli: FÓNYAD: i. m., 36; illetve Soos Géza: *Mit akar a SDG mozgalom?*, Budapest, Soli Deo Gloria Szövetség, 1938, 9–10. – Magyarázatot igényel az idézetben szereplő „faj” kifejezés. Fontos megjegyezni, hogy ez a frázis nem tévesztendő össze a későbbi náci ideológiában megtalálható, a szociáldarwinizmusból eredő, felsőbbrendűséget sejtető biológiai fajjal, ugyanis a „faj” szó a 20. század elején gyakorta használatos volt a „nemzet” szinonimájaként, ahogyan ezt Szekér Nóra is részletesen kifejtette disszertációjában, lásd: SZEKÉR Nóra: *A magyar közösség története*, PhD értekezés, Budapest, PPKE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009, 28–34.

diákok sokat tettek az elmaradottnak tartott tanyasi lakosság kulturális felzárkóztatása érdekében, vasárnaponként járták az alföldi tanyavilágot, és kulturális, vallásos napokat tartottak számukra.⁵² Az SDG-n belül volt egy réteg, ami szívügyévé tette a „3 millió magyar koldus” elesett helyzetét, és a 30-as évek kormányaival szemben ellenséges hangot is megütve szólalt fel például a földreform kérdésében is. A népi írók és a velük szimpatizáns SDG-tagok olyan folyóiratokba publikáltak, mint például a Kelet Népe, a Válasz és természetesen a Magyar Út c. folyóirat, amely az SDG által (illetve Pap Béla, később Gombos Gyula főszerkesztésében) kiadott lap volt.⁵³

A társadalmi misszió egyik legfontosabb mérőköve volt az 1942-ben és 1943-ban az SDG konferenciatelepeén megrendezett munkás-, paraszt- és diáktalálkozó.⁵⁴ Ezek a találkozók a Magyar Testvériség Konferenciák évenként megrendezett alkalmába kapcsolódtak.⁵⁵ A konferenciák több indíttatásból is szerveződtek – elsősorban a kül- és belpolitikai válságok (a Bárdossy-kormány bukása és a szovjet hadisikerek) közelítették a földalatti ellenállásban résztvevőket, illetve kormánykritikus hangadókat, és készítettek őket gondolkodásra, hogy milyen utakat lehet találni a háború utáni Magyarország jövőjének felépítéséhez, másrészt pedig a szövetség elnökének a személye (Soos Géza) elég biztosíték volt arra az állam felé, hogy ezeken a találkozókön kormányellenes mozgalom nem fog kibontakozni.⁵⁶

Fónyad Dezső „szellemi és lelki gyújtópontként” értékeli a konferenciát, ahol az ifjúság az akkori ingoványos politikai körülmények között „darázs-fészekbe” nyúlt bele, amikor a baloldali népi írók, és az ellenállásban résztvevő jobboldaliak, illetve „harmadik utasok” a háború utáni lehetőségeket keresték.

A második világháború után az SDG élete újraindult, és az ébredés általános hatásait a mozgalom is érezte saját keretein belül, ám több tényező, de leginkább a kiépülő kommunista hatalom fiatalokra féltékeny politikája szüntette meg közvetetten az SDG misszióját. Az utolsó közgyűlés 1949. december 17-én ülésezett, amikor kimondta a Szövetség megszűnését, vagyis

⁵² Lásd: RIGÓ: i. m., 278–282.

⁵³ A Magyar Út c. kiadvány Új Magyarság néven indult, ám a névváltoztatás után Magyar Út c. lapként lett kiadva, előbb az SDG, majd Pap Béla tulajdonában levő folyóiratként.

⁵⁴ SVÉD László: Az 1942, 1943-as évek balatonszárszói találkozói az ifjúságtörténeti előzményei, in: *Múltunk* 58(2013/1), 101–147.

⁵⁵ SZÉKÉR Nóra: *Tithos társaság*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2017, 149.

⁵⁶ SVÉD: i. m., 111; vö. KISS Réka: A magyar Wallenberg. Soos Géza, in: CZÓKOS Gergely – KISS Réka – MÁTHÉ ÁRON – SZALAI Zoltán: *Magyar hősök. Elfelejtett életutak a 20. századból*, Budapest, Matthias Corvinus Collegium Alapítvány, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 383.

akaratlanul is a Párt legfőbb kívánságát teljesítette, mikor kényszerűleg deklarálta az önkéntes feloszlást.⁵⁷ Egy furcsa kiegészítéssel zárult az utolsó közgyűlés jegyzőkönyve (ami mellelleg be sem került a jegyzőkönyvek kötetébe, hanem egy különálló papíron található). A feloszlás és „feleslegessé válás” megindoklása alapján nem csupán az egyház vette át az SDG feladatait, hanem „mindazokat a célkitűzéseket, amit az SDG szolgált, azt a Református Egyház és állami szervek megvalósítják, ezért kimondja a Szövetség a feloszlását”.⁵⁸

Fontos adalékként azt is hozzá kell tenni a történetekhez, hogy az SDG korábbi vezetőségének (Soos, Vatay, Bognár) távozása után egy olyan vezérkar került a szervezet élére, amely kompetenciájában nem ért fel elődeihez, sőt úgy tűnik, igyekeztek alkalmazkodni az új irányhoz. Orgoványi György⁵⁹ elnököt 1948. július 25-én választották meg, és első beszédében a következőket fogalmazta meg: „Tudom, hogy ez a választás nem ment simán. Arról volt szó, hogy a Szövetségünk vállalja-e, hogy szervezetében is az ifjúságé lesz, és hogy teljesen rá tud-e lépni a hit és az engedelmisség keskeny útjára.”⁶⁰ A keskeny út teológiájának egyházpolitikai programmá emelése jellegzetesen Bereczky Albert dunamelléki püspökhöz kötődik, aki közismerten ugyanezen évben vette át a püspökséget a kényszerűleg lemondott Ravasz László után.⁶¹ Ezek után 1950-ben a *Testvéri Izenet* című

⁵⁷ A legtöbb esetben az indoklás az volt, hogy az egyház „átvette” a feladatokat, így nincs szükség többé külön egyesületre. A kommunisták kifinomult módszere volt az, hogy „önkéntesen” mondatták ki a szervezet megszűnését.

⁵⁸ Zsinati Levéltár (továbbiakban: ZSL) 24. fond, 2. doboz, 1949. dec. 17.

⁵⁹ Orgoványi György (1913–1985): Református lelkipásztor. Missziói segédlelkész az SDG-ben (1947–1948), majd egyetemi missziói lelkész (1948–1950), lelkipásztor Karcagon (1950–1956), Jászkiséren (1956–1959), Cegléden (1959–1966) és Budapest-Kőbányán (1966–1985).

⁶⁰ ZSL 24. fond, 2. doboz, 1948. július 25., 101.

⁶¹ Ravasz László lemondásának körülményeihez és a Bereczky-korszak jellemzéséhez lásd: LÁNYI, Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondásának körülményei (1948), in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52; LÁNYI Gábor: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in: KOVÁCS Ábrahám – SHIN, Jaeshik (szerk.): *Nationalism, Communism and Christian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*, Debrecen–Gwangju, DRHE – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140; LÁNYI Gábor: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: PARK, Gyeong Su – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Debrecen–Seoul, DRHE – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234; LÁNYI Gábor: Viable Cooperation or Unscrupulous Service? Motivations for Albert Bereczky’s Activity in Church Governance, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia*

körlevél és a Missziói Szabályrendelet módosítása teljesen megszüntette a diákevangelizáció lehetőségeit, és a következő évtizedek arról szóltak, hogy olykor a parókiákon titokban, néha leplezett nyári táborokban nyílt lehetőség a szabad ifjúsági belmisszióra.

Reformata Transylvanica 69(Supplement 1/2024), 101–119; LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Hát-
térbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE, 2020; LÁNYI
Gábor: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining,
in: BÁRTH Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Buda-
pest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.

Tóth-Gyóllai Dániel

Vita a debreceni teológiai fakultás kezdeményezései körül

Csikesz Sándor és Révész Imre tervezete a teológiai képzés reformja kapcsán¹

A tanulmány kereteiről

Doktori kutatásom második évében elsősorban magyarországi református egyházunk lelkipásztorképzéssel kapcsolatos reformtervezeteivel foglalkoztam, közelebbről pedig azzal az 1881 és 1940 közötti időszakkal, ami alatt a magyarországi öt, majd később négy teológiai akadémia tantervi reformjairól az Egyetemes Konvent, annak tanügyi bizottsága, valamint a teológiai tanári országos konferencia (továbbiakban: TTOK) gondoskodott. Mai, felsőoktatásban bevett szóhasználatával élve, a mintatantervre vonatkozó minimum követelményeket már 1883-tól a Konvent szabta meg mindegyik lelkészképző intézményre vonatkozóan,² a későbbi szabályzatokban (1911, 1924, 1930, 1940³) már a vizsgarendre és a lelkipásztorok jövője nemzedékének nevelésére kiterjedő passzusokat is találhatunk. Az alapvetően kontúrvonalakat húzó egységes kereteknek elsősorban az elfogadása és úgymond „számonkérése”, nem pedig az eltervezése és kialakítása

¹ A tanulmány angol verziója: TÓTH-GYÓLLAI, Dániel: Debate on the Initiatives of the Faculty of Theology in Debrecen. The Theological Education Designed by Sándor Csikesz and Imre Révész, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 51–71.

² Lásd: Egyetemes konventi jegyzőkönyv 1883. szeptember 16., 64. sz., 41–46.

³ A korszak tan-, vizsga- és nevelési rendjeiről lásd: TÓTH-GYÓLLAI Dániel: „Anyaszentegyházunk életszükséglete”. *Az egységes lelkészképzés reformjai a magyarországi református egyházban 1883–1940 között*, Budapest, KRE HTK, 18–82. https://htk.kre.hu/images/doc/kiadvanyok/monografia/Anyaszentegyhazunk_eletszukseglete_2023_2.pdf (Letöltés: 2023. május 30.)

volt a Konvent feladata. Azok életbeléptetéséért a fenntartó egyházkerületek voltak felelősek, a kivitelezésről pedig értelemszerűen maguk az akadémiai gondoskodtak, melyek évente jelentést tartoztak tenni a Konventnek az Egyetemes Tanügyi Bizottság útján. A tanrendek tartalmi kérdéseit, részleteit eleinte az érintett lelkészképző intézmények teológiai tanáraiból (valamely egyházkerület püspökének elnökletével) alakított bizottságok, majd 1921-től a TTOK tárgyalta és dolgozta ki.

A kutatóműhely programja részeként ezen időszakból is egy szűkebb, egyházunk kihívásai és útkeresései kapcsán kifejezetten frekventált időszakot vizsgáltam, melyet a lelkészképzés szempontjából az a tény határozott meg, hogy a négy teológia közül az egyik egyetemi fakultásként működött. Tanulmányomban e debreceni fakultás professzorainak az egységes lelkészképzésre vonatkozó kezdeményezéseit, elsősorban pedig Csikesz Sándor és Révész Imre 1937-es tervzetét kívánom ismertetni, azok egyháztörténeti kontextusát több oldalról vizsgálni.

Csikesz Sándor és Révész Imre reformtervezete

Előzmények, egyháztörténeti kontextus

A nevezett reformtervezet, mely körvonalaiiban már 1936-ban az Országos Theologus Szövetség debreceni konferenciáján az egyetem későbbi rektora, Csikesz Sándor előadásában napvilágot látott,⁴ s amelyet több Csikesz életéről szóló visszaemlékezés is úgy említ, mint a gyakorlati teológiai tanár saját *merész* elképzelései sorának talán legfeltűnőbb darabja,⁵ valójában a hittudományi egyetem dékánjával, Révész Imrével közös, már az 1930-as

⁴ Lásd: CSIKESZ Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznevelésre vár, in: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 3., Debrecen, 1941, 157–170, 167–168. „[Csikesz Sándor] 1936. június 20-án, az Orsz. Theologus Szövetség debreceni konferenciáján, Nagy-Magyarország minden részéből összesereglett, talán többszáz főnyi ifjú teológus hallgatóság (tehát *minősített* nagy nyilvánosság) előtt ennek a tervzetnek már a *részleteit* is felvázolta.” RÉVÉSZ Imre: *Felvilágosító megjegyzések D. Dr. Kováts J. István „A lelkészképzés reformja” c. munkálatához*, Debrecen, 1942, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára II.5.a.4.

⁵ HÓS Csaba: *Csikesz Sándor lelképásztori eszményképének elemei a lelképásztori munkában és lelkésznevelésben*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2019, 62; FEKETE Károly: Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950, in: BARÁTH Béla Levente – FEKETE Károly (szerk.): *Őrállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, TTRE–DRHE, 2019, 117–194, 165.

évek elejétől fontolgatott elképzelésük volt.⁶ Révész 1942-es visszaemlékezéséből tudjuk,⁷ hogy 1937 novemberében Csikesz Sándorral együttesen keresték fel Ravasz Lászlót, hogy bizalmas formában kikérjék a Konvent lelkési elnökének véleményét tervezetükről, melyet a hittudományi kar többi tagjával előtte részletesen közöltek, azok helyeslését elnyerve.

A beszélgetés után Ravasz arra kérte a két teológiai tanárt, hogy az előszóval elhangzottakról készítsenek memorandumot, méghozzá egyedül abból a célból, hogy annak tartalmát ő maga későbbi bizalmas egyeztetései során könnyebben felidézhesse. „Kijelentette ugyanis, hogy a felvetett gondolatokat sokkal súlyosabb és messzibbható jelentőségűnek tartja, semhogy azokra nézve már most hajlandó volna állást foglalni, s magát bármilyen irányban előre lekötni”,⁸ s hogy a tervezettel kapcsolatos további lépéseket az egyházkerületek elnökségei,⁹ valamint Balogh Jenő konventi világi elnök véleményének kikérésétől¹⁰ teszi függővé.

Azonban mialatt e bizalmasnak tervezett egyeztetések folytak, 1938 márciusára már mindhárom teológiai akadémia különböző forrásokból tudomást szerzett, s véleményt is alkotott a tervezet alapkonceptióiról, a későbbi

⁶ A tervezetet mindkét szerző előadásokban, tanulmányokban, esszéikben fokozatosan ismertette meg az egyházi nyilvánossággal. Lásd Révész saját felsorolását in: RÉVÉSZ: i. m., 2; valamint CSIKESZ Sándor: *A magyar református teológiai képzés egységes rendszere*, é. n., 1–5, TtREL I.26.2.; CSIKESZ: *Theológiai és egyházi feladatok*, 167–168.

⁷ Részletekbe menő ismertetést egyedül ebben a kéziratban találtam.

⁸ RÉVÉSZ: i. m., 1.

⁹ A későbbi egyeztetésekről a levéltári iratok csak közvetetten beszélnek. A Csikeszék által készített memorandum másolatát Balogh Jenő főgondnok 1938. január végén levélben juttatta el az egyházkerületek püspökeinek az alábbi kísérőszöveggel: „A debreceni m. kir. Tisza István tudományegyetem rectora és hittudományi karnak dékánja mint nem hivatalos előterjesztést átadták a lelkészképzés átszervezése és egységessé tétele érdekében készített memorandumot. E munkát egy másolatát szíves tudomás céljából van szerencsénk tisztelettel megküldeni, megjegyezvén, hogy értesülésünk szerint ez a kérdés a teológiai tanárok legközelebbi országos konferenciáján esetleg szóba kerül. Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletünk őszinte nyilvánítását.” Zsinati Levéltár 2.d.66.d., 7630/1937. A levélminta online szöveggyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 618.

¹⁰ A Zsinati Levéltárban található levelek között megtaláljuk Ravasz Balogh Jenőnek címzett levelét is, melyből kiderül, hogy a tervezet püspökökkel való megismertetését feltehetően kettejük személyes egyeztetése előzte meg. A később kiküldött leveleket egyedül Balogh írta alá, így azt is feltételezhetjük, hogy megállapodásuk szerint az ügy további rendezéséért a főgondnok felelt. „A debreceni egyetem rectora és teológiai karának dékánja Csikesz Sándor és Révész Imre professorok adták át ezt a memorandumot egy előzetes beszélgetés következtében. Kegyeskedj elolvasni. Szíves engedelmeddel meg kellene beszélnünk a dolgot, mielőtt tartalmát bárki megismerhetné.” A levél online szöveggyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 619.

„katasztrófa árnyai is felrémlettek”,¹¹ s így a debreceni professorok már akkor félretették messzebbre néző elgondolásaikat, mondván, hogy annak nyugodt és termékeny megvitatására „egy világgatsztrófában tovasodródó magyar református egyház közvéleménye nem alkalmas közeg”.¹²

A háborús időszak ellenére a tervezet körüli vita mégsem maradt el, méghozzá meglehetősen szerencsétlen körülmények között, ugyanis az 1940-es tantervre vonatkozó végleges javaslatot készítő februári TTOK előtt pár nappal Vasady Béla – debreceni teológiai professor – a lelkészképzés múltját és jelenét górcső alá vevő tanulmányában, Révész és Csikesz beleegyezésével és támogatásával nyilvánosságra hozta kollégái reformelképzeléseit.¹³ A „nem éppen alkalmas időben publikáltatott anyag”¹⁴ már a konferencián nagy ellenállást keltett, s a pápai, sárospataki és budapesti akadémiák megbízásából Kováts J. István budapesti teológiai professor 1941-ben, már a tantervreform elfogadása és a képzés öt évesre emelése után¹⁵ Vasady Béla 49 oldalas tanulmányára 64 oldalas vitairatban válaszol.

Kováts írása összegzi mindazon téves törekvéseket, melyeket a debreceni teológiai akadémiai képzés teológiai fakultássá alakulásától Vasady munkájáig lépten-nyomon tetten érhetőnek lát, s a Csikesz–Révész-terv kollégájuk által prezentált formáját minden tekintetben káros és az egyház egészére veszélyes elképzelésként értékeli.¹⁶ A vitára valóban alkalmatlan

¹¹ Révész: i. m., 1.

¹² Uo.

¹³ Vasady tanulmánya még 1939 decemberében készült, s először az akkor általa szerkesztett Lelkészegyesület folyóirat hét egymást követő – 1939. évi utolsó és 1940. évi első hat – számában publikálta azt. A munkálat utolsó része már az 1940. február 2–3-a között Pápán tartott teológiai tanári konferencia, s így a lelkészképzés jövőjét érintő kérdések (teológiai tanárok részéről való) lezárta után látott napvilágot. Ezzel együtt jogos Kováts kritikája, ugyanis a konferencia már 1939. április 20-án megkapta megbízatását a tantervi reform ügyében, s a februári konferencia dátuma is jó előre ismert volt a meghívottak számára. Vasady tanulmányának időzítése tehát rosszindulat nélkül is értelmezhető „főlősleges nyugtalanságot” keltőnek, ahogyan azt Kováts J. István vitairata bevezetőjében olvashatjuk.

¹⁴ Kováts J. István: *A lelkészképzés reformja. Válasz Vasady Béla dr. hasonló című tanulmányára*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1941, 3.

¹⁵ Kováts, mint maga írja, készséggel vállalkozott a feladatra, hogy a három teológiai akadémia megjegyzéseit egy vitairatban foglalja össze, azzal a feltétellel, hogy „várjunk a válaszzal addig, míg a kérdés a Konventen eldől, és theologiaiinkon az új tanterv szerint indul meg a munka, hogy a legtávolabbról se érhesse a theologiai akadémiák professzorait az a vád, mintha csak azért válaszolnának a Vasadytól propagált tervezetre, mert existenciájukban érzik magukat veszélyeztetve”. Kováts: i. m., 4–5.

¹⁶ Uo., 4.

idő nem is hozza el a konszenzus lehetőségét, a debreceni hittudományi kar rendkívüli ülésen 1942 januárjában tárgyalja Kováts írását, melyet méltánytalan és félrevezető¹⁷ munkának ítél, Révész pedig maga részéről bizalmas közlésként, kéziratban örökíti meg csalódottsággal teli reflexióit, melyet a következő sorokkal zár:

De akik Debrecenről és a tiszántúli egyházkerületről még most, harminc esztendő múltán is szükségesnek tartják a szemrehányás hangján fölemlgetni ama bizonyos átadást (ami alatt persze sokan eladást hajlandók érteni!), azok mégiscsak vizsgálják meg először önmagukat, illetőleg az általuk képviselt és féltett egyházvidék akkori magatartását: van-e történeti és esetleg van-e másféle joguk is ehhez a szemrehányáshoz? A magunkét szeretni, félteni, óvni: emberi jog és kötelesség. A máséban is felismerni a szeretet szemével a magunkét, és úgy félteni, óvni, mint a magunkét: keresztyéni virtus. I. Korinthus 12:12, 26, 27. Ebben az ügyben belátható időnkig ez az utolsó szavam.¹⁸

A tervezet ismertetése

A következőkben e nagy visszhangot és nem csekély ellentétet szülő reformtervezet rövid bemutatása után két annak kapcsán felmerülő jelentős vitapont tárgyalására is rátérünk, főként Kováts J. István és Vasady Béla munkálataira építve. A Csikesz–Révész-terv előszóiban elhangzott tartalomhoz legközelebbi formában a Ravasz Lászlónak készült 5 oldalas memorandum másolata maradt fenn mint nem hivatalos, aláírás és dátum nélküli kézirat.¹⁹

Szerzők irományukat a következő kérdéssel nyitják:

Miként lehetne a református hittudományi kar országosan egyetemes jelentőségét és hivatását a magyar református lelkészképzésben a magyar református egyházegyetem javára minél hathatósabban érvé-

¹⁷ „[Kováts] vádiratának éle lényegében a debreceni egyetem hittudományi fakultásának léte elle irányul.” Lásd: DE HTK 1941/42. jkv., 1942. január 31., VII. rendkívüli ülés, 249. sz.

¹⁸ Révész: i. m., 3.

¹⁹ 5 oldalas gépirásos dokumentum kézzel írott javításokkal, lásd: ZsL 2.d.66.d., 2643/1937. A memorandum online szöveggyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 620–624. A kéziratra a továbbiakban saját oldalszámozásával, Csikesz és Révész szerzőségével, Memorandum címmel hivatkozom.

nyesíteni? [...] Miképpen lehetne az egyetemi fakultás és a magyar református egyház theologiai akadémiái közt egészséges és észszerű kooperációt létesíteni?²⁰

Feltett kérdésekre adott válaszukat előbb a következő pontok felsorakoztatásával alapozzák meg: 1) A debreceni teológiai fakultás olyan állami forrásokból fenntartott infrastrukturális lehetőségekkel bír, melyekkel a másik három lelkészképző intézmény anyagi erőik hiánya miatt belátható időn belül nem fog rendelkezni. 2) Az anyagi erőik elégtelensége a három akadémia esetében egyes tanszékek tartós betöltetlenül hagyását idézi elő. 3) Debrecenben a nem teológiai tárgyak előadását más karok oktatói a legmagasabb színvonalon kivitelezik, míg az akadémiák csak nagy nehézségek között tudják megoldani ezek oktatását. 4) Az akadémiák – a kisebb teológus létszámból és az egyházkerületek áldozathozatalaiból adódóan – jóval bensőségeesebbek, s így alkalmasabbak a lelkészképzés fontos nevelői oldalának hangsúlyozására, míg a debreceni fakultás esetében ezen tényezők egyike sem adott, s így „a tiszántúli kerületnek, tehát a magyar reformátusság abszolút többségének a lelkészképzés ügyéhez való viszonya nincs annyi áldozattal megpecsételve [...]”²¹ 5) Egy radikális egyházpolitikai változás a hittudományi egyetemi kar megszüntetését vonhatja maga után, melynek következtében egyszerre szakadna az egyetemes egyház nyakába mind a négy teológiai akadémia fenntartásának jócskán megnövekedett terhe, melyet az egyházi és iskolai államsegélyek esetleges elmaradása csak súlyosbítana.

A szerzők felsorolt pontokból kirajzolódó válasza pedig, hogy e nagymértékű erőpazarlás megszüntetésére, s „a magyar reformátusság lelki egységének, egységes hitvallási szelleme, társadalmi és lehetőleg politikai magatartása kialakításának”²² érdekében az egyetemes egyház „lelkészképzése is egységesíttessék”, méghozzá úgy, hogy abba a debreceni kar és a három teológiai akadémia egységes program szerint, megfelelő munkamegosztással vonódjon be.

Ezzel kapcsolatos elképzelésük részletei a következők: *A magyar református egyház valamennyi és mindenkori leendő lelképásztora*

²⁰ CSIKESZ–RÉVÉSZ: *Memorandum*, 1.

²¹ Uo., 2.

²² Uo., 3.

Pápán kezdené tanulmányait egy már régóta szükségesnek kimondott előkészítő éven,²³ ahol áttanulmányozná a magyar Bibliát, a hitvallásokat, énekeskönyvet, bibliai nyelveket és a latin nyelvet;

1. ezt követően Debrecenbe menne négy évnyi tudományos képzésre;
2. majd – segédlelkézszi szolgálat helyett – Sárospatakra és Budapestre venné az irányt egy-egy évre, ahol először a falusi és kisvárosi gyülekezetek problémáit, majd a nagyvárosi gyülekezetek és az egyetemes egyház intézményes életét ismerné meg, tanulmányozná, s kapna belőlük gyakorlati kiképzést.

Csikeszék a keretek ismertetése után így foglalják össze tervezetükben rejülő értékeket:

A magyar református lelkészképzés sokkal inkább, mint ahogy a mai rendszer mellett lehetséges, egységes és egyetemes egyházi irányítás alá kerülne, anélkül, hogy az állammal való kapcsolat előnyei kiaknázatlanul maradnának. Érdemes rajta elgondolkozni, mit jelentene az egységes magyar református lelkipásztori közszellem kialakítására annak a lehetőségnek valósággá válása, hogy a magyar református egyház valamennyi és mindenkori lelkész-növendéke már theologus évei alatt egyrészt a rendszeres helyváltoztatás, másrészt a legációk útján a magyar református egyház egész arcával és minden történeti tájával megismerkednék, és e hét esztendő alatt olyan egységes szellemű testületté forrana össze, amilyenre a magyar református egyház történetében még nem volt példa. De talán nem túlzott sötétlátás az az állítás, hogy még eddig nem is voltak a magyar református egyház történetében olyan idők, amelyekben ilyen egységes szellemű lelkipásztori testületre akkora szükség lett volna, mint lesz ezután.²⁴

²³ A Konvent végül az 1940-es tantervvel vezette be az első előkészítő évet, s annak végén a minősítő vizsgát, előtte azonban már a 1920-as évektől többször felmerült a német és francia protestáns lelkészképzés gyakorlatának bevezetése. Lásd többek között: *Lelkészképzésünk reformja. A theol. tanárok konferenciájának memoranduma*, 1921, 2, ZsL 2.d.66.d. A memorandum online szövegyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 399–403; TÖRÖK István: Munkálat a konventi jegyzőkönyv 91/1933. sz. határozata tárgyában, in: *A pápai ref. theol. akad. tanári kar 1933. november 21-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve*, 3. sz., 15. pont, 2. bekezdés. A munkálat online szövegyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 578–582; *A Sárospataki Ref. Theol. Akadémia vázlatos javaslata a tantervreform ügyében*, 1938, 3–4, ZsL 2.d.66.d. A munkálat online szövegyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 636–641.

²⁴ CSIKESZ–RÉVÉSZ: i. m., 4.

E – főként debreceni füllel hallgatva – kétségkívül forradalmi és megnyerő tervezet megvalósításához semmiképp, de még csak megtárgyalásához sem volt elérkezett az idő, mikor annak tartalma Vasady Béla saját kiegészítéseivel, pro- és kontra érveivel, elfogult és lelkesült szólamaival tanulmánya részeként – avagy annak centrumában – megjelent.²⁵

A Kováts J. István írásában érkező indulatos kritikák egy része ez alkalmatlan időnek, másik része talán Vasadynak, egy harmadik része azonban a debreceni teológiai professzori kar – az egyház számára egyre megterhelőbb – útkeresésének szólt.

A debreceni teológiai oktatás útkeresései

Teológiai fakultás és lelkészképzés

Már a Csikesz–Révész-féle memorandumból is kiérezhető, hogy e tervezet nem egyedül az egyetemes egyházi érdek szempontjából vált olyan jelentőssé a debreceni professzorok számára. Egyik részről Kováts Vasadyt azaz gyanúsítja, hogy azért is hajlamos e Debrecen irányában olyan elfogult tervezetet propagálni, mert a három akadémia viszonylag lassú tempójú hallgatói létszámcsökkenésétől eltérően a debreceni fakultásnak rohamos mértékű elnéptelenedéssel kellett szembenéznie (1933 és 1940 között kevesebb mint felére csökkent a hallgatói létszám²⁶). Ugyanakkor a tervezet megszületésekor e körülménynél talán jelentősebb volt az az állapot, mely az egyetemmé alakulástól egyre erősödött a debreceni lelkészképzésben, mégpedig a lelkészképzés sajátos egyházhoz kötöttségének, nevelői oldalának, s egyáltalán az egyház élettevékenységéhez való szoros kapcsolódásnak a hiánya.

A tiszántúli egyházkerület már 1913-ban tárgyalta annak lehetőségét, hogy a fakultás mellett külön, egyházi fenntartásban szervezett lelkészképző intézetet hozzon létre. Kiss Ferenc – akit az egyházkerület később az intézet megszervezésével s vezetésével megbízott – igazgatói székfoglaló beszédében megállapítja, hogy a debreceni állami egyetem hittudományi karának nem lehet feladata a leendő lelkészek gyakorlati felkészítése, csak

²⁵ Ehhez kapcsolódóan Kováts éles véleményét is olvashatjuk: „Azt a benyomásunkat sem hallgathatjuk el, amely a tanulmány olvasása közben egyre erősebbé vált bennünk, hogy az egész csak azért íródott, hogy ezt a tervezetet védelmébe vegye és propagálja”. KOVÁTS: i. m., 9.

²⁶ Lásd: 1. sz. melléklet.

az elméleti ismeretek megadása.²⁷ Az egyházkerület által „lelkészképzésnek saját hatáskörében az egyház céljai szempontjából vezetésére”²⁸ alapított Lelkészképző Intézet²⁹ szabályzatában³⁰ kimondja, hogy a hittudományi kar bármely hallgatója csak abban az esetben bocsátható lelkészképesítő vizsgálatokra, amennyiben tanulmányainak folytatásával egyidejűleg az intézet tagja is volt. A kettős képzés az átlagos teológus teherbírásán jóval túlmutatott, különösen is az 1932 utáni időszakban, mikor az egyetemi oktatás már a nagyerdői központi épületben zajlott, az internátus, s a lelkészképző délutáni órái pedig a – jóindulattal is 30 percnyi sétára levő – Kollégiumban.³¹

A teológiai képzés öt évesre emelésének ideája – melyet ugyancsak Csikesz és Révész (valamint az akkori intézeti igazgató, Erdős Károly) nevéhez köthetünk – szintén szorosan kapcsolódik a debreceni Lelkészképző Intézet ügyéhez.³² A tiszántúli egyházkerület közgyűlése megbízásából Csikesz Sándor szövegezésében a konventre felterjesztett javaslat egy az első lelkészképesítő vizsgát letett segédlelkészek részére szervezendő – kötelező, s a gyülekezeti szolgálat feltételeként megszabott – 12 hónapos tanfolyam bevezetését kezdeményezi. A tanfolyamnak két lelkészképző intézet adott volna otthont, az egyik Budapesten (a Pápán és Budapesten végzetek számára, a két egyházkerület, valamint a budapesti gyülekezet fenntartásában), a másik pedig Debrecenben (a Sárospatakon és Debrecenben végzetek számára, a két egyházkerület, valamint a debreceni gyülekezet fenntartásában). A háromtagú bizottság indoklása szerint e két helyszínt 1) az elég tágas, egységes vezetést és ellenőrzést biztosító teológiai internátus, 2) az elég széles belmissziói munkamező és már működő szervezetek, diakonissza intézmények, 3) a tudományegyetemek és más kultúrintézmények teszik alkalmassá a nevezett célra. A tervezet az ötödik évre részletes, különböző lelképásztori gyakorlatokkal tarkított tanrendet is ajánl (néhány példa: mezőgazdaságtan, kybernetika, egyházművészet,

²⁷ Kiss Ferenc: *Az egyetem és a lelkészképzés*, Debrecen, A Debreceni Református Kollégium Akadémiai tagozatának évkönyve, 1914, 38–53, 38.

²⁸ KOVÁTS: i. m., 45.

²⁹ Történetéről lásd: FEKETE Károly: A Lelkészképző Intézet, in: BARÁTH-FEKETE: i. m., 195–227; CSOHÁNY János: A korszakváltások évszázada (1849–1950), in: KOCSIS Elemér (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988, 192–300, 255–258.

³⁰ A debreceni református kollégium felső oktatási intézetének szabályzata. Javaslat, 1914, in: *Lelkészegyesület* 11(1918), 390.

³¹ CSOHÁNY: i. m., 256.

³² Vö. TITRE 390/1923. nov. számú határozattal kiküldött bizottság jegyzőkönyve, 1924. április 3., 4. sz., 3–4; EK jkv. 1925. június 9., 68. sz., 50–54.

a lelkipásztor élete, egyházkerületek története, hospitációk egész sora). A Konventen évről-évre újra felmerülő kezdeményezést 1925–30 között anyagi okokra hivatkozva a tiszántúlin kívül mindhárom egyházkerület többszörösen elutasította. S bár e tervezet mondhatni úttörővé vált a későbbi 1940-es tantervreform alapkonceptiója számára,³³ mégis az eredeti elképzelést nehéz lenne függetleníteni attól a debreceni vágytól, hogy valamilyen módon egy jól fenntartható, és az egyetemes egyház életéhez szorosán kapcsolódó képzést nyújtson egyetemi képzésben végzett hallgatói számára. Kováts 1941-es tanulmánya végén éles hangon fogalmazza meg hasonló megfigyeléseiből alkotott következtetéseit:

Végül azt sem hallgathatjuk el, hogy a tiszántúli egyházkerület a lelkészképzésnek úgyszólván minden terhétől megszabadulva, évek hosszú során át csupán névleg szerepeltette a theologiai fakultás munkáját gyakorlati és nevelői irányban kiegészíteni hivatott lelkészképző intézetét, míg végre most egy tanszéket betöltött, emellett mindmáig nem alkotta meg külön theologiai internátusát, amelyet az egységes lelkészképzés megvalósulása nélkül is meg kellene csinálnia, s amelyet a főiskola négyszázados jubileumára tervezett.³⁴

Állami és egyházi keretek feszültségében

Szintén felismerhető már a Csikesz–Révész-féle memorandumban azon állítás ellentmondásossága, miszerint a tervezet megvalósítása esetén a lelkészképzés sokkal inkább egyetemes egyházi irányítás alá kerülne, mint azelőtt. Elképzelhető ugyan, hogy itt Csikeszék egy olyan vágyott állapotról szóltak, mellyel kapcsolatban a kivitelezés részleteit már a nyugodt megvitatás esetén kívánták kifejteni, mindenesetre a debreceni fakultás addigi 23 éves működéséből semmiképp nem következett állításuk helyessége.

³³ 1933-ban Marton János (a T TOK és a Konvent Egyetemes Tanügyi Bizottság akkori teológiai előadója) mint történelmi emléket idézi fel a tiszántúli terv fontosságát, mikor a teológiai tanárok konferenciája 1933. február 3-ai ülése 5. számú határozatában nyert megbízatásának eleget téve munkálatot nyújt be a Konventre a teológiai tantervreform ügyében, s a képzés öt évesre emelése ügyének gyűjt történelmi érveket: „A tiszántúli egyházkerület felterjesztett javaslatai nyilvánvalóan mutatják, hogy az 1924. évi tantervreform minden jogos követelményt nem elégített ki”. A Konvent 1933-al mondja ki a maga elköteleződését a képzés öt évesre emelése mellett, s kéri fel a teológiai tanárok konferenciáját a tanterv kidolgozására. MARTON JÁNOS: A theologiai képzési idő öt évre emelése a református theologiai akadémiákon. T TOK előterjesztés, in: EK jkv. 1933. május 3., 90. sz., 3. sz. melléklet, 364. A munkálat online szöveggyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 570–577.

³⁴ KOVÁTS: i. m., 25.

Már az egyetem alapítóokirata, s az egyetem alapítását kimondó törvénycikk is világos korlátok közé zárta az egyházi irányítás mértékét,³⁵ mely mindössze annyiból állt, hogy egyfelől a tiszántúli egyházkerületnek a tanárságra pályázók minősítésénél bizonyos (gyakorlatilag vétő)jog volt biztosítva, másfelől a lelkészképesítő vizsgálatokat továbbra is a tiszántúli egyházkerület lelkészképesítő bizottsága vehette ki.

1912. évi Konvent e jövődöbeli keretek ismeretében 105. határozatában a következő megállapítást teszi: „[Az Egyetemes Konvent] nagy sajnálattal érzi, hogy e tény által a magyar református felsőoktatás egyik legerősebb intézetének vezetése esik ki a református egyház kezéből”. A Konvent ugyanezen határozatával hozzájárult a tiszántúliak felterjesztéséhez, s egyúttal kezdeményezte az ügy többi lelkészképző intézményre vonatkozó hatásának tárgyalását, figyelemmel kísérését. Két évvel később hatfős bizottságot küld ki, mely Baltazár Dezső püspök elnökle mellett előterjesztést készít az ügyben. Az elaborátum szövegezője Nagy Károly, a kolozsvári teológiai fakultás professzora, az erdélyi egyházkerület főjegyzője, aki 4 oldalas munkálatát máris a legelején a debreceni egyetem alakításának egyházi, valamint állami-közoktatásügyi politikai jelentősége vizsgálatával kezdi. Elismeri e közös lépés mindkét fél tekintetében való pozitív hatásait, ugyanakkor határozottan fogalmazza meg annak jövőbeli, akkor még nem belátható esetleges veszélyeit:

[...] de el kell jönnie az időnek, amikor [az állam] legalább anyagi támogatása ellenértékül és feltételül egyenesen meg fogja kívánni azt, hogy minden vallás és felekezet lekipásztora, kire polgárai egy részének valláserkölcsi vezetését bízva, saját világ- és életnézetét a mindenkori kultúra s főleg tudományos élet hatásai alatt képezze ki, hogy a papság – bármily felekezetű is, de – komoly kultúrtényezője legyen a nemzeti előhaladásnak, s ne esetleg éppen gátja.³⁶

Ugyanakkor az előterjesztés nagyobbik részét Nagy annak szenteli, hogy az egyetem felállítása akadémiai lelkészképzésre gyakorolt hatásáról, valamint

³⁵ Lásd: EK jkv. 1912. április 26., 105. sz.; EK jkv. 1914. május 15., 124. sz.

³⁶ NAGY Károly: Előterjesztés a lelkészképzés és nevelés tárgyában, in: EK jkv. 1915. május 29., 19. sz. melléklet a 160/1915. sz. konventi határozathoz, 488–492, 489; publikálva továbbá: *Dunántúli Protestáns Lap* 26(1915/18), 141–143. A munkálat online szövegyűjteményben is olvasható: TÓTH-GYÓLLAI: i. m., 392–396.

az egyetemes egyház lelkészképzésének jövőjéről értekezzen,³⁷ s állásfoglalása nagyban megegyezik a Csikeszék által javasoltakkal. Azon keresztül állítja fel tézisé, hogy rámutat a lelkészképzés egyik fő gondjára (a tudományos légkör elszegényedésére³⁸): „nemesítő verseny csak egyenrangúak között folyhat”, mivel „az eltérő rangúak és erejűek közti verseny az erősebbet elbízottá és cinikussá, a gyengébbet pedig alattomosná és kijátszóvá teszi”.³⁹ A fennforgó problémára javasolt megoldása a következő: „az egyenlőtlen verseny hátrányainak eliminálására csak egy mód kínálkozik: az akadémiák megszüntetésével a meglévő egyetlen egyetemi karon szervezni különböző theol. tudományos karok versenyét – párhuzamos tanszékek versenyével”.⁴⁰ Nem csoda, hogy Kováts e jóval korábban született írásra is visszaül vitairatában:

A konventi bizottság munkálatának az akadémiák elsorvadására és alsóbbrangúakká válására vonatkozó jóslata hála Istennek a legtávolabbról sem következett be. A bizottság előadója, Nagy Károly, akire a tőlünk való elszakadás szomorú korszakában szakadt az erdélyi püspökség nehéz terhe, súlyos betegségének gyógykezeltetése céljából több ízben megfordult Budapesten. Többször találkoztunk véle a theológián. A megáldoztatása közelgő idejét igazi keresztyéni türelemmel váró, beteg püspök meghitt és alázatos hangon beszélt nekünk több ízben arról, hogy mennyit tévedett a múltban, és mi mindent más-kép látatott meg véle később Isten. A bizottság előadójaként kifejezésre juttatott nézetei is ezek közé tartoztak... Mi lett volna az elnyomatás nehéz évtizedei alatt az erdélyi református egyházból, az erdélyi magyarságból, ha a kolozsvári theologia is beolvadt volna még az összeomlás előtt az egyetlen egyetemi fakultásba!⁴¹

³⁷ Nagy a református egyházi felsőoktatás fordulópontjaként értékeli a Debreceni Egyetem alapítását.

³⁸ „Egykori egyetemi rangú főiskoláink az idők haladtával s a viszonyok folyton fokozódott mostohaságai miatt, többé-kevésbé kiestek a világ tudományos haladásának faktoraival való egyenrangú szerepből, és lassanként s többségükben mégis csak a vidéki akadémiák, másodrangú tudományos intézetek szakiskolai szerepére szorultak, melyeknek tudományos légköre is – egyes kiváltságos személyek és korok kivételétől eltekintve – azon mértékben lett szegényesebb, amint más tudományos szakokkal való kontaktusból kimaradva, versenytársak nélkül a maguk szűkebb körének egyeduralmi előjogait maguknak biztosították.”

NAGY: i. m., 489.

³⁹ Uo., 490.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ KOVÁTS: i. m., 59.

Mindenesetre az előterjesztés már akkor meglehetősen visszhangot vert az egyházi folyóiratokban – a Dunántúli Protestáns Lap re-publikálta annak teljes szövegét, Ravasz László a Protestáns Szemlében,⁴² Pongrácz József a Dunántúli Protestáns Lapokban⁴³ referált e munkáról, a Konvent s az Egyetemes Tanügyi Bizottság azonban nem tartotta időszerűnek a benne foglaltakat, s döntésüket a debreceni teológiai fakultás hatásának 4–5 éves vizsgálata függvényévé tették. A gyakorlat igazolta a Konvent óvatosságát, ugyanis az egyetem megnyitása után a teológiák évi működéséről szóló jelentések közül éveken át hiányzott a debreceni fakultásé, s mikor a Konvent ismételten felhívta a tiszántúli egyházkerületet, tegye lehetővé, hogy az egyházi törvényben biztosított felügyeleti jogát a debreceni lelkészképzésre is gyakorolhassa, a tiszántúli egyházkerület a minisztertől kérte, utasítsa a kart, hogy a teológusok oktatásáról a Konventnek is tegyen jelentést. Erre a kultuszminiszter azt válaszolta: nem rendelheti el, hogy a debreceni egyetem hittudományi kara *kívülről álló hatóság* számára jelentést tegyen a kebelében folyó teológusoktatásról. Erre az egyházkerület kénytelen volt a Lelkészképző Intézet igazgatóját utasítani, hogy ő szerkessze meg a szükséges jelentést.

A debreceni teológiai fakultás professzorai ezenkívül jó ideig a teológiai tanári konferenciákon sem vettek részt, sőt Kováts elmondása szerint „akkor is, amikor eljártak azokra, több ízben kijelentették, hogy egyházunk határozatai nem kötelezőek reájuk nézve”.⁴⁴ Az egyetemes konvent hatáskörébe tartozó tantervi reformok életbeléptetése sem volt maradéktalanul kivitelezhető a hittudományi kar esetében. Az 1940-es tantervi reform ügyében például a Lelkészképző Intézet így nyilatkozott:

A hittudományi tanári kar [...] maga is az öt éves theologiai oktatás minél előbb való életbeléptetésének álláspontjain áll. Tantervet azonban nem dolgozott ki azért, mert ennek a tanári karnak az egyetemi tanítás tanmenetét kell szem előtt tartania, ami már magában véve is többlet a theologiai akadémiák tananyagával és tanmenetével összehasonlítva. Tanári karunknak tehát az az álláspontja, hogy azt,

⁴² RAVASZ László: Erdély, in: *Protestáns Szemle* 28(1916/7–8), 479–485, 484–485.

⁴³ PONGRÁ CZ József: A teologiai internátusról I., III., in: *Dunántúli Protestáns Lap* 28(1916/43), 344–346, 346; 28(1916/45), 360–362, 361.

⁴⁴ KOVÁ TS: i. m., 46.

amit az Egyetemes Konvent fog óhajtani az ötéves tanmenetben: mint minimumot eleve elfogadja, egyébként azonban a dolog természete szerint az egyetemi tanmenetet fogja emellett is szem előtt tartani.⁴⁵

Érdeemes ugyanakkor megjegyezni – amit több a korszak kollégiumtörténetéről érkező debreceni egyháztörténész felemlít⁴⁶ –, hogy a debreceni egyetem eszméjét jóval megelőzte a debreceni *protestáns* egyetem eszméje.⁴⁷ Révész Imre a már többször idézett 1942. évi memorandumában így ír erről:

Mielőtt az állami egyetem Debrecenben létesítésének gondolata egyáltalán fölmerült volna, hosszú évtizedeken keresztül folyt a múlt század utolsó harmadában és századunk elején a tervezgetés, az akció és a nagyméretű áldozathozatal egy Debrecenben a Kollégium megfelelő kiépítésével létesítendő országos protestáns, illetőleg református egyetem érdekében. Ez a nagyszerű terv pedig [...] nem egyben bukott meg, hanem a többi református és evangélikus egyházkerületeknek nyílt vagy leplezett féltékenységén, az áldozathozattól való vonakodásán, tehát a partikulárizmusnak már akkor is egészségtelen kinövésén.⁴⁸

⁴⁵ Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképzőintézete, 51/1938–39. sz. határozat, 1938. december 27., ZsL 2.d.66.d., 8450/1938.

⁴⁶ CSOHÁNY: i. m., 249–252; FEKETE: *Református teológiai oktatás*, 117–128; FEKETE Károly: Adalékok a Debreceni Egyetem „református” jellegének megragadásához, in: BREZSNYÁNSZKY László (szerk.): *A „Debreceni Iskola” Neveléstudománytörténeti vázlata*, Budapest, 2007, 376–398; SZENTPÉTERI KUN Béla: *Az egyetem alakulás története: A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében*, Debrecen, 1941.

⁴⁷ Előzményként érdemes említeni az 1891/92-es zsinatot, melynek egyik fontos témája volt a protestáns teológiai fakultás alapítása, s a protestáns egyetem eszméjének tárgyalása. Lásd: Zsinati ügyiratok: A két fakultás ügyében kiküldött 15-ös zsinati bizottság jelentése, 1892. november 25., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 35(1892/53), 804–805; 35(1892/54), 827. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap az alapítást megelőző években tanulmányok egész sorának adott helyet a protestáns egyetem témakörében: PUBLICANUS: Protestáns egyetem, in: *PEIL* 35(1892/21), 289–292; SZÓTS Farkas: Egyesült protestáns állami teológiai fakultás, in: *PEIL* 37(1894/50), 785–787; ZSOLDOS Benő: Theologusaink és az egyetem, in: *PEIL* 39(1896/21), 323–324; SZÓTS Farkas: Felső oktatásunk reformjához, in: *PEIL* 40(1897/10), 145–147; SZABÓ Aladár: A lelkészképzésről II., in: *PEIL* 44(1901/19), 289–292; RAFFAY Sándor: Néhány szó a lelkészképzésről, in: *PEIL* 47(1904/25), 389–390; OBJEKTIV: A lelkipásztori hivatal és az arra való képzés IV., in: *PEIL* 49(1906/39), 610–613; VERESS Jenő: A lelkipásztor-képzés reformja I–II., in: *PEIL* 51(1908/48), 759–760; (1908/49), 775–778; VERESS Jenő: A prot. theol. fakultás körül, in: *PEIL* 54(1911/24), 387–389. Ezenfelül a kérdéssel foglalkoznak Szóts Farkas alábbi tanulmányai: Szóts Farkas: Egyetemi protestáns teológiai fakultás, in: *Protestáns Szemle* 12(1900/5), 313–324; Szóts Farkas: Protestánsok egyházi tömörülése I–II, in: *Protestáns Szemle* 12(1900/9–10), 538–549, 617–632.

⁴⁸ RÉVÉSZ: i. m., 3.

A debreceni egyetem, s a református teológiai fakultás gondolata tehát pár évtizeddel korábban korántsem volt olyan terhelt elgondolás, mint azt esetleg Kováts J. István vitairatát olvasva feltételezhetnénk. Egyszerű példának vehetjük az edinburghi tanulmányait folytató, harminc évvel fiatalabb Kovátsot, aki a magyar közoktatásügyi költségvetés hosszúra nyúlt tárgyalásainak jegyzőkönyvét olvasva (egy felekezeti közötti csatákkal hevült időszakban) tollat ragad, s *Protestáns teológiai fakultást!* címmel küld be vezércikket a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ba, melyben így nyilatkozik a kérdést illetően:

Épen ezért nemcsak azellen emeljük föl a szavunkat a leghatározottabban, hogy a harmadik magyar egyetem teológiai fakultása is római katolikus legyen, hanem [...] határozottan megkívánjuk, sőt követeljük, hogy a harmadik egyetem teológiai fakultása protestáns legyen! A nemzeti szempont tekintetbe vételével háttérbe szorul Kassa, esesik Pozsony és csak Debreczenről meg Szegedről lehet szó. A harmadik magyar egyetem teológiai fakultásának a kérdése pedig határozottan Debreczennek juttatja az elsőséget.⁴⁹

Összegzés

Csikesz Sándor és Révész Imre több tekintetben debreceni érdekeltségű, de mégis az egyetemes egyház javát, s a lelkészképzés legmagasabb és legjobb színvonalát célzó tervezete kapcsán még megannyi kérdés megérdemli a már nyugodt és vitára alkalmas körülmények között való tárgyalást. Tervezetük mellett felhozott érveik, s az azokra érkező kritikák között egyaránt vannak olyan elemek, melyekre egyházunknak a ma lelképásztorképzése kapcsán is érdemes reflektálnia. A reformelképzelések körüli heves vitából kiderül Csikesz Sándor, Révész Imre, Kováts J. István és Vasady Béla, s hozzájuk hasonlóan a debreceni, budapesti, sárospataki és pápai teológiai tanárok mind égetőnek érezték, hogy megoldást találjanak a következő ügyekben: a lelkészképzés legyen az egyház közös (egyházkerületek, egyházmegyék, gyülekezetek között egyaránt megosztott) terhe anyagi, szellemi és lelki szempontból egyaránt; az egyes képzőhelyek partikuláris jellegének minél nagyobb hangsúlyt kell kapnia; szükséges reflektálni az egyetemi

⁴⁹ KOVÁTS J. ISTVÁN: *Protestáns teológiai fakultást!*, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 50(1907/6), 84–86; 50(1907/7), 101–104, 103.

fakultáson folyó teológiai képzés előnyeire és hátrányaira egyaránt, különösen is az állammal való kapcsolat tekintetében; az egyház feladata a lelkész-növendékek számára tudományos és lelki szempontból a legmagasabb minőségű oktatást, felkészítést biztosítani.

S bár megannyi egyháztörténeti, történelmi és személyi körülmény együttállása, valamint az egyéni tapasztalatokból született élesen eltérő következtetések folytán e rendkívüli időkben nem születhetett egyházunkban maradéktalan egyetértés a lelkész-képzés ügyében, a vitapartnerek lelkesedése, bátorsága, őszintesége és egyház iránti elkötelezettsége példaként állhat a ma lelkész-képzéséről gondolkodók számára is.

1. sz. melléklet – Hallgatói létszámok összehasonlító táblázata

	Sárospatak					Budapest				
	I	II	III	IV	Összesen	I	II	III	IV	Összesen
1937	13	15	13	14	56	Csak az évfolyamok összlétszámáról találtam adatot.				79
1938	16	17	19	19	72					
1939	8	14	14	20	56					69
1940	10	8	14	14	43					69 62
	Pápa					Debrecen				
	I	II	III	IV	Összesen	I	II	III	IV	Összesen
1937	8	10	9	14	40	35	44	36	44	157
1938	18	12	13	15	54	28	41	40	41	146
1939	8	18	13	12	52	15	21	39	38	119
1940	6	12	18	13	44	12	17	23	41	93

Rigó Róbert

A református egyház földjeinek elkobzása a Kecskeméti Egyházmegyében (1945–1952)¹

1945-től az állam az egyházak fokozatos háttérbe szorítására, ellehetetlenítésére törekedett, ennek a folyamatnak döntő részét képezte az egyházak anyagi alapjának, vagyonának és intézményeinek a felszámolása. Ebben meghatározó szerepet játszott 1945-től az egyház földjeinek az államosítása, ami egészen 1951-ig tartott, az egyházi iskolák döntő többségének állami kézbe vétele 1948 nyarán, ezt követte az egyházi épületek, bérházak, üzlethelyiségek államosítása, az egyházakhoz kötődő egyesületek, alapítványok megszüntetése, vagyonuk kisajátítása, állami kézbe vonása.² A folyamat szerves része volt, hogy az egyházakat fenntartó, jelentős adományokkal támogató polgári és gazdagparaszti réteget is igyekezett felszámolni az állam, így vagyonától és jövedelmétől megfosztva, nem tudta tovább vállalni ezt a szerepet.³ Az egyházközségek tulajdonában lévő földek azért voltak alapvető fontosságúak a református egyház életében, mert a lelkészek, kántorok, harangozók bérét, azaz javadalmát is ezekből fedezték,⁴ valamint a különböző oktatási, szociális, egészségügyi intézmények fenntartását

¹ A tanulmány angol verziója: RIGÓ, Róbert: The Confiscation of the Landholdings of the Reformed Church in the Kecskemét Reformed Church County (1945–1952), in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 72–100.

² Bővebben lásd: RIGÓ Róbert: A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten, in: Kiss Réka – LÁNYI Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 253–286.

³ RIGÓ Róbert: Pártállami „szociográfia” a hatvanas évek vallási életéről, in: *Forrás* 54(2022/2), 28–64.

⁴ A lelkipásztorok díjlevele tartalmazta a presbitérium által meghatározott készpénz juttatást, a stóladíjat (a temetés, esketés után a lelkipásztor részére a hívek által megfizetett díj), a természetbeni juttatásokat, ami rendszerint állt a lelkészlakásból és a hozzátartozó kertből, a termőföldből vagy annak hasznából, gyakran tűzifából és egyéb meghatározott mértékű természetbeni juttatásokból (sertéshús, zsír, baromfi, tojás, méz stb.).

és az ott dolgozók bérét az adott célra felállított alapítványokon keresztül, a magánszemélyektől céladományként rendelkezésre bocsátott földbirtokok jövedelméből finanszírozták. Tanulmányomban ezt a folyamatot igyekszem megragadni az 1952 nyarán felszámolt Kecskeméti Egyházmegyében,⁵ részletesebben bemutatom a folyamatot az ország egyik legvagyonosabb református gyülekezete, a Kecskeméti Református Egyházközség példáján, és kitérek a Dunamelléki Egyházkerületre is.

A Vörös Hadsereg Kelet-Közép Európában történő előretörése, Magyarország szovjet megszállása után, az egyházak vezetői számítottak arra, hogy az új berendezkedésben az egyházak működése nehezebbé fog válni, ugyanis negyedszázaddal korábban már megtapasztalták a szovjet mintát követő, kommunista diktatúrát kiépítő Tanácsköztársaság egyházpolitikáját.⁶ Már ekkor felállították a Vallásügyi Likvidáló Hivatalt, melynek elsődleges célja az egyházi vagyon elkobzása volt, ezzel is felgyorsítva az egyházak elsorvasztását.⁷ Egy rendelet szerint a helyi tanácsok által kiküldött likvidáló bizottság elvehetett minden ingó- és ingatlanvagyon az egyházközségektől, kivéve a szent épületeket és tárgyakat. Tehát a templomokat, kápolnákat, imaházakat nem államosították, de a parókiákat és egyéb egyházi tulajdonban lévő épületeket már igen. A parókiákon bérlőként maradhattak tovább a lelkészek, de nem egy esetben másokat is beköltöztettek melléjük.⁸ Az egyházakat már ekkor is súlyosan érintette a kommunista diktatúra földpolitikája, mely szerint az egyházközségnek minden 100 kataszteri holdnál⁹ nagyobb me-

⁵ A Kecskeméti Egyházmegye kiterjedt a mai Jász-Nagykun-Szolnok vármegye nyugati részére, Pest vármegye déli részére és Bács-Kiskun vármegye keleti részére, egészen a vitatott helyzetű Kiskunhalasig. 1952-ben felszámolták a régi egyházmegyéket, és a közigazgatási ellenőrizhetőség és az állami adminisztráció érdekében hozzáigazították az 1950-ben kialakított megyehatárokhöz. A folyamat együtt járt az esperesek cseréjével, lelkészek nyugdíjazásával és áthelyezésével. Bővebben lásd: Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006, 84–91.

⁶ Az első világháború végén szétesett az Osztrák–Magyar Monarchia, a történelmi Magyarország területének kétharmada a szomszédos országokhoz került. Az ország államformája 1918 őszén királyságból köztársaságra változott, majd 1919. március 21-én kommunista irányítású tanácsköztársaságra augusztus 1-ig, majd ismét királyság lett.

⁷ Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy változatos korszakban*, Budapest, KRE – L'Harmattan Kiadó, 2021, 64–67; valamint Rigó Róbert: *Kecskeméti reformátusok a forradalmak idején (1918–1922)*, in: *Forrás* 55(2023/7–8), 91–121.

⁸ FAZEKAS Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben, in: PÖLÖSKEI Ferenc – STEMLER Gyula (szerk.): *A múltból a jövőbe. Tanulmányok*, Budapest, ELTE BTK, 1997, 83.

⁹ A kataszteri hold a föld méretének Magyarországon történelmileg kialakult hivatalosan használt számítási módja volt 1972-ig, mely eredetileg az egy ekével egy nap alatt felszántható terület nagyságát jelölte. Egy hold 0,5755 hektár, azaz 5755 négyzetméter.

zőgazdasági birtokát át kellett adnia a helyi tanácsnak. Az egyházi alapítványok és egyesületek vagyonát is államosították. Az egyházi vagyon elkobzása igen eltérő gyakorlatot eredményezett az egyes településeken: volt, ahol minden maradt a régiben, és volt, ahol igyekeztek szinte az összes ingó és ingatlan vagyonát államosítani, még a templomot, az imaházat vagy a lelkész személyes vagyontárgyait is. A helyi direktóriumok szerepe és a leltározást végrehajtók személye meghatározónak bizonyult ebben a folyamatban.¹⁰

1945 kora tavaszán még folytak a harcok Magyarország területén, amikor elsősorban a szovjet megszállás társadalmi elfogadottságának erősítése érdekében, Vorosilov – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökének – nyomására meghirdették az új földtörvényt.¹¹ Magyarországon a földbirtok egyenlőtlen társadalmi megoszlása több évtizede megoldatlan probléma volt, ami a két világháború közötti időszakban egyre nagyobb szociális feszültséghez vezetett, ezért a földosztás szükségszerű volt, de a lebonyolítása során nem vették figyelembe a gazdasági érdekeket és egyházi szempontokat. A háború utáni helyzetet Ravasz László püspök a következőképpen jellemezte az egyházkerület 1945. áprilisi ülésén: „Lelkiismeretlenebb, oktanalabb és gonoszabb politikát még nem látott a világ. Most itt van az eredmény: székesfőváros lerombolva, a tőke és az ipar elkobozva és szétszórva, a földbirtok gazdátlanul és megműveletlenül, s egy tanácstalan káosz, amely máról-holnapra olyan lehet, mint amikor verekedő emberek leütik a korcsmai lámpást, és kiadják a jelszót, aki bírja, marja.”¹² Ravasz László a második világháború alatti, főleg a nyilas hatalomátvétel utáni politikát kárhóztatta a német, majd szovjet megszállás következményeiert, az ország háborús hadszíntérré válásáért és a kaotikus állapotokért, a németek, majd a szovjetek rablásaiért.

A helyi, községi földigénylő bizottságok összesen 5,6 millió hold földet, az összes földterület 35%-át vették el a korábbi tulajdonosától, melyek egy részén állami gazdaságokat hoztak létre, 3,2 millió holdat kiosztottak a mintegy 642 ezer igényjogosult között átlagosan öt holdas parcellákban, ezzel a magán- és egyházi tulajdonban lévő nagybirtokok megszüntek.¹³

¹⁰ Csűrös: i. m., 92.

¹¹ 1935-ben a birtokosok 85%-a 10 kat. holdnál kisebb birtokkal rendelkezett az összes földterület 20%-a volt a kezükben, míg a 0,2%-ot kitevő ezer hold feletti nagybirtokosok az összes földterület 30%-át birtokolták. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 2001, 283–284.

¹² KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 91. doboz, 60/1945. Kivonat Ravasz László püspöki jelentéséből, 1945. április 10.

¹³ ROMSICS: i. m., 284.

A földtulajdonviszonyok átrendezése a gyakorlatban néhány hét alatt lezajlott, és számos visszaéléssel járt, például a Dél-Pest Megyei Földbirtokrendező Tanács 1946. január 21-én megállapította, hogy „a bizottság egyes tagjainak eljárása a földek kiosztása terén olyan szabálytalan volt, hogy azáltal a földreform végrehajtását és annak közérdekű voltát nemcsak kecskeméti, de országos viszonylatban is súlyosan veszélyeztette”. A földigénylő bizottság tagjai több esetben a már kiosztott földeket önkényesen újraosztották, olyanoknak is juttattak, akik nem voltak jogosultak, a juttatott földeket cseréltették, a birtokmozgásokat nem dokumentálták, az igénylőktől ajándékokat fogadtak el, sőt követeltek is.¹⁴

A világi földbirtokosoknak a birtokaik kisajátításáért jelképes kárpótlás járt, az egyházak semmiféle kártérítésre nem számíthattak, a földterületen túl elvették a birtokok felszerelését, a megmaradt állatállományát és a gazdasági épületeket is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletének (600/1945. M. E.) az 50. paragrafusa lehetővé tette, hogy az egyházak, a javadalmi célokat szolgáló földingatlanaikat megtarthassák, valamint a 17. § alapján a kulturális és közérdekű alapítványi célokat szolgáló birtokok esetében – egy háromfős bizottság döntése alapján – maximum 100 kat. holdig lehetővé tette, hogy az egyház tulajdonában maradjanak.¹⁵

¹⁴ Például a Kecskeméti Földigénylő Bizottság elnökét, Szabó Ferencet felfüggesztették a tisztségéből 1946. augusztusában, mert a megyei földbirtokrendező tanács előtt megjelent Gyuris Jenőné elmondta, hogy a férjének 10 hold földet osztottak ki, majd „amikor a birtoklevelet megkapta, Szabó Ferenc követelte tőlük, hogy 15 kg babot és naponta egy liter tejet adjanak a föld után. A tejet 3 hónapig adták Szabó Ferencnek, majd amikor a többi földigénylőtől arról értesültek, hogy ezen szolgáltatásokra nincsenek kötelezve, Szabó Ferenc a juttatást 4 holdra csökkentette le. Leánya Csikós Gyuláné 1 és fél hold szőlőt kapott, őtőle Szabó 500 pengőt, 1 liter pálinkát és egy malacot követelt. A malacot nem tudta megadni, ezért Szabó Ferenc a szüret után elvette tőlük a szőlőt.” RIGÓ Róbert: *Elítváltások évtizede Kecskeméten*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2014, 305.

¹⁵ A rendelet 17. §-a kimondja, hogy „a földművelésügyi, népjóléti, továbbá a vallás- és közoktatásügyi minisztériumok kiküldötteiből összeállított és szakértő igénybevételevel eljáró háromtagú bizottság a különleges kulturális célra rendelt, [...] valamennyi földbirtokban fekvő célvagyon felülvizsgálni köteles, annak megállapítása végett, hogy a kulturális vagy alapítványi cél közérdekű-e, annak megvalósításához milyen nagyságú földbirtokra van szükség, és van-e a kulturális intézménynek vagy alapítványnak olyan mértékű egyéb jövedelemforrása, amely a földbirtokot nélkülözhetővé teszi. Amennyiben az előző bekezdésben írt bizottság a kulturális vagy alapítványi célt közérdekűnek nem találja, az alapítványi birtokot teljes egészében igénybe kell venni. A cél elérésére szükséges földbirtokterületet (amely 100 kat. holdnál nagyobb nem lehet) meghaladó földbirtokot – a célnak más jövedelemforrásból való kielégítése esetén a teljes földbirtokot – ugyancsak megváltás ellenében igénybe kell venni.” ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999 I. köt.*, Budapest, Osiris, 2000, 392.

Számos visszaélésre adott lehetőséget a rendelet 12. §-a, mely szerint, ha helyben nem állt rendelkezésre elegendő kiosztható földterület, akkor az Országos Földrendező Tanács döntése értelmében a teljes földbirtok kioszthatóvá vált, ez esetben máshol kellett kiadni a maximum 100 kat. holdas területet.¹⁶ A földreform gyakorlati végrehajtása rendszerint a helyi és a megyei földosztó bizottságok szándékain múlt. 1945. július 2-án az Országos Földbirtokrendező Tanács elvi határozatot hozott az egyházak földügyeivel kapcsolatosan, mely gyakorlatilag ellehetetlenítette, hogy az egyház az intézményei fenntartása érdekében földbirtokkal rendelkezzen. A határozat azt is kimondta, hogy ahol a javadalmi földek elérik a 30 kat. holdat, ott az egyház nem igényelhet több földet, amely városokban több plébánia működött, ott 100 kat. hold lehetett összesen az egyházi tulajdonban lévő földek területe.¹⁷ Ez azt is jelentette, hogy azok az egyházközségek, amelyek földdel egyáltalán nem – vagy csak 30 hold alatti javadalmi birtokkal – rendelkeztek, ott igényelheték az ezen mértékig történő kiegészítést. A Dunamelléki Református Egyházkerületi Tanács már az 1945. április 10-én tartott ülése után felhívta az esperesek figyelmét erre a lehetőségre, hogy ezen gyülekezetek igényeljének földet, illetve birtokkiegészítést.¹⁸

Tehát az Ideiglenes Nemzeti Kormány gyakorlatilag elrendelte a 100 kat. holdon felüli egyházi földek kisajátítását és felosztását, hasonlóan, mint azt korábban a Tanácsköztársaság időszakában szabályozták. A református egyház földbirtokai államosításának három szakaszát különíthetjük el, az első közvetlenül a második világháborút követően 1945–46-ban zajlott, a második 1948 és 1951 tavasza között, a harmadik 1951 nyarán és őszén, amikor már szinte minden egyházi birtokot „fel kellett

¹⁶ A rendelet 12. §-a szerint a „100–1000 kat. holdig terjedő mezőgazdasági birtokoknál, továbbá terjedelmükre való tekintet nélkül a törvényhatóságok, községek és egyházak földbirtokainál, valamint a 17. §-ban körülírt eljárás eredményétől függően, az alapítványi birtokoknál 100 kat. hold mezőgazdasági ingatlan mentes a megváltás alól. Ha azonban valamely községben vagy elosztási csoportban az igényjogosultak számához képest kevés a felosztható föld, az Országos Földbirtokrendező Tanács elrendelheti a megváltást szenvedő természetes személy teljes földbirtokának igénybevételeét. Ez esetben a megváltást szenvedőnek, az ország más részében kell azonos minőségű 100 kat. hold ingatlant juttatni.” *Romics: i. m., 391.*

¹⁷ HORVÁTH Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében, Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*, Budapest, MTA BTK TTI, 2018, 47–49. A határozat teljes szövege a kötet 1. mellékletében található, i. m., 233–235.

¹⁸ KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 91. doboz, 39/1945. Bizalmas kivonat a Dunamelléki Református Egyházkerületi Tanács üléséről, 1945. április 10.

ajánlani” az állam számára.

Országosan a református egyház 102 ezer kat. holddal rendelkezett 1945 előtt, ebből az első szakasz végére, az 1947. április 15–16-i konventi jegyzőkönyv szerint a birtokállomány több mint felét 54 056 kat. holdat sajátították ki, 139 egyházközségtől 25 617 kat. holdat, 36 intézménytől és alapítványtól 28 439 kat. holdat vettek el.¹⁹ A földosztás során juttattak 71 egyházközségnek és egyetlen alapítványnak, összesen 1184 kat. holdat. Az 1945-ös földelkobzás során a református egyház vesztesége összesen 52 872 kat. hold volt.²⁰ A birtokállomány közel fele ekkor még megmaradt. Kártalanítás helyett a pénzügyi kormányzat 1945 és 1948 között jövedelemkiegészítő államsegélyt, illetve kongruát folyósított a lelkészeknek,²¹ 1948 után az államsegély mértékét a református egyházzal kötött egyezmény rögzítette.²²

A hazai történetírás az egyházi földek államosítását a rendszerváltás előtt, „szükségszerűnek” tekintette az egyház „feudális eredetű kiváltságainak felszámolása” érdekében. Gergely Jenő 1985-ben a haladásra hivatkozva a polgárosodás, a demokratizálódás és a szekularizáció következtében szükségszerűnek tartotta az egyházi földek elvételét. A rendszerváltást követően a római katolikus egyház egyes püspökségeire, egyházmegyéire vonatkozóan készültek a folyamatot feltáró tanulmányok, de az országos

¹⁹ A római katolikus egyházat a földelkobzás még hátrányosabban érintette, ugyanis 765 684 kat. holdnyi birtokát államosították 1945-ben és 111 759 kat. holdja maradt. Ennek az oka, hogy a római katolikus egyháznak kiterjedtebb püspöki, érseki birtokai voltak. Például a veszprémi püspökségnek a földreform előtt 50 513 kat. holdja volt, a veszprémi székeskáptalannak 47 683 kat. holdja, melyek jövedelméből célvagyonként hitéleti, kulturális és oktatási intézményeket tartottak fent. Az oktatás terén két tanítóképzőt, hét polgári iskolát és 564 elemi iskolát, valamint a veszprémi teológiát. A „földreformot” követően az egyházmegyének összesen 655 kat. holdja maradt, a korábbi birtokállomány mindössze 0,6%-a. HORVÁTH: i. m., 45–61.

²⁰ FODORNÉ NAGY Sarolta: *Történelmi lecke. A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény” megkötésének körülményei és hatása különös tekintettel a nevelésre*, Budapest–Nagykőrös, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2006, 153.

²¹ A kongrua és az államsegély ügye sokban összefonódott, de jelentős különbségek is fellelhetők közöttük. A kongrua a lelkészek és a tanítók méltó anyagi ellátását jelentette, amit ha az egyházközség nem tudott biztosítani, az államtól várták el. Az államsegély szükség esetén költségvetési forrást jelentett, négy formáját különítették el: jövedelemkiegészítő, beruházási, iskolai és egyházi segélyeket. Arról, hogy ezekért cserébe az állam milyen elvárásokat támaszhat, és egyáltalán el lehet-e fogadni, komoly viták folytak. Bővebben lásd: KOVÁCS Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898), in: UJVÁRY Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*, Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016, 13–28.

²² BALOGH Margit: A demokratizálódás kudarca(i), in: KOLLEGA TARSOLY István (főszerk.): *Magyarország története a XX. században*, II. kötet. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 374–405.

szintézis még elmaradt.²³ A református egyház esetében az utóbbi évben született néhány esettanulmány a témában.²⁴

A református egyház a különböző szinteken igyekezett megvédeni az érdekeit, megőrizni a földbirtokait a jogszabályok adta kereteken belül. A továbbiakban sorra veszem, hogy az első időszakban, 1945–46-ban milyen módon és mértékben államosították a földbirtokokat, és milyen lépéseket tett az egyházkerület, az egyházmegye, a kecskeméti egyházközség és egy Bajától délre fekvő kisebb falu, Szeremle presbitériuma a birtokai védelme érdekében.

A Dunamelléki Egyházkerület reakciói az egyházi földek államosítására vonatkozóan

A Dunamelléki Egyházkerület püspöke, Ravasz László 1945. április 20-án írt a Kecskeméti Egyházmegye esperesének, Jóba Józsefnek a leveléhez „tájékoztatásul bizalmasan” mellékelte az egyházkerületi elnökségnek a miniszterelnökhöz, a földművelésügyi miniszterhez és az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz „a földbirtokreform tárgyában tett előterjesztését”. Ebben rögzítette, hogy bármiféle előzetes egyeztetés nélkül az egyházkerület ötezer holdas földbirtokát elvették, melyet a kerület „vagy egyes hívek kegyes adományából nyerte, vagy pedig a hívek, legtöbbször egyszerű szegényemberek filléreiből nagy takarékossgal összegyűjtött összegekből vásárolta, hogy az egyház anyagi létét, mint nagy szolgálatának fizikai előfeltételét biztosítsa”. Megállapították, hogy a földbirtokok igazságosabb elosztását fontos feladatnak tartja az egyház vezetése, elfogadják, hogy előzetes egyeztetés nélkül, a gyorsan kihirdetett rendelet végrehajtása is elkezdődött, ugyanakkor méltányosságot kértek, amelyet „egyházunk kulturális és nemzeti jelentősége méltán megérdemel”. Kiemelték, hogy

²³ Az egyik legjelentősebb kutatás a témában a Veszprémi Egyházmegyéről született Horváth Gergely Krisztián idézett kötetének első 110 oldalán tárgyalja a témát, valamint BÁNKUTI GÁBOR: Mozaikok a Pécsi Egyházmegye életéből 1948–1951 között, in: BÁNKUTI GÁBOR – VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 205–221.

²⁴ Lásd a jelen munkában hivatkozott Bíró Éva, Fodorné Nagy Sarolta és Rigó Róbert tanulmányait.

döntő fontosságúnak tartjuk a kormányzat részéről annak az álláspontnak az elfogadását, hogy az egyház minden vagyona célvagyon [...]. Az egyház esküileg egy célrendszer, mert szolgáltatoknak és küldetéseknek a foglalata. Ezért mondhatjuk, hogy az egyház minden vagyona célvagyon természetű, és kérjük, hogy ennek megfelelő, jóindulatú elbírálásban részesüljön minden egyes egyházi ingatlan. Természetesen még inkább áll ez mindazokra a vagyonrészekre, melyeknek rendeltetését alapítólevelek vagy adományozási iratok és végrendeletek történetesen megállapítják.²⁵

1945. május 1-jén Ravasz László tájékoztatta az espereseket, hogy tárgyalásokat folytatnak a kormánnyal az egyházi földek felosztásáról, melyeken kifejtették a rendelet káros következményeit, és kérték az egyház kárpótlását. Az egyházkerület ötezer hold földjét eddig már szétosztották, és csak három birtokról érkezett hír, hogy 100-100 holdat meghagytak. Ezeket az intézkedéseket az egyházkerület megfellebbezte. Súlyosbította a helyzetet, hogy a birtokok használóival nem tudtak kapcsolatba lépni, sem a községi előljárókkal, sem a földet bérlőkkel. A püspök megállapította, hogy a kerület teológiai főiskolája létét „a legkomolyabb veszedelem fenyegeti”, a székházat 2-300 ezer pengő kár érte. A földbirtokokról elmaradt a jövedelem, mert a bérlőket a front átvonulása során kirabolták. Az egyháznak nincs bevétele, az alkalmazottakat nem tudják fizetni. Ekkor az egyetlen számba vehető bevétel a kerületi járadékok befizetése volt az egyházközségek részéről, amelyek erre egyáltalán képesek voltak. A püspök rögzítette, hogy „többször a leghatározottabb formában interveniáltunk az állam-kormányánál a kongrua,²⁶ korpótlék, általában az államsegélyek kifizetése tárgyában”. A kormány ígéretet tett, hogy fizetni fog, de a pénzhiány miatt nem tudott. A püspök júniusi jelentésében rögzítette, hogy a kongruás lelkeszi állást tisztviselői pozíciónak tekinti a kormány, amelyet az állami alkalmazottak fizetési osztályaihoz igazítanak. Az egyházi iskolák fizetésekiegészítő államsegélyt kaptak, mert a tanítók javadalmi

²⁵ KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 91. doboz, 32/1945. Ravasz László levele Jóba József esperesnek, 1945. április 20.

²⁶ A szekularizált államokban a papság fölött az állami hatalom egyik fontos eszköze. Az egyházi földek államosítása után a lelkészek elvesztették a megélhetésük alapját, ezért a létfenntartásukban meghatározó szerepet kapott. 1951 után az Állami Egyháztügyi Hivatal személy szerint utalta ki a lelkészek számára, folyósítása vagy megvonása fontos eszköze volt a hatalomnak. Katolikus lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/K/kongrua.html>

földjeit is államosították.²⁷ Az egyházi földek elkobzásával – már az iskolák 1948-as államosítása előtt – anyagilag is nehéz, sok helyen kilátástalan helyzetbe kerültek. A püspök ismét megállapította, hogy „sajnálattal mutatok rá a dunamelléki egyházkerület teljes anyagi romlására”. A püspök azt is rögzítette, hogy az egyházkerületbe 16 lelkész még nem tért vissza a szolgálati helyére, letartóztattak vagy internáltak hét lelkészt, és hadifogságba hurcoltak kilencet. Júliusban a kongrua kifizetése megkezdődött, így sokan hónapok után először jutottak némi jövedelemhez.²⁸

Ravasz 1945. november 22-i püspöki jelentésében külön foglalkozott a földreformmal, leírta, hogy az egyház szükségesnek tartotta a birtokok igazságosabb elosztását, de azt elképzelni sem tudták, hogy az állam „100 holdig az egyházak, alapítványok, iskolák földbirtokát kisajátítja, amely az egyház erdeit minden további nélkül állami tulajdonba adja át, egy olyan földbirtokreformot, amely a gazdasági berendezéseket, felszereléseket, a drága pénzen emelt gazdasági épületeket feleslegessé teszi, egy olyan földbirtokreformot, amely lényegében semmi kárpótlást nem nyújt”.²⁹ Azt is rögzítette, hogy az egyházkerület 5400 holdjából elvben 300-at meghagytak, de a gyakorlatban csak százat.

A Kecskeméti Egyházmegyében az egyházközségek földjeinek államosítása

Az Egyetemes Konvent 1946. június 28-án arra kérte az espereseket, hogy küldjenek kimutatást arról, hogy a földelkobzás milyen mértékben érintette az egyházmegyéjükben az egyházközségeket.³⁰ Arról is jelentést kértek,

²⁷ Az állam 1948. október 7-i reformátusokkal kötött egyezményének 7/c pontja, illetve 9. pontja is foglalkozott a kántortanítói javadalmi földekkel. Eszerint a kántortanítói javadalom kántori feladatokért járó illetményföldje az egyház tulajdonában maradt. ERDŐS Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*, Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Történettudományi Intézet – Szent István Társulat, (Pázmány Történelmi Műhely Történelmi Tanulmányok, 3), 310–331, 323.

²⁸ KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 92. doboz, 82/1945. A Dunamelléki Református Egyházkerület helyzetjelentése, 1945. május–július.

²⁹ Ravasz László XXXIII és XXIV. püspöki jelentése. (1945. november 22.), in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE HTK ETKI – Kálvin Kiadó, 2023, 409.

³⁰ A továbbiakban érdemes lenne ezeket az egyházmegyei jelentéseket felkutatni a Zsinati Levéltárban, illetve az egyházmegyei levéltárakban.

ha valamelyik egyházközség földhöz jutott. Ezt követően az esperes az egyházközségektől kért kimutatást erre vonatkozóan, majd összesítették az adatokat. A Kecskeméti Egyházmegyében 1945-ben az alábbi mértékű egyházi földeket államosították: Abonyban 44 kat. holdat, az összes földbirtokot elvették, így itt még a rendeletben előírt birtoka sem maradt az egyházközségnek. Cegléden 730 kat. holdat és 375 négyszögölt³¹ államosítottak (ebből iskolai alapítványi föld volt 275 hold 938 négyszögöl). Kecskeméten az egyházközségtől 404 kat. holdat és 470 négyszögöl birtokot vettek el és osztottak ki. Kiskunhalason 2492 kat. holdat államosítottak, itt vették el a legnagyobb birtokot az egyházmegyében, a második legtöbbet Nagykőrösön, 1736 kat. hold és 452 négyszögöl földbirtokot. Dévaványán 94 kat. hold és 934 négyszögöl földterület volt az egyházmegye tulajdonában, amit teljes egészében államosítottak. Az egyházmegyétől és gyülekezeteitől összesen 5501 kat. hold és 924 négyszögöl földet vettek el az 1945-ös földelkobzás során. Négy egyházközség kapott földbirtokot: Kiskunfélegyházán 25 kat. holdat, Prónayfalván, a későbbi Tázlárán 15, Szolnokon 30 és Újszászon 15 kat. holdat, összesen 85 holdat. Jászberényben, Jászkiséren és Kerekegyházán, Soltvadkerten, Tiszavárkonyon és Tószegen nem vettek el földet, és nem is kapott az egyházközség. A soltvadkerti egyházközséghez tartozott mint leányegyházközség Prónayfalva (Tázlár), ahol a budapesti református teológia Szathmáry Sándorné hagyatékából származó 252 kat. holdas birtokát elvették, majd az ottani egyházközség ebből kapott 15 holdat. Kiskőrösön kért földet a presbitérium, de a kérelmüket elutasították.

Ván Benjámin kiskunhalasi lelkész részletesen írt az elvett földekről. Az egyházközség tulajdonában volt Balota pusztán 191 kat. hold, Debeák Szarkás pusztán 910 hold, ebből 500 hold erdő, 10 szőlő és gyümölcsös, Felsőkistelek pusztán 155 hold, ebből 18 szőlő és 7 gyümölcsös. Itt volt a birtokon egy kastély nagy pincével, 1200 hl bortároló kapacitással, 300 hl borral, modern szőlészeti felszereléssel, 9 lóval és 20 szarvasmarhával. Pirtó pusztán további 12 kat. hold, a város közelében 10 hold kántor kaszáló és a Szigeti dűlőben 5 hold veteményes föld. Lelkészi javadalmi föld volt Balota pusztán 240 kat. hold, Füzes pusztán további 43 hold. Az egyház alapítványaitól is jelentős birtokokat vettek el, az árvaházi alapítványtól 29 holdat, a Kiskunfélegyháza határában 897 holdat, „olyan alapítványi birtokot, amelynek a tulajdonosa a kiskunhalasi református redemptus köz-

³¹ A négyszögöl a földterület mértékegysége volt, egy négyszögöl minden oldala egy öl, azaz 189 centiméter, 3,6 négyzetméternek felel meg, egy kataszteri hold 1600 négyszögöl.

birtokosság volt, örök haszonélvezője pedig a kiskunhalasi Szilády Áron Református Gimnázium azzal a kikötéssel, hogy ha ez az iskola református jellegét akármilyen módon elvesztené, a haszonélvezet megszűnik és a kiskunhalasi református redemptus közbirtokosságra száll vissza”. Ván Benjámin felsorolta a megmaradt egyházi birtokokat, az egyházközségnek nem hagyták meg a 100 holdat, ez ellen hiába tiltakoztak. Tehát itt sem a jogszabály szerint jártak el, a lelkészek javadalmára a 100 hold helyett egyet hagytak, az alapítványi célokra a megengedett 100 helyett 291 holdat, igaz ennek jelentős része gyenge minőségű homok volt.

Nagykőrösről a lelkészek jelentették, hogy itt az egyházközségtől elvettek 698 kat. hold 213 négyszögöl birtokot a város határában, a közeli Jászkarajenő határában további 42 holdat és 1482 négyszögölt, Dánszentmiklós határában 135 hold 657 négyszögöl földet, így összesen 876 kat. hold és 452 négyszögöl földet. Az Arany János Gimnázium internátusának volt további 860 kat. holdas ingatlana, amely özvegyi haszonélvezettel volt terhelve, de ezt is igénybe vették, így összesen 1736 kat. holdat és 452 négyszögölt államosítottak. Az egyházközségnek meghagytak 100 holdat, melyben a két lelkész javadalma is benne volt. Meghagyták a Dóczy Jenő-féle 8 hold alapítványi földet, melynek 1/3-a a gimnáziumot illette, továbbá a Cs. Kiss-féle 38 holdat, ami a tanítóképző alapítványát illette. A tárcaközi háromfős bizottság a tanítóképző intézetnek 100 kat. hold földet meghagyott, a presbitérium kérte, hogy a dánszentmiklói alapítványi földből 62 holdat hagyjanak meg, de erről még nem kaptak tájékoztatást.

Kocsérról Kővári László lelkész jelezte – a V. Farago Ambrus 51 hold szántóból álló alapítványi földjét, amit a helyi egyház dologi szükségleteinek javára hozott létre –, úgy „mentettem meg, hogy 41 holdat lelkészi, 5 holdat kántori és 5 holdat harangozói földnek nyilvánítottunk, mit a birtokrendező bizottság helyi szervezete” jóváhagyott. A Szolnoki Református Egyházközség 15 hold lelkészi, 10 hold kántori és 5 harangozói földet igényelt és kapott, tehát összesen 30 holdat, amit húsz éven át kellett volna törleszteniük, de az első részletet sem tudták kifizetni a pénzügyi nehézségek miatt.³²

Ezekből az esetekből is jól látszik, hogy a községi földigénylő bizottságok igen eltérő gyakorlatot folytattak az egyházi földek államosítása vonatkozásában, Abonyban például egyáltalán nem hagytak földbirtokot,

³² KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 93. doboz, 307/1946. Kimutatás a Kecskeméti Egyházmegye területén a földtulajdon-átrendezés hatásairól. 1946. június.

a jogszabályi minimumot sem, Kiskunhalason jóval több alapítványi földet hagytak meg, mint 100 holdat, ugyanakkor az egyházközség javadalmi földjét nem biztosították, Nagykőrösön is több földet hagytak meg, mint a kétszer száz holdat. Kiskőrösön a presbitérium hiába igényelt földet, nem kapott, míg Szolnokon a lelkész a kántor és a harangozó számára is biztosítottak javadalmi földet.³³

Kecskeméti Református Egyházközség birtokainak államosítása

Kecskemét 1930-ban népességszám tekintetében az ország negyedik városa volt. A város kiterjedt külterülettel rendelkezett, az 1941-es adatok szerint a 87 269 fős lakosságának 59 százaléka, 1949-ben a 88 369 lakos 62,3 százaléka külterületen, tanyákban élt.³⁴ Kecskemét 1950-ben az újonnan létrehozott Bács-Kiskun megye székhelye lett, ezzel egyidőben elcsatolták külterületének jó részét, így a város területe több mint 70%-kal, népessége pedig 35%-kal csökkent.³⁵ A leválasztott területeken kilenc új községet hoztak létre azért, hogy a környező tanyák ellátási központjai legyenek.³⁶ A Kecskeméti Református Egyházközség 1564-től kiterjedt oktatási intézményrendszert épített ki, a gimnáziumon túl főiskolai képzést is létesítettek az 1830-as években, de a teológia az 1850-es években Pestre került, ezt követően az 1860-as években indították el a jogakadémiai képzést, majd 1918-ban a tanítónképzőt. A Horthy-korszak végére az egyházközség legjelentősebb bevételei a város központjában lévő boltok, üzlethelyiségek, bérházak bérleti díjából és az egyházi adókból származott, ekkor a földbirtok

³³ A vértessaljai egyházmegye 57 egyházközségének a tulajdonában 2200 kat. hold föld volt, a földreform során a nagybirtokok túlsúlya miatt itt viszonylagos „földbőség” volt, azaz nagyobb arányban állt rendelkezésre kiosztható földterület, így az egyházközségektől 77 kat. holdat vettek el, és 287-et kaptak.

³⁴ RIGÓ Róbert: Kecskemét helye a városhierarchiában és társadalmi változások a népszámlálások tükrében, in: *Forrás* 48(2016/7–8), 81–97, 81–84.

³⁵ Kecskemét külterületéből 1950-ben önállósult Bugac, Lakitelek és Nyárlőrinc, 1952-ben Ágasegyháza, Helvécia, Hetényegyháza, Szentkirály és Városföld, 1954-ben Ballószög. SZILÁGYI Zsolt: Mezőváros a tervasztalon. Az 1957. évi kecskeméti Városrendezési terv rekonstrukciója, illetve történeti földrajzi (szekuláris) kontextusa, in: HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágyány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*, MTA BTK – NEB, Budapest, 2019, 423–452, 436.

³⁶ BELÉNYI Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*, Dél-alföldi évszázadok 7., Szeged, 1996, 38.

területe 507 kat. holdat tett ki. A földek rendszerint hagyatékként, alapítványi birtokként kerültek az egyházközség tulajdonába. A költségvetésben nem jelentett kiemelkedő bevételt a földek hozama, inkább a lelkészek, a kántor javadalma és az internátusban lakó diákok étkeztetése szempontjából volt meghatározó.³⁷

Már a szovjet megszállás idején jelentős veszteségek érték az egyházközség gazdaságait. Kovács Bálint lelképásztor 1944 decemberében jelentette a város polgármesterének, hogy az egyházközség 507 kat. holdas birtokain 10 pár lóval, 28 kocsival, 45 tehénnel, 160 sertéssel rendelkeztek, és Talfájában, valamint Szentkirályon is mintagazdaságuk volt. Kovács megírta, hogy a front átvonulása után, december 5-én tett látogatása során a gazdaságokban már csak négy-öt tehén és borjú, valamint nyolc malac volt, ló egy sem, így a földek nagy része szántatlan és vetetlen maradt. Az egyháznak 50 ember fizetéséről kellett volna gondoskodnia, de csak a perselypénz maradt a bevétel, ami alig elég valamire.³⁸

1945. április 10-én a kecskeméti egyházközség nevében dr. Joó Gyula főgondnok és Kovács Bálint lelképásztor beadványt írt a községi földigénylő bizottságnak, melyben rögzítették, hogy a földjeik elvételeéről és kiosztásáról kaptak információt. Azt kérték, hogy állítsák le ezt a folyamatot, és hatálytalanítsák a birtokok kiosztását, és az „összes ingatlanainkat tulajdonunkban és birtokunkban háborítatlanul meghagyni méltóztassék”. Ezt követően arra hivatkoztak, hogy az egyházközség összes területének túlnyomó része, az 507 kat. holdból 344 és fél hold területű ingatlan alapítványi birtok. Ezeket tételesen felsorolták, az adományozó és alapítvány céljának feltüntetésével. Az alapítványi birtokok többségét az egyházhoz szorosan kötődő személyek főgondnokok, presbiterek hagyták haláluk után az egyházra, elsősorban oktatási és szociális célokra. Például Kisfái pusztában 17 kat. hold 954 négyszögöl területű ingatlant, a már korábban elhunyt Szeless László főgondnok, külön alapítólevéllel hagyta végrendeletileg az egyházközségre a lelkészözvegyek és -árvaik ellátására alapítványi birtokként. A Talfájában lévő Györffy Balázs-féle 50 kat. holdas birtokot, a néhai főgondnok végrendeletileg iskolai célokra hagyományozta. A Hankovszky-ligetet a város belterületén, a Hunyadvárosban Hankovszky Zsigmond presbiter hagyományozta a tanítónőképző fenntartására 8 hold

³⁷ SZABADOS László: *A Kecskeméti Református Kollégium története 1945-től az 1948-as államosításig*, Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma, Kecskemét, 2000, 46–47.

³⁸ KREL, Egyházközigazgatási iratok III/I., 19. doboz, 1944–1945, 156. Kovács Bálint 1944 decemberi jelentése a város polgármesterének.

815 négyszögöles alapítvány formájában. A Talfája pusztában lévő 16 hold 1328 négyszögöl a kántor javadalmazását szolgáló alapítványi birtok volt, ugyanitt egy 16 holdas ingatlan a Bodor Zsuzsánna Leányotthon kulturális és jótékonyági céljait szolgálta.

Az alapítványi birtokok másik csoportját Kecskemét törvényhatósági jogú város adományozta az egyházközségnek oktatási és a lelkipásztorok javadalmazása céljából. Talfája pusztában 61 hold 1402 négyszögöl, az úgynevezett „kezesménesi birtokot” Kecskemét város adományozta az egyházközségnek fele részben iskolai, illetve tápintézeti célokra. A város környéki tanyaközpontokban Méntelken, Kadafalván és Szentkirályon 30-30 kat. holdat adományozott a város az ottani lelkészek javadalmára. A város belterületen szolgálatot teljesítő lelkészek javadalmazására Szentkirályon 70 holdat biztosítottak abból a 116 holdból, amelyet az 1920-as földreform során kapott az egyházközség. A Csáktornya-dűlőben a belterületi lelkészek javadalmazására szolgált két hold 1402 négyszögöl szőlő. Az alapítványi birtokokkal kapcsolatosan ekkor még abban bíztak, hogy ezeket majd a kulturális és oktatási célja miatt megtarthatják, mert indoklásuk szerint „mindezek az alapítványi birtokok olyan nemes vallásos és emberbaráti célokat szolgálnak, hogy ezen ingatlanainkat a 600/1945. M. E. sz. rendelet 17. §-a szerint összeállítandó bizottság kétségtelenül mentesíteni fogja a megváltás alól, már csak azért is, mert ezek a célok egyházközségünk szűkös anyagi helyzetére tekintettel egyéb módon meg nem valósíthatók, és az egyes célvagyonok valamennyien 100 kat. hold területen aluli terjedelműek”. Végül rögzítették, hogy mentesül az igénybevétel alól a több mint 16 holdat kitevő belterületi ingatlan, melyeken az iskolák, a bérházak, az épületek vannak, és 9 holdat foglal el a temető. Ezek után 144 hold ingatlana marad az egyháznak, melyből a rendelet szerint 100 hold mentesül, a további 44 holdat is kérték mentesíteni az egyház kulturális terheinek könnyítése miatt.³⁹

Május 3-án a kecskeméti egyházközség fellebbezést nyújtott be a felettes szervhez, a megyei földbirtokrendező tanácshoz, mert a helyi földigénylő bizottság a 507 holdból száz hold kivételével a többi államosítani kezdte. Kérték az egyházi földek mentesítését, és azokat az egyház tulajdonában meghagyni. A fellebbezésben ismét leírták, hogy a 344 és fél

³⁹ KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 91. doboz, 33/1945. A kecskeméti egyházközség részéről dr. Joó Gyula főgondnok és Kovács Bálint lelkipásztor levele a Községi Földigénylő Bizottsághoz, 1945. április 10.

hold alapítványi föld „különböző célú és különböző időben, különböző személyek által adományozott alapítványi birtokot képez”. Megállapították, hogy mivel minden alapítványi birtok 100 hold alatti, így a rendelet értelmében minden egyes birtok mentesülhet. A lelkési és kántori javadalmi földek mint célvagyonok szintén mentesülnek az igénybevétel alól. „Különbön is ezekre vonatkozóan a rendelet 17. §-a külön bizottságnak a döntését kívánja meg.” Ezek a földek így nem vehetők igénybe a bizottság felállításáig. A fennmaradó 144 hold mentesítését a rendelet 12. §-a alapján kérték. Végül kifejtették, hogy az alapítványt tévők végakarátát is semmissé tennék ezen birtokok államosításával és szétoztásával, mert „méltánytalan volna ezeket a kisterjedelmű alapítványi birtokokat igénybe venni azért is, mert ezeket egyházunkhoz ragaszkodó, hűséges egyháztagnak – kivétel nélkül kis emberek – létesítették nehéz munkával szerzett vagyonukból. Ily módon igyekeztek egyházuk iránti hálájuknak maradandó emléket állítani.”⁴⁰

Az 1946 nyarán összeállított jelentés szerint a Kecskeméti Református Egyházközségtől elvették a hat magánszemély adományából létrehozott alapítványi birtokot, melyek összesen 160 kat. holdat és 105 négyszögölet tettek ki. Elvettek további 130 hold földet, melyek a város határában lévő tanyai lelkészségek javadalmát szolgálták, és a város bocsátotta az egyház rendelkezésére. Az egyházközség tulajdonából elvettek további 114 hold 365 négyszögöl földet, így összesen 404 kat. hold 470 négyszögöl földterületet.⁴¹ Egy későbbi kimutatás szerint az 1945-ös földbirtokelkobzás 313 hold 2550 aranykorona tisztajövedelmű földet vettek el az egyházközségtől.⁴²

Ez a bizonytalanság abból származhat, hogy éveken át folyt a jogvita az egyes birtokok helyzetével kapcsolatosan. A következő években az jelentette a legnagyobb problémát, hogy – bár több kérvényt adtak be az alapítványi földek államosítás alóli mentesítése érdekében, arra hivatkozva, hogy ezek 100 kat. hold alattiak, és ezek jövedelméből tartják fenn az iskoláikat – nem sikerült a tulajdonviszonyt megnyugtató módon rendezni. 1945 során az egyházközség számos beadványban kérte az alapítványi földek államosítás alóli mentesítését, de választ rendszerint nem kaptak. Az egyházközség presbitériumának Pénzügyi és Mezőgazdasági Bizottsága

⁴⁰ KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 91. doboz, 36/1945. A kecskeméti egyházközség fellebbezése a megyei földbirtokrendező tanácshoz, 1945. május 3.

⁴¹ KREL, Kecskeméti Egyházmegye Iratai, 93. doboz, 307/1946. Kimutatás a Kecskeméti Egyházmegye területén a földtulajdon átrendezés hatásairól. 1946. június.

⁴² KREL, Egyházközigazgatási iratok III/I., 33. doboz, 189/1951. Tóth Endre lelképásztor 1951. október 10-én a Pénzügyminisztériumnak írott levele.

1946. április 12-én rögzítette az egyházi földek aktuális helyzetét, miszerint a Belső-Talfája részen 66 holdat három feles bérlő gazdának adtak ki azzal a megkötéssel, hogy minden beszolgáltatási kötelezettséget közösen teljesítsenek. A Külső-Talfája részen fekvő birtokot felosztották, de az új tulajdonosok még nem foglalták el, ezért az egyház vetette be. A lelkészözvegyek javadalmi földjét nem osztották föl, a Kisnyírben lévő gyümölcsöst felosztották, de az új tulajdonosok még nem foglalták el, Szentkirályon a 30 kat. holdas birtokot még nem vették el. Csikai Kálmán kérte, hogy a mén-teleki földosztás során meghagyott 10 kat. holdat és az elvett, de „általa reménység szerint visszaszerezhető” másik tíz kat. hold földet illetményföldként adja neki a presbitérium, amit meg is szavaztak.⁴³ Tehát ebben az átmeneti időszakban a már felosztott földek egy részét még nem vették birtokba az új tulajdonosok, az egyházközség ebben a helyzetben igyekezett ezeket művelés alatt tartani.

1947 februárjában ismét kérte az egyházközség az alapítványi földek államosítás alóli mentesítését, melyhez kimutatást készítettek a földek aktuális helyzetéről, miszerint alapítványi tulajdonában eredetileg 242 kat. hold föld volt, amiből csak 43 kat. hold maradt, a többit kiosztották, az egyház kezelésében volt 158 kat. hold, amiből egy 61 kat. holdas és egy 17 kat. holdas birtokot hagytak meg, és a nagyobbakat beszámították a rendelet szerint meghagyott 100 kat. holdba. Ezenkívül a kiterjedt külterületen fekvő tanyai templomok környékén kialakuló egyházzrészek, átlagosan 30 holdas javadalmi földjei maradtak meg. A kérelemben azt szerette volna elérni az egyházközség, hogy jelöljék ki véglegesen a megmaradó 100 kat. hold egyházi földet, és hagyják meg az alapítványi birtokokat.⁴⁴

Kovács Bálint kecskeméti lelképásztor megemlíti a visszaemlékezésében a földreform miatti bizonytalanságokat a lelkészek, kántorok körében, akik jövedelmét addig elsősorban a javadalmi földek bevétele biztosította:

igaz, hogy a törvény az egyházaknak 100 holdat meghagyni rendelt, de a forradalmi hangulatban ki vette ezt figyelembe?! Volt olyan rész, ahol figyeltek ilyen rendelkezésre, volt, ahol nem. Így bizony tanácsatlanság lett úrrá a jövőt illetően. De voltak kivételek, mint Talfája, ahol a kollégiumi alapítványi földet egy ideig senki nem bántotta,

⁴³ KREL, Kecskeméti Református Egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei II/3., 1946–1999. A Pénzügyi és Mezőgazdasági Bizottság jelentése az egyházi földek helyzetéről, 1946. április 12.

⁴⁴ SZABADOS: i. m., 49.

sőt a Bodor Zsuzsánna Otthon kertészetét sem. Ezekből mind az intézmények, iskolák, internátusok kaptak a bentlakók élelmezésére szükséges anyagokat. Viszont több alapítványi földet mindenre és mindenkire való tekintet nélkül elvettek, szétoztattak. [...] A tanyai lelkészek mindezek ismeretében mind a hitoktatásra, mind a földekre vonatkozó aggodalmaikat megosztották egymással és lelkésztársaikkal az akkor még létező, Kecskeméti Egyházmegyében működő kecskeméti lelkészi körben. [...] A havi lelkészköri gyűléseken részt vettek a kecskeméti hitoktatók is. A gyűléseken áhítat és imaközösség után szóba kerültek a közegyházi rendelkezések, történések és azután az a helyzet, amelybe került Kecskemét és környéke a városi és tanyai változásokkal. [...] A hitoktatással egyidejűleg a földkérdés egyetlen alkalomnál se maradt érintetlen. Volt, ahol már elvették a földet, volt, ahol még megmaradt. Mindez a tanyán szolgálatot teljesítő lelkészekben, különösen ott, ahol a családban gyermekek voltak, mind nagyobb bizonytalanságot keltett.⁴⁵

Az egyház földjeinek elvételével párhuzamosan az egyházközségben az az álláspont alakult ki, hogy a városi gyülekezethez tartozó tanyai egyházzrészket érdemes lenne önállósítani, mert egyrészt a rendelet alkalmazása után úgy nézett ki, hogy így több földterületet tudnának megtartani, másrészt önálló egyházközségként az ottani lelkészek kongruára lennének jogosultak. Ennek érdekében Kovács Bálint felkereste a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium két munkatársát, akik meglátogatták a tanyai gyülekezeteket, és megállapították, hogy akkor tudnak állami segítséget nyújtani, ha önállósulnak. A tanyasi gyülekezetek önállósodása már korábban megkezdődött, először 1947 januárjában Csikai Kálmán ménteleki lelkész adta be önállósulási javaslatát a presbitériumnak, majd kezdetét vette a tanyasi gyülekezetek önállósodása. A presbitérium elfogadta a tanyasi lelkészek díjlevelét, majd 1947. május 9–11. között Kecskeméten összeült a kongrua-bizottság a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és az egyházközség képviselőivel. Az ülésen meghatározták az öt új gyülekezet lelkészének kongruáját, majd a Kecskeméti Egyházmegye lelkészi állásait is megtárgyalták az egyházmegye elnökségével, végül jegyzőkönyvbe foglalták a megállapodást.⁴⁶ A jegyzőkönyvben rögzítették, hogy

⁴⁵ Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 77.

⁴⁶ Uo., 76–84.

Kecskemét a földreform előtt saját erejéből képes volt minden kiadást fedezni, államsegélyre nem szorult. A földreform és az államosítások, a háborús pusztítások azonban gyökeresen megváltoztatták az egyházközség anyagi helyzetét. Ez az egyházközség számos intézményt tart fenn: iskolákat, szeretetotthont, kollégiumot, jogakadémiát, internátusokat, amelyek belső berendezésében mondhatni százszázalékos kárt szenvedtek. Az egyházközség minden erejét ezeknek az objektumoknak és intézményeknek helyreállítására kell összpontosítani, és ezért a tanyamissziói lelkészeknek nem tud olyan javadalmat adni, hogy az a minimális életszínvonalnak megfeleljen. A két központi lelkeszi állás javadalmazásához államsegélyt nem kér, ellenben az öt tanyamissziói állásnál kéri azt, hogy ezen állások javadalmazását teljes egészében vállalja át az államkincstár.⁴⁷

Ezt követően először Helvecián iktatták be az első önálló lelkészt, K. Nagy Balázst 1948. szeptember 26-án, majd a Kecskeméti Egyházmegyében Jóba József esperes szolgálata lejárt, helyére Büky Zsigmond ceglédi lelkipásztort választották meg, így a következő lelkész, Sima Sándor beiktatására csak 1952. február 12-én került sor Szentkirályon, és még ezen a napon Lengyel Pált is beiktatták Lakiteleken. Ezzel a folyamattal párhuzamosan haladt, hogy Kecskemét kiterjedt határából ezek a települések közigazgatásilag is különváltak.⁴⁸

Az egyházi földek államosítása Szeremlén

Szeremle Bács-Kiskun vármegyében, Bajától délnyugatra fekszik néhány kilométerre a Duna közelében, a református egyházközség 96 kat. hold javadalmi földdel rendelkezett itt, melynek fele a lelkészt illette, a másik fele egyenlő arányban a két tanítót illette. Az 1945-ös rendelet szerint mivel itt a földbirtok nem érte el a rendeletben meghatározott száz holdat, mentesülnie kellett volna az államosítás alól. A helyi földigénylő bizottság azonban úgy döntött, hogy mivel a földigénylők számára nincs elegendő kiosztható földterület, ezért a református egyház birtokát is kifarcellázzák, és majd máshol biztosítanak számára birtokot. Az Országos Földrendező

⁴⁷ Uo., 80.

⁴⁸ Uo., 82–84.

Tanács arra utasította a helyi bizottságot, hogy az egyházzal egyezzenek meg ebben az ügyben. A helyi bizottság elnöke és a presbitérium tárgyalásokat folytatott 1945 novemberében, és megállapodtak, hogy a 96 holdból meghagynak 15 lelkési, 10-10 tanítói és 5 hold harangozói javadalmi földet, a fennmaradó 57 holdat kiosztják – amit 1946. október 15-én vehetnek birtokba az új tulajdonosok –, és helyette csereingatlant biztosítanak Baja határában. A megegyezés elakadt az egy éves birtokbavételi határidő miatt, de végül az országos tanács beavatkozására hasonló konstrukció alakult ki. Az egyházi iskolák államosítása során, 1948-ban a 18 kat. hold tanítói javadalmi földet is birtokba vette az állam, így az egyházi iskolákban hivatásukat gyakorló tanárok is elestek az illetményföldjeiktől, és csak az állami fizetés maradt számukra.⁴⁹

Az egyházi földek államosításának újabb hulláma

Az állam a megmaradt egyházi földterületeket egyre súlyosabb beszolgáltatási és fizetési kötelezettségekkel sújtotta. 1947-ben az egyházakra vagyondézmát vetett ki az állam, ami újabb kihívás elé állította az egyházközségeket. Tóth Endre kecskeméti lelkész Bereczky Albert püspöknek⁵⁰

⁴⁹ BÍRÓ Éva: Az egyházi földek elvesztése az 1945-ös földreform és a földfelajánlások következtében a Szeremlei Református Egyházközségben, in: Kiss Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, KRE HTK, 2023, 573–582.

⁵⁰ A Bereczky-korszak jellemzéséhez lásd: LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52; LÁNYI Gábor: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in: KOVÁCS Ábrahám – SHIN, Jaeshik (szerk.): *Nationalism, Communism and Christian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*, Debrecen–Gwangju, DRHE – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140; LÁNYI Gábor: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: PARK, Gyeong Su – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Debrecen–Seoul, DRHE – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234; LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE, 2020; LÁNYI Gábor: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining, in: BÁRTH Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.

összefoglalta a helyi vagyondézsma kérdésében a tényállást.⁵¹ A helyi egyházközségre 1947-ben 239 043 Ft vagyondézsma-t vetettek ki, amit három évre elosztva kellett volna kifizetni, ami évente közel 80 ezer Ft-ot tett ki. Az egyházközség 1947. szeptember 29-én a kecskeméti római katolikusokkal az evangélikusokkal és az izraelita hitközséggel együtt kérvényt adott be a pénzügyminiszternek, melyben kérték, hogy csökkentsék a kiszabott vagyondézsma-t, illetve egy részét töröljék el. Kimutatták, hogy ennyit nem tudnak kifizetni, mert az ingatlanok bérleti díját az 1939-es szinten befagyasztották, és 115%-os közteherrel sújtották. A vagyondézsma a bérjövedelem 50–60 százaléka lenne, így a közteher fölmenne 170 százalékra, tehát több mint másfélszer több az adó, mint a befolyó bérleti díj. Közben a háború alatt megrongált épületekre és az iskolák újraindítására is sokat költöttek, ezért kérték, hogy a vagyondézsma alól mentesítsék az egyházakat.⁵² A pénzügyminisztertől 1948. szeptemberében elutasító végzést kaptak, de később sem fizettek, mert nem maradt volna pénzük a 12 alkalmazott fizetésére. Azt kérték a püspöktől, hogy az ÁEH-n keresztül próbáljon az ügyükben közbenjárni.⁵³

Az egyházvezetés arra ösztönözte az egyházközségeket, hogy az 1945-ös államosítási hullám után megmaradt földjeiket önkéntes alapon ajánlják fel az államnak, erre vonatkozóan 1949. szeptember 14-én megállapodást is kötött a magyar állammal. A konventi és zsinati elnökség hangsúlyozta, hogy a megállapodástervezet az „általános jogszabályi feltételeknél kedvezőbb” lehetőséget biztosít arra, hogy „a felajánlás 1952. december 31-ig folyamatosan történjék meg”, ezt követően érvényét veszti. A megállapodástervezetben az Egyetemes Konvent elnöksége mint eladó fél szerepelt, úgy, mint az egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek és ezek kezelésében álló alapítványok, egyesületek, intézmények képviselője. A vételár az 1949-ben

⁵¹ Az egyházvezetés pártállami igényekhez való idomulásához lásd ebben a kötetben Kiss Réka, SZETEY Szabolcs, KÖBEL Szilvia, CSÜRÖS András és LÁNYI Gábor a tanulmányát. Valamint: KISS Réka: Pathfinding and Connections in the Life of Small Reformed Communities in Budapest. The Contexts of the 1967 YMCA Trial, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement I/2024), 157–190; LÁNYI Gábor: Viable Cooperation or Unscrupulous Service? Motivations for Albert Bereczky's Activity in Church Governance, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement I/2024), 101–119; LÁNYI Gábor: Ecclesiastical Authority Terror?: The Downgrading of the Szigetszentmiklós Reformed Parish to Mission Parish in 1956, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 65(2/2020), 53–78.

⁵² SZABADOS: i. m., 50–51.

⁵³ KREL, Egyházközigazgatási iratok III/I., 33. doboz, 1950–1951, 203/1951. Tóth Endre lelkipásztor Bereczky Albert püspöknek írt levele.

felajánlott ingatlanok után 70 forint kataszteri aranykoronánként,⁵⁴ 1950-ben 65, majd 1951–52-ben már csak 60, ha az ingatlanon gazdasági épület is volt, akkor kataszteri aranykoronánként további 5 forintot fizettek. A vételárat az állam részletekben húsz év alatt, kamatmentesen fizeti meg a konvent elnökségének. Az állam az ingatlan elfogadása napján tulajdonjogot szerzett az ingatlanon, az eladás évében az egyház vette az ingatlan hasznát, és viselte az adott év közterheit. A megállapodástervezetet egy tájékoztató szöveg követte, miszerint az nem érinti a földtulajdonosok szabad rendelkezési jogát, de ha „felajánlani kívánják ingatlanukat, akkor az ingatlan átvétele a fenti feltételek mellett történik”.⁵⁵ A megállapodás feltételei rendkívül kedvezőtlenek voltak az egyházközségek számára, minél tovább vártak, annál kevesebbet kaptak, a vételárat húsz év alatt kapták meg részletekben, kamatot nem kaptak rá, és a vételárat sem ők kapták meg. A földeket sújtó rendkívül magas adóterhek és beszolgáltatási kötelezettségek miatt azonban a megtartásuk sem tűnt racionális döntésnek, kényszerhelyzetbe kerültek.

Az Egyetemes Konvent elnökségének 1951. július 30-i körlevele az egyházi földek felajánlását felgyorsította és kötelezővé tette, ugyanis az elnökség „felhívja a Magyarországi Református Egyház valamennyi egyházközségét, egyházmegyéjét és egyházkerületét, az ezek által fenntartott intézeteket, intézményeket, valamint ezeknek felelős vezetőit és testületeit, hogy – saját érdekükben – a magyar állam és református egyház között az egyházi földingatlanok tárgyában létrejött megállapodás szerint az összes egyházi földingatlant haladéktalanul, de legkésőbb 1951. szeptember hó 1-ig ajánlják fel az államnak, úgy, hogy azokat az állam a terménybetakarítás után azonnal birtokba vehesse”. Nem kellett felajánlani az egyházi tulajdonban lévő háztelkeket, valamint az azokhoz tartozó legfeljebb 800 négyszögöl területű földet. Az ennél nagyobb terület esetén „haladéktalanul” határozni kellett a felajánlásról, ekkor már nem önkéntes felajánlásról volt szó, hanem büntetéssel fenyegették meg azokat, akik nem szavazták meg a „kikényszerített eladást”. Majd a presbitereket is megfenyegették, ha vonakodnának megszavazni az egyházi földek felajánlását az államnak, „e tényből eredő

⁵⁴ Az aranykorona érték Magyarországon a mai napig a föld minőségét kifejező értékszám, melyet 1875-ben vezettek be, és egy kataszteri hold termőföld tiszta jövedelmének, azaz termőképességének, fekvésének, művelhetőségének a mutatója.

⁵⁵ A konventi és zsinati elnökségi tanács határozata az egyházi földingatlanokról. Budapest, 1949. szeptember 14. Megjelent: *Református Egyház* 1(1949/15), 14–15. Közli: Bíró: i. m., 579–581.

minden jogkövetkezmény anyagilag is egyetemlegesen a presbitereket terheli”. A presbitériumokban ezért név szerint kellett szavazni. A helyi tanácsnál kellett megtenni a földfelajánlást, a határozatról az esperesi hivatalhoz és a konvent elnökségéhez is jelentést kellett küldeni.⁵⁶

A konventi körlevélhez 1951. augusztus 15-én érkezett kiegészítés, mely szerint „megtartható minden egyházi javadalmas részére fejenként 800 négyszögöl föld. Egyházi javadalmasnak tekinthető az a hivatásos egyházi alkalmazott, akinek ez a főfoglalkozása.” Ilyen javadalmas lehetett a lelkész mellett a kántor, a harangozó, ha az állása után kongruát kapott. Ilyen földterület volt elsősorban a lelkészlakáshoz tartozó kert. „Ahol van ilyen kert, és annak területe meghaladja a 400 négyszögölet, a javadalmas nem igényelhet külön területkiegészítést. Viszont, ha ez a kert meghaladja 1-200 négyszögöllel a megtartható 800-at, a többletet nem kell felajánlani és lehasítani, hanem megmaradhat javadalmasnak. Ha az egyházi javadalmas kertje nem éri el a 400 négyszögöl nagyságot, úgy akár bel-, akár külterületi földjéből kérheti annak 800 négyszögöltre való kiegészítését.” A megtartható 800 négyszögöl bármilyen művelési ágú lehetett, a szőlő és gyümölcsös esetében sem kellett szorzót alkalmazni. A földingatlan felajánlásával egyidejűleg az élő és holt felszereléseket is fel kellett ajánlani, amiért az állam térítés fizetését irányozta elő. A temető területet nem kellett felajánlani.⁵⁷

A kecskeméti egyházközség 1951. augusztus 19-én tartott presbiteri ülésén dr. Szabó József főgondnok ismertette a konventi körlevelet és az egyesített pénzügyi, jogi és mezőgazdasági bizottság augusztus 12-én tartott ülésének javaslatát, valamint a Konvent kiegészítő körlevelét. A főgondnok bejelentette, hogy a presbitérium 1951. április 4-én az egyházi földek egy részét már felajánlotta az államnak, ekkor már az utolsó megmaradt területekről tárgyaltak. A presbitérium név szerinti szavazással döntött, hogy a már az államnak vételre felajánlott ingatlanokon túl, az egyház tulajdonában még meglévő mezőgazdasági ingatlanokat felajánlja az államnak, nyolc parcellában összesen 127 kat. holdat a rajtuk lévő épületekkel együtt, és kérték az ingatlanokon lévő tartozások átvételét, illetve törlését. Rögzítették azt is, hogy a földek felajánlását követően az egyházközségnek Kecskemét város szélén a Csáktornya dűlőben két

⁵⁶ A Ref. Egyetemes Konvent Elnökségének körlevele az egyházi földek felajánlása tárgyában, KREL III/I. 33. doboz, 1950–1951, 140.

⁵⁷ A Ref. Egyetemes Konvent Elnökségének körleveléhez kiegészítés az egyházi földek felajánlása tárgyában. KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 149.

hold javadalmi szőlő, házzal és udvarral marad meg az öt javadalmas számára. Lakiteleken megmaradt a lelkészlakás és gyülekezeti ház céljára fenntartott telek, Szentkirályon, Helvéción, Ménteleken és Ágasegyházan a templom és parókia kertje. A felajánlásról a határozatot megküldték az illetékes szervek felé.⁵⁸

1951-ben, a földek állami tulajdonba adását követően sem mentesült az egyház a földek után járó éves beszolgáltatási kötelezettség alól. 1951. november 2-án Tóth Endre írt Gaál István esperesnek,⁵⁹ mert a már felajánlott egyházi földek után is olyan nagy beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki az egyházközségre, amit nem tud teljesíteni, és azt igyekezett megtudakolni, hogy ebben a helyzetben mit lehet tenni. Nem termett annyi sem kenyérgabonából, sem takarmányból, sem kukoricából, amennyit a beszolgáltatási kötelezettségben előírtak, ezért a lelkész azt javasolta, hogy a föld „vételára” terhére kellene átírni a beszolgáltatási kötelezettség értékét. Azt válaszolta neki az esperes, hogy Kiss Rolandot⁶⁰ keresse meg személyesen az ügyben, aki a minisztériumi kapcsolatain keresztül talán segíteni tud ebben a kilátástalan helyzetben.⁶¹

A földekért kapott vételár-részletek felhasználásáról nem dönthettek az egykori tulajdonos egyházközségek, a pénz elköltéséről engedélyt kellett kérni a Konventtől, a kérelemben részletezni kellett, hogy mire szeretnék fordítani. Az a gyakorlat alakult ki, hogy a Konvent engedélyével csak az ingatlan-felújításokra, épületek renoválására, építkezésre lehetett fordítani ezeket az összegeket.⁶² Az építőanyagok kiutalásához az egyházaknak az Állami Egyházi Hivaltól kellett hozzájárulást kérniük.⁶³

⁵⁸ KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 154. A Kecskeméti Református Egyházközség presbitériumának határozata az egyház földjeinek felajánlásáról az államnak.

⁵⁹ Gaál István (1891–1970) református lelkész Törökszentmiklóson (1922–1958), nagykun-sági esperes (1937–1958), 1956-ban ideiglenesen a Tiszántúli Református Egyházkerületet is irányította. SZABADI István: Névtár, in: SZABADI István (szerk.): „Szorultságomban tág tért adtál”, Balla Árpád református lelképásztor hagyatéka, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen, 2012, 523.

⁶⁰ Kiss Roland (1888–1967) 1949-től 1958-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka, az Egyetemes Konvent világi elnöke. 1945-től országgyűlési képviselő, belügy-minisztériumi, majd honvédelmi államtitkár. SZABADI: i. m., 525.

⁶¹ KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 217. Tóth Endre lelképásztor levele Gaál István espereshez.

⁶² BÍRÓ: i. m., 586.

⁶³ LANTOS Edit: 1958 és a templomépítés divatja, in: Ö. KOVÁCS József – KUNT Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmisítása*, Miskolc, ME BTK, 2009, 30–42, 32.

Összegzés

A második világháború végéig a református lelkészek, kántorok, tanítók, harangozók tisztos megélhetését jelentős részben az egyházközségnek és az intézményeinek, civil szervezeteinek a tulajdonában lévő földek hozama szavatolta. Ezen túl a lelkészek díjlevelében rögzített deputatum, azaz a terményjárandóság (gabona, tűzifa, bor, só, méz, hús, tojás stb.) biztosította a megélhetésüket, amit a hívek termeltek meg a saját gazdaságukban, a 20. században ezt már egyre inkább pénzben fizették ki. Ugyanakkor azt is rögzítenünk kell, hogy az egyes egyházközségek igen eltérő nagyságú földbirtokkal rendelkeztek, az erős református tradícióval és parasztpolgári háttérrel bírók, akár több ezer holddal és jelentős oktatási intézményekkel – mint például Kecskemét, Kiskunhalas vagy Nagykőrös –, míg például a katolikus többségű szolnoki egyházközségnek egyáltalán nem volt földbirtoka, ahol a lelkész jövedelmét részben már korábban is az állam biztosította.

Az egyházi földek államosítása és a gazdálkodó hívekre kivetett fokozódó adóterhek és beszolgáltatási kötelezettségek a lelkészek és családjaik megélhetését kilátástalan helyzetbe sodorta. 1952-ben a Bács-Kiskun-sági Református Egyházmegyében átfogó vizsgálat készült a lelkészek anyagi helyzetéről, amiből jól látszik a nagymértékű anyagi romlás és kiszolgáltatottság. A falusi lelkészek deputatumváltása évente néhány ezer forintot tett ki, de többen is jelezték, hogy még az előző évit sem kapták meg, mert a híveknek sincs miből adniuk. 1945 után a lelkészek leginkább biztos havi jövedelme az állam részéről biztosított kongrua volt, ami 600 forintot jelentett, családi pótlékkal együtt 800-at. Ebből rendszerint még a kifizetés előtt levonták a békekölcsön törlesztőrészletét, ami 50–100 forinttal csökkentette ezt az alacsony összeget is. A lelkészek ebben a súlyos gazdasági helyzetben eladósodtak, nem tudták teljesíteni a beszolgáltatási kötelezettségeiket, az adatszolgáltatási ívek alapján szinte minden lelkésznek volt hitele, sokaknak adóhátraléka is, melyek 1952-ben tovább nőttek.⁶⁴ A lelkészek sok esetben gondoskodtak idős családtagjaikról, és a gyermekeiket is taníttatni szerették volna, Nagy Kálmán érsekcsanádi lelkész megjegyezte, hogy a havi 701 forint jövedelméből 640-et küld a budapesti gimnáziumban tanuló

⁶⁴ 1952-ben Magyarországon a havi átlagbér 928 forint volt az állami szektorban. BALÓ György – LIPOVECZ Iván: *Tények Könyve 1988*, Budapest, Móra Könyvkiadó, 1987. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1988-2/magyarorszag-3C8C/gazdasag-3CD7/> (Letöltés: 2024. április 10.)

gyermekeinek, így hármuk megélhetésére 61 forint jut.⁶⁵ A gyakran tanító végzettségű lelkészelemek rendszerint nem kaptak a végzettségüknek megfelelő munkát. Megállapíthatjuk, hogy a református egyház földjeinek államosítása a lelkészek anyagi függetlenségét felszámolta, és kiszolgáltatott helyzetbe hozta őket, így egyre inkább csak az államtól számíthattak jövedelemre, ami kényszerhelyzetet eredményezett az állammal való együttműködés vonatkozásában.

Az 1945-ös földosztás idején az eredeti jogszabályi rendezés során meghagytak volna viszonylag jelentős mennyiségű százholdas javadalmi földet az egyházközségek birtokában, és a közcélú intézmények fenntartására is biztosítottak volna birtokokat, de a kommunisták előretörésével fokozódott az egyházakra gyakorolt nyomás, a kényszerkollektivizálás előrehaladásával és az egyházvezetés lecserélésével az ötvenes évek elejére a református egyházközségek is elvesztették a korábban meghagyott birtokaikat. A földosztás során azt megalapozott érvelésnek tekinthetjük, hogy a nagyobb fölbirtokkal rendelkező egyházközségek nagyobb mértékben járuljanak hozzá a földnélküli mezőgazdasági munkások birtokhoz jutásához, erre maga az egyházvezetés is nyitott volt. Az egyes egyházközségek oktatási, kulturális, szociális vállalásainak figyelembevételével létrejöhett volna egy igazságosabb rendezés, melynek során a földbirtokkal nem rendelkező egyházközségek is javadalmi birtokokhoz juthattak volna. 1945-ben még volt is erre törekvés, de a helyi viszonyok sok helyen ezt már akkor is felülírták, majd a kommunisták előretörésével egyre inkább az összes föld és az egyház intézményeinek az elvétele vált meghatározóvá. Összességében egyet kell értenünk Horváth Gergely Krisztián megállapításával a református egyházra vonatkozóan is, hogy „az 1945-ös földosztás a kommunista párt jól átgondolt, szervezetenként jól felépített, mesterien időzített, demokratikus mozgalomnak álcázott hadjárata volt a rivális politikai erők és világnézetek [...] gazdasági alapjainak felszámolására”.⁶⁶ Hozzátehetjük, hogy a történet itt nem állt meg, folytatódott az ötvenes évek elején is.

⁶⁵ SZABÓ Bence: *Lelkészsorsok a hatalom hálójában. A hitélet visszaszorításának egzisztenciális eszközei* (kézirat).

⁶⁶ HORVÁTH: *Szovjetizálás*, 85.

Lányi Gábor

Felvállalható együttműködés vagy elvtelen kiszolgálás?

Bereczky Albert egyházkormányzati tevékenységének motivációi¹

Bereczky Albert a 20. századi magyar református egyháztörténet ellentmondásos megítélésű alakjai közé tartozik. Bereczky a két világháború között az egyház belső, lelki megújulásáért küzdők őszinte és hiteles vezetőalakja volt, gyülekezetszervező, ismert és elismert igehirdető, aki a magyarországi zsidóság megsemmisítő táborokba történő deportálása idején élete kockára tevésével mentett meg sokakat, amiért posztumusz a Világ Igaza elismerésben is részesült.² Mindemellett azonban a második világháború után kiépülő kommunista államberendezkedés benne találta meg azt a személyt, akinek a református egyház élére állításával majdhogynem mindenfajta ellenállás nélkül vihette végbe a református egyház közéleti, társadalmi szerepvállalásának radikális redukálását. Adódik tehát a kérdés, hogyan és milyen motivációktól vezéreltetve lehetett a keresztyén elkötelezettségében nehezen megkérdőjelezhető Bereczky az ateista ideológiájú, diktatórikus államberendezkedés kiszolgálója?

Tanulmányunk kísérletet tesz azon lehetséges belső és külső motivációk számba vételére, amelyek ezen dilemmatikus kérdés magyarázatául szolgálhatnak, miközben általános betekintést nyújt Bereczky Albert életútjába is.

¹ A tanulmány angol verziója: LÁNYI Gábor: Viable Cooperation or Unscrupulous Service? Motivations for Albert Bereczky's Activity in Church Governance, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 101–119. Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai és egyházi élete kapcsán lásd kötetünkben KISS Réka, RIGÓ Róbert, KÖBEL Szilvia, SZÉTEY Szabolcs és CSÜRÖS András tanulmányait.

² 1997-ben: <http://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/hungary.pdf> (Letöltés: 2023. szeptember 30.)

1. Belső motivációk

1.1. A származás ereje

A belső motivációk kapcsán Bereczky Albert származása érdemelhet először figyelmet. A már Bereczky életideje alatt széles körben elterjedt híresztelés szerint Bereczky az osztrák–magyar monarchia prominens diplomatájának, Apponyi Albert grófnak volt a törvénytelen gyermeke. Azokon a beszámolókon túl, amelyek arról szólnak, hogy mindezt maga Bereczky is többször hangoztatta,³ csak közvetett bizonyítékaink állnak rendelkezésre.⁴ Ugyanakkor, ha ez a feltétel nem is állna fenn, az egyértelműen látható, hogy Bereczky egy deklasszálódott nemesi család leszármazottja volt. Édesanyja, báró Pongrácz Mária, elszegényedett felvidéki katolikus arisztokrata családból származott, aki Apponyi Albertnél végzett házvezetőnői szolgálata után az akkor már idős Bereczky Endre református földbirtokoshoz ment hozzá. Bereczky Endre korai halála után Pongrácznak Dunabogdányban kellett állást vállalnia, postamester⁵ lett,

³ A legkorábbi állambiztonsági jelentések tényként kezelték, hogy Bereczky Albert Apponyi gróf fia volt, bár ez kapóra jött nekik ahhoz, hogy Bereczky osztályidegenségét, arisztokratikus-reakciós elemekkel való kapcsolatait hangsúlyozzák. Mindenesetre mindez mutatja a híresztelés elterjedt voltát. Lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) O-9047, 61, 1946. március 22.

A híresztelést Mester Miklós is valóságosnak tekintette. Lásd: MESTER Miklós: *Archépek. Két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012.

Muraközy Gyula szerint diákkorában maga Bereczky is megerősítette, hogy Apponyi fia: ÁBTL – O-9047, 388–396, 1956. június 22.

Kardos István, édesapjáról Kardos Jánosról írt életrajzában utalást tesz arra, hogy amikor apja és Bereczky osztálytársak voltak a Kunszentmiklósi Református Algimnáziumban, Bereczky még kérkedett is feltételezett grófi származásával. KARDOS István: *Apám*, London, 1989 (kézirat, megtalálható a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének kéziratárában, 272/2015), 7.

2019. június 7-én a Bp.-Pasaréti Református Egyházközség *Világ Egyetemi Előadások* című sorozatának egyik alkalmán Bereczky egyik unokája nagy nyilvánosság előtt hangoztatta, hogy elfogadja az Apponyitól való származást, ugyanakkor másik unokája ugyanezen az alkalmon tagadta mindezt.

⁴ Bereczky Albertet a budapesti Bakáts téren található katolikus Assisi Szent Ferenc plébániatemplomban keresztelték meg, amelynek közelében Bereczky Endre és Pongrácz Mária lakott. A plébániatemplom anyakönyvében keresztapjaként Apponyi Albert van feltüntetve. Szintén az anyakönyvben „törv.” rövidítéssel jelölték a házasságból származó, „telen” rövidítéssel a házasságon kívül született gyermekeket. Csak Bereczky kapcsán olvasható a „Törvényes az állam törvényei szerint” kifejezés. A templom mai (2017) plébánosa és más levéltáros kollégák szerint az egyedi kifejezés a keresztelést végző plébános burkolt jelzése kívánt lenni Bereczky egyházi szempontból törvénytelen származására utalva.

⁵ PÁLYI Vilmos: *Nehéz esztendők és az első országos kezdeményezés Dunabogdányban*, in: *Református Egyház* 18(1966/7–8), 148; ÁBTL O-9047, 388.

és a helyi református lelkész-tanítóhoz, Kovács Gézához ment feleségül. Bár nevelőapja személyes életpéldája és hivatásfelfogása meghatározó módon járult hozzá ahhoz, hogy Bereczky Albert a lelkipásztori hivatást választotta,⁶ a korszak körülményei között bárói családból származó édesanyja számára mindenképpen deklasszálódást jelenthetett az Apponyi grófi háztartásból való kikerülés, majd a Bereczky Endre mellett töltött ferencvárosi évek után a dunabogdányi, kereső foglalkozást űző papné társadalmi státusza. Bereczkyt személyiségében meghatározhatta és egész életében végigkísérhette édesanyja deklasszálódásának tapasztalata, amely a jobb sorsra érdemesség érzetét, illetve az érvényesülés és elismertség vágyát kelthette benne. Ehhez kapcsolódhat, hogy Bereczky közvetlen ismerősei által felvázolt jellemrajzaiban többször mint hiú és ambiciózus ember kerül elénk,⁷ amely vonásait az ébredési keresztyénséggel való komoly kapcsolata sem tudta kioltani benne, és amely egyházi körökben is tetten érhető az olyan kivételes igehirdetési, gyülekezetvezetési kompetenciákkal bíró lelkipásztorokná, mint amilyen Bereczky is volt.

1.2. A háttérbe szorítottság érzete

Az elszegényedett nemesi öntudat mellett Bereczky személyiségének meghatározója lehetett a háttérbe szorítottság érzete, illetve hogy érvényesülési törekvéseiben gyakran ütközött akadályokba; vagy legalábbis hogy olyan érzet keletkezhetett benne, hogy környezete, körülményei megakadályozzák abban, hogy ambícióinak, de képességeinek is megfelelő elismerést nyerjen. Ez szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy amikor már megtehetette, igyekezett a hatalom közelébe férkőzni, és abban meg is maradni.

A háttérbe szorítottság érzete egyrésztől teológiai nézeteinek, szűkebb egyházi kapcsolatrendszerének, illetve baráti, majd rokoni szálaihoz és azal együtt járó politikai irányultsághoz kapcsolódhatott. Konkrétan szólva, a két világháború között sem Bereczky ébredési-evangelikál teológiai irányultsága, sem pedig finomabban hangolt szociális érzékenysége és barátja Tildy Zoltán⁸ révén szerzett baloldaliként is leírható politikai tájékozódása nem volt a korszak uralkodó egyházi és politikai kultúrája által támogatott. Mindez Bereczkyben a háttérbe szorítottság érzetét keltette, és hogy a két világháború közt fennálló egyházi és világi politikai,

⁶ ZSINDELYNÉ TUDÓS Klára: *Archépek*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1978, 14.

⁷ Például lásd: ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 388–396, 1956. június 22. Kemény Zsigmond fedőnevű ügynök (Muraközy Gyula) jellemzése Bereczky Albertről.

⁸ Tildy személye, karrierje a későbbiek folyamán részletesen is bemutatásra kerül.

társadalmi berendezkedés hátráltatja őt az előre jutásban. Részleteiben vizsgáljuk meg mindezt.

Bereczky középiskolai éveit református gimnáziumokban töltötte Kun-szentmiklóson, Kecskeméten, majd Pápán, amely legutóbbi életének meghatározó lelki és emberi találkozásainak színhelyévé vált. Pápán kötött életre szóló barátságot Tildy Zoltánnal, illetve Szabó Imrével, akivel viszont az 1940-es évek végére egyházpolitikai ellenfelekké váltak.⁹ Szintén Pápán ismerkedett meg a nála csak öt évvel idősebb Victor Jánossal, aki egyfajta lelki atyjává, teológiai mentorrá (és később rokonná) vált számára. Victor egyik Pápán elmondott ébresztő hatású prédikációja révén szerezte első impulzusait az ébredési teológia, az újjászületett keresztyén lét és a személyes Istenkapcsolat vonatkozásaiban is.¹⁰ Bereczky saját elmondása szerint a fent említett barátai hatására, őket követve iratkozott be a Pápai Református Teológiai Akadémiára, még akkor is, ha édesanyja – ez is az Apponyi Alberthez való egyik fontos kapcsolódási pont – fiából inkább diplomatát szeretett volna képezni. Említett barátai, valamint néhány tanára – főképpen Pongrácz József és Czeglédy Sándor – hatására még közelebb került az ébredési teológia felfogásához, és a MEKDSZ nyári konferenciáján a felvidéki Felsőszeliben¹¹ megtérés élményen¹² ment át, amely megtapasztalása után egyre kritikusabb szemmel figyelte a korszak református egyházában zajló lelki, egyháztársadalmi és egyházkormányzati folyamatokat.¹³ Rövid külföldi tanulmányút (Bázel), lelkészképesítő vizsgáinak letétele és házasságkötése¹⁴ után mint balassagyarmati segédlelkész

⁹ SZABÓ IMRÉNÉ SZABÓ ÉVA (szerk.): „Ég, de meg nem emésztetik”. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye Első Esperese. Naplók 1914–1954, Budapest-Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001; 220–221; KISS Réka: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 601–620, 601.

¹⁰ „Először életemben ért, mint egy villanyütés a Jézus Krisztus személyiségének ereje. Úgy beszélt a fiatal teológus diákszövetséges titkár Jézus Krisztusról, hogy utána azt mondtam: akiről ez a fiatal ember beszélt, arról mi eddig nem hallottunk semmit.” BEREZKY Albert: Victor János temetése, in: uő (szerk.): *Hitben való engedelmség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961, 67; és BEREZKY Albert: Két nagy misszionáriusunk: Emlékezés Victor Jánosról és Mott Jánosról, in: uo., 309.

¹¹ HAJDÚ Péter: Bereczky Albert hagyatéka, in: *Theológiai Szemle* 39(1986/5), 304–308, 305.

¹² Erről bővebben lásd: LÁNYI, J. Gábor: Bishop Albert Bereczky (1893–1966) and the Revival Movement: Albert Bereczky’s Conversion, in: *Perichoresis* 19(2021/1), 91–100.

¹³ SZABÓ IMRÉNÉ SZABÓ: i. m., 198.

¹⁴ 1916. szeptember 26-án kötött házasságot Bencsik Pirooska, a mezőtúri születésű tanítónővel. Tildyvel való barátságát példázza, hogy az ifjú párra Tildy kérte Isten áldását a szennai templomban. LADÁNYI Sándor: Bereczky Albert centenáriuma, in: *Reformáció* 2(1994/2–3), 25–36, 32.

egy új gyülekezet alapítására kapott megbízást Salgótarjánban, Magyarország északi iparvidékén (1916–1919).¹⁵ Szolgálati helye által Bereczky első lelképásztori tapasztalatait főként gyári munkásokból és bányászokból álló gyülekezeti közegekben szerezte meg, szembesülve a korszak munkás rétegének életvalóságával, nehézségeivel és az ezekkel kapcsolatos gyakori egyházi közönnyel.

A Tanácsköztársaság káosza idején, ekkor már mint kétgyermekes családapa,¹⁶ először Kisoroziba menekült, majd nevelőapja egykori lelkészi helyét foglalta el Dunabogdányban. Aktív részesévé vált a világháborút követő református útkeresés különféle mozgalmainak. Részt vett a Forgács Gyula péceli lelkész által életre hívott Péceli Kör alakuló ülésén, akinek aztán lelkészi helyére is kerül 1924-ben. Még 1922-ben lapot indított Igehirdető címmel, magáévá tette a dunamelléki iratterjesztő misszió megszervezését.¹⁷ A Péceli Kör után a Hit és Szolgálat Mozgalom főtitkára és utazólelkésze lett, majd a Tildy által alapított Magyar Traktátus Társaság és Sylvester Nyomda igazgatója is lett. Igehirdető körútjai országos hírnevet szereztek neki. 1927-ben Tildyvel közösen szervezte meg Budapesten az első Református Nagygyűlést,¹⁸ 1930-ban szintén együtt költöztették a Sylvester Nyomdat Budapestre, amelynek épületébe családosan be is költöztek. A Sylvester Nyomda csődbe menetele¹⁹ után Ravasz László, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke a Külső-Lipót-Terézvárosi missziói egyházzrész, közismertebb nevén a „Tutaj utcai gyülekezet” anyaegyházközösséggé fejlesztésével bízta meg Bereczkyt – 1931. december 6-án, a már anyaegyházközösséggé fejlődött gyülekezet lelképásztorául választhatta meg őt. Bereczky példaeértékű gyülekezetépítő munkát vitt véghez az angyalföldi munkásnegyedeket is magába foglaló, mintegy 8000 református otthonául szolgáló missziói területen.²⁰ Ébresztő hatású prédikációi és a gyülekezeti tagok szociális érzékenységének felébresztése mellett kisköröket szervezett a gyülekezet szinte

¹⁵ Hivatalosan 1916. szeptember 20. – 1919. október 15. között szolgált Salgótarjánban.

¹⁶ Píroska, 1917; Mária, 1919.

¹⁷ PÁLYI Vilmos: Nehéz esztendőök és az első országos kezdeményezés Dunabogdányban, in: *Református Egyház* 18(1966/7–8), 148.

¹⁸ Bővebben lásd: Szász Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *HIT2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, KRE – L'Harmattan Kiadó, 2019, 375–390.

¹⁹ Kemény Zsigmond fedőnevű ügynök a csőd okaként Bereckynak és Tildynek az anyagi ügyekben való felületességét és könnyelműségét jelölte meg. Szintén megjegyzi, hogy a könyvelőjük hamis mérlege miatt Tildy bíróság elé is került, ahol Bereczky erőfeszítései által sikerült tisztázni jóhiszeműségét és ártatlanságát. ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 388–396, 389.

²⁰ LADÁNYI: i. m., 32.

minden rétege számára. Újságírói érdeklődésének megfelelően a gyülekezet 1936-ban lapot is indított, *Hálaadás* címmel, de az 1922-ben útjára indított *Igehirdető* szerkesztése mellett 1928 és 1933 között a *Református Figyelő* szerkesztőségi tagja és a *Keresztény Család*, *Református Élet* és a *Magyar Református Ébredés* társszerkesztője is volt.²¹ Bereczky közvetlensége, szuggesztív ereje – többek szerint egyenesen „prófétai” karaktere – sok hívet szerzett neki a munkásgyülekezet tagjai mellett a budapesti közélet ismert alakjai körében is. „A pap, akinek szavát hallani messziről elzarándokolnak a pesti és budai emberek...”²² – írta le őt Ignác Rózsa író; „minden egyes ember úgy érezte, hogy éppen neki beszél, éppen őhöz szó!”²³ – jellemezte őt Zsindelyné Tüdős Klára divattervező; „Magam, s mi, akik akkor gyermekek, fiatalok voltunk, valóban Berci bácsi gyermekei voltunk”²⁴ – vallott Bereczky lelkipásztori karakteréről későbbi emigráns kritikusa, Gombos Gyula.

Bereczky mint az ébredési-belmissziói irány vezető reprezentánsa, különösképpen is mint ezen irányzat szellemi vezetőjének tekinthető Victor János barátja és násza, szükségszerűen került szembe az irányzat kritikusaival, különösképpen is a Sebestyén Jenő budapesti professzor nevével fémjelzett történelmi kálvinizmussal.²⁵ A belmissziói irány lapja a *Református Figyelő* (1928–1933) – amelynek Bereczky is szerkesztője volt – és a Sebestyén vezette *Kálvinista Szemle* írói között megszokottak voltak a viták, burkolt, de nem egy esetben nyílt és vitriolos hangnemű teológiai ütésváltások. A Ravasz-féle egyházkormányzat egyik irány mellett sem tette le nyíltan a voksát, hanem igyekezett mindkét irány szellemi erőforrásait becsatornázni a református egyház belső megújulását célzó útkeresésbe.²⁶ S bár a nagy gazdasági világválság idején anyagi okok miatt egyaránt megszűnni kénytelen *Szemle* és *Figyelő* szerkesztői kénytelen-kelletlen együttműködésre kényszerültek a Ravasz alapította *Református Élet* (1934–1944)

²¹ REVICZKY Béla (szerk.): *Hálaadás. A Pozsonyi Úti Református Egyházközség története 1921–2001*, Budapest, 2001.

²² IGNÁC RÓZSA: Templomban, in: *Magyarország*, 1943. április 27.

²³ ZSINDELYNÉ TÜDÖS: i. m., 37.

²⁴ Idézi: REVICZKY: i. m., 52. Bereczky lelkipásztori karakteréhez még lásd: KECSKÉS József: Pozsonyi úti évek és emlékek, in: *Református Egyház* 18(1966/7–8), 151.

²⁵ Bővebben lásd: LÁNYI GÁBOR: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: PETRÁS ÉVA (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.

²⁶ „Integrális kálvinizmus”, lásd: Ravasz László székfoglaló beszéde, in: KISS RÉKA – LÁNYI GÁBOR (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Dunamelléki Református Egyházkerület – Kálvin Kiadó, 2023, 60–68, 65.

kötélékében;²⁷ és bár az is érzékelhető volt, hogy Ravasz diplomatikus semlegessége mellett is inkább a Figyelő és a belmissziói irány véleményéhez és képviselőihez érzi magát közelebb;²⁸ a belmissziói iránynak visszalépést jelentett, hogy 1932-ben Victornak, az azt igazgató Sebestyén hatására ott kellett hagynia a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanári karát, még akkor is, ha helyette ő is egy új gyülekezet, a Bp.-Szabadság téri egyházközség munkájába állhatott bele – sikeresen. Ravasz kiegyensúlyozó, az egyházi békességet megcélzó egyházpolitikája tehát, látens szimpátiája ellenére sem helyezte előtérbe a belmissziói irány képviselőit a történelmi kálvinistákkal szemben, amely állandó frusztrációt jelenthetett a belmisszió ügyét legfőbb prioritásnak tekintő Bereczky számára is. Bereczkyben ott lehetett a hiányérzet, hogy bár nincs teljes mértékben háttérbe szorítva, mégsem töltheti be az őt megillető szerepet – egyházkormányzati szempontból például még semmiképpen sem.

Röviden említhető meg, hogy Bereczky ahogyan teológiai, úgy politikai és társadalmi nézeteit illetően sem tartozott a korszak református főcsapásához. Igaz ugyan, hogy a két világháború közti református egyházi közgondolkodás engedékenyebb és nyitottabb volt a szociális érzékenység és akár annak politikai kifejezésformái iránt, mint az akkori világi politikai berendezkedés, mégis Bereczkyt Tildy Zoltánnal való bizalmas viszonya²⁹ a politikáról és társadalomról alkotott nézetek az egyháztársadalom balszélére helyezték. Ez is a két világháború közti református egyházi elitől való távolság és különállóság érzetét, a meg nem értettség és figyelmen kívül hagyottság hangulatait kelthette benne.

Ezt a Ravasz egyházkormányzat általi meg nem értettséget és a tőlük (személyesen Ravasztól, de már ezen a ponton barátjától, Szabó Imrétől) való fokozatos lelki eltávolodást katalizálhatták a vészkorszak eseményei. Bereczky szintén Tildy révén került kapcsolatba a németellenes ellenállás

²⁷ Bővebben lásd: ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 1211–1229.

²⁸ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, 1992, 188; Lásd még: Kiss Réka: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében. A Református Figyelő példája, in: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945*, Budapest, 2014, 85; Kiss Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok. Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 591–600.

²⁹ Tildy Zoltán szerepét hangsúlyozza: GOMBOS Gyula: Szűk esztendőök, in: uő (szerk.): *A történelem balján II.*, Budapest, Püski, 1992, 19; Muraközy Gyula szerint „Bereczky mindig, talán mindmáig, szinte tanítványi tisztelettel tekintett” Tildyre. ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 388–396, 391.

központi szervezeteként megalakult Magyar Fronttal, amely egyházi vonulatának meghatározó személyiségévé vált.³⁰ Bár a Ravasz-egyházkormányzat is a rendelkezésére álló, de korlátolt politikai nyomásgyakorlással, illetve félillegális jelleget öltő aktivitással próbálta enyhíteni elsősorban a zsidótörvények következményei által sújtott egyháztagjainak sorsát, illetve próbált szót emelni a magyar kormánynál a deportálásokkal szemben, mégis olyan mértékben, mint Bereczkynek, csak kevés hasonló rangú egyházi tisztségviselőnek volt mindeközben veszélyben az élete. Ravasszal, Szabó Imrével vagy például Muraközy Gyulával ellentétben Bereczky az ellenállás világában a magyarországi baloldal később olyan fontos szereplőkké előlépő személyeivel ismerkedett meg, akikkel sorsközösségbe vonta őt az üldözöttség, az akut életveszély. Bereczky úgy látta, hogy embermentő tevékenységében saját egyházvezetésére kevésbé, míg akár az ellenállás baloldali elemeire jobban számíthat. Ez a sorsközösség, fokozatosan részleges eszmeközösséggé is válhatott: a baloldali ellenállókkal szerzett pozitív emberi tapasztalat az általuk képviselt politikai nézetek iránti megértést, sőt bizalmat eredményezhetett.³¹

Bereczky tehát ébredési teológiai nézetei, valamint politikai kapcsolat- és nézetrendszerének balra tolódása miatt a hatalomban lévő egyházi és világi rendszer általi háttérbe szorítottság, a kívülállóság és meg nem értettség érzületeivel meghatározva indulhatott neki a második világháború utáni időszaknak.

2. Külső tényezők

2.1. Egyházmentés?

Nem hagyhatjuk ki a lehetséges motivációk közül azt sem, hogy Bereczky Albert a pártállammal való együttműködése által – mégha bizonyos járulékos veszteségek árán is, de – az egyháznak és tagjainak megőrzését, megkímélését kívánta munkálni. Bereczky is utal erre 1956-os események után először összetűlő, 1957. november 11-i dunamelléki egyházkerületi közgyűlésen *Mérlegretételünk* címmel elmondott püspöki jelentésében. Eszerint „adminisztratív eszközei”, gondolva itt az önkényes lelkésznyugdíjazásokra,

³⁰ Kiss Réka: Bereczky Albert lekipásztori, püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 601–620, 605.

³¹ Ezen elképzelés csíráját lásd: MAJSAI Tamás: *Karl Barth és Bereczky Albert levélváltása 1951*, kandidátusi disszertáció, Budapest, 1994, MTA Kézirattára D/18296, 123.

áthelyezésekre és fegyelmi ügyekre,³² arra szolgáltak, hogy „egyeseket sokkal súlyosabb bajoktól óvjunk” meg,³³ amin az esetleges pártállami felelősségre vonást érthetjük. Nagy Endre, Bereczky veje és konventi munkatársa, a rendszerváltás után ugyanezzel az érveléssel válaszolt az apósával szemben kiújult kritikákra, ami szerint a pártállami érdek kiszolgálása, a missziói szervezetek megszüntetése, az „adminisztratív intézkedések”, sok egyházi személyt mentettek meg attól, hogy az akkori társadalmi viszonyok között „fejfel menjenek a falnak”, magára vonják az államhatalom figyelmét és haragját.³⁴ Nagy szintén kiemelte, hogy a kor egyháza és vele együtt Bereczky is kényszerpályán mozgott.³⁵ Bereczky lemondásával is csak azt érthette volna el, hogy „átadja helyét az állami elvárások egy sokkal készségesebb partnerének”.³⁶ Még hogyha Mindszenty és Ordass útját járta volna is, éppen az ő példájuk mutatta, hogy a pártállami akarat érvényesülését ezzel sem akadályozhatta volna meg.³⁷

A rejtett, egyházmentő szándék motivációjának ellentmondani látszanak Bereczky egyházkormányzói tevékenységének legkritizáltabb cselekedetei, mégpedig hogy nem egyszer a „köteles mérföldön” is túlmenve kereste a pártállam igényeit. Ilyen eset volt például, amikor 1951. júliusában anyagi indokokra hivatkozva jóváhagyta a sárospataki és a pápai teológiai akadémiaknak a budapestibe és a debrecenibe való beolvasztás általi meg-

³² A korszakban Dunamelléken méltatlan hátrátételt szenvedett lelkipásztorok történetéhez lásd: LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020. Angol összegoglalója: LÁNYI Gábor: *Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining*, in: BÁRTH Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.

³³ BEREZSKY ALBERT: *Mérlegretételünk. Püspöki jelentés*, in: *Református Egyház* 9(1957/16), 355.

³⁴ NAGY Endre: *A Budapest-Pozsonyi úti „Hálaadás” templomának lelkésze Bereczky Albert mint egyházkormányzó*, in: *Confessio* 15(1991/4), 105–121, 108.

³⁵ Bereczky maga is tett utalást a korlátozott lehetőségeire: „Senki sem állítja, hogy ez az út tévedésmentes volt. Azt sem, hogy könnyű volt. De azt igen, hogy egyetlen járható út volt az egyház számára itt és most: a hitben való engedelmesség keskeny útja.” BEREZSKY ALBERT: *Teológiai gondolkodásunk útjáról*, in: *uő: Hálaadás. Igehirdetések, előadások, cikkek, tanulmányok*, Budapest, Református Zsinat Iroda Sajtóosztálya, 1980, 146.

³⁶ Itt Nagy feltehetőleg Fekete Sándorra vagy Péter Jánosra utalhat: NAGY: i. m., 109.

³⁷ Ne feledjük, Ravasz László is inkább „okos volt, mint erős”, nem vállalta a pártállammal való nyílt szembefordulást, hanem látszólag önkéntesen vonult vissza. Bővebben lásd: LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: KISS–LÁNYI (szerk.): *Ravasz 100*, 49–52.

szüntetését;³⁸ vagy amikor 1952 nyarán az 1948-as Egyezmény által még meghagyott négy középiskolából hármat felkínált az államnak, egyedül a debreceni gimnáziumot hagyva meg egyházi kézben. A két nagy múltú teológia megszüntetése az 1948-ban még Bereczky megválasztását támogató Karl Barthot is tiltakozásra készítette. Az ekkor már világszerte széles körű elismertségnek örvendő, neves bázeli teológus, 1951. szeptember 16-i levelében – amelyet szándéka ellenére is publikáltak Nyugaton – párhuzamot vont a náci Németország Deutsche Christen mozgalma és a Bereczky-vezetés egyházpolitikája között: „és akkor kérdezem magamtól: a magyar református egyházban sohasem mennek a dolgok másként, mint ilyen százszázalékos egyetértésben a mindenkor uralkodó rezsimmel?”³⁹

Ezen „egyházmentő” motiváció vizsgálata kapcsán szintén figyelemre méltó Bereczkynek egy, nem a nyilvánosság számára készített 1953. július 19-i feljegyzése, amelyben a Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséhez vezető politikai enyhülést követően is igazoltnak látta addigi egyházpolitikáját:

„Egyházunk útját” – ahogy többször cikkekben, előadásokban igyekeztem leírni (ld. A keskeny út című könyvet) – lényegében jó és engedelmes útnak tartottam. *Annak tartom ma is. Nem „kényszerből” járjuk ezt az utat /.../, és nem „egyházmentő” opportunizmusból.* Nem is gyávaaságból – ezt „félelemmel és rettegéssel” mondom, mert Jeremiás régóta és sokszor tanított arra, „csalárdabb a szív mindennél...” Hiszem, hogy a „hit engedelmességének” útján jártunk és járunk valóban, mint magyar, református egyház.⁴⁰

³⁸ LADÁNYI Sándor: Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról, in: BARCZA József – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak, 1999, 101–139, 131.

³⁹ „Und dann frage mich: Geht es denn im reformierten Ungarn gar nicht anders als jedesmal in so hundertprozentiger Konkordanz mit dem jeweils herrschenden Regime?” A levél és a válaszlévlé megírásának körülményeihez lásd: ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 261–278, 1951. szeptember 16. Barth levele, eredeti német és magyar fordítása; ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 299–313, Bereczky válaszlévlé-tervezete; ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 314–318, Kádár Imre válaszlévlé-tervezete; ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 319, Jelentés Barth leveléről és a két válaszlévlé megírásáról, amelyek közül Kádárét küldték el; ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 335–337, 1951. október 16. Jelentés: Barth-levél ügyében találkoztak a konventen; ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 344–357, 1951. november 10. Jelentés: Bereczky látszólag fogadta el Kádár Imre válaszlévlé-tervezetét, és írt egy harmadikat.

⁴⁰ BERECKZY Albert: Önvizsgálatunk – főleg hiányai és hibái, közzéteszi: VICTORNÉ BERECKZY Piroska, in: *Ráday Gyűjtemény évkönyve III.*, Budapest, 1984, 307. (Kiemelés a szerzőtől.)

2.2. Zsarolhatóság

A fent már megvizsgált belső és külső motivációs lehetőségek mellett véleményem szerint kiemelt szerepet kapott, hogy Bereczky kiscgazdapárti kapcsolatrendszer, szoros baráti és rokoni szálai a Magyar Testvéri Közösség elitelt tagjaihoz, mély barátsága és közeli rokonsága Tildy Zoltánnal zsarolhatóvá és ezáltal irányíthatóvá tették őt a kommunisták számára. Nagyon fontos ebből a szempontból Pap Lászlónak, a Budapesti Református Teológiai Akadémia dékánjának, 1954-től a dunamelléki egyházkerület lelkészi főjegyző-püspökhelyettesének megállapítása: „Tudtam, hogy Bereczkynek mint kiscgazdapárti képviselőnek mi volt a véleménye a kommunistákról, s amit én tudtam, azt nem kétlettem, hogy a kommunisták is tudták. /.../ Bereczkyt éppen ezért nem tartottam megfelelő embernek, mert féltem, hogy ezért a politikai teherért egyházi vonalon kell engedményeket tennie.”⁴¹

A szovjet megszállással végződő háború utáni első országgyűlési választáson, a szavazatok 57%-ának elnyerésével döntő győzelmet aratott a kiscgazdapárt, míg a Rákosi Mátyás vezette Magyar Kommunista Párt csak a szavazatok 17%-át nyerte el. Ennek ellenére szovjet nyomásra a kiscgazdáknak koalícióra kellett lépniük a kommunistákkal. A miniszterelnök (1945. november 15-től), majd királyságból a köztársasági államformára való átváltás (1946. február 1.) után a köztársasági elnök Bereczky bizalmasa, a kiscgazda Tildy Zoltán lett, de a stratégiai fontosságú tárcákat, így a belügyi és a pénzügyi tárcát moszkvai nyomásra a kommunisták kapták meg, akik a szovjet megszállók segédletével, válogatott eszközökkel dolgoztak a kiscgazdapárt felszámolásán.

Mindeközben barátja, Tildy Zoltán révén Bereczky Albert a korábbiaknál nyíltabb és aktívabb világi politikai tevékenységbe kezdhetett. Még 1945 elején lépett be a Független Kiscgazdapártba. 1945. áprilisától nemzetgyűlési, majd 1947. augusztusától országgyűlési képviselő lett. 1945. májusa és 1946. júniusa között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára volt.⁴² 1946-ban a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságának

⁴¹ Több szempontból is beszédes jelenet, hogy amikor Bereczky 1952 végén Miskolcon tárgyalt, és a Korona Szállóban szállt meg, az ittas Péter János és Kiss Roland éjszaka „Nyissa ki, itt az ÁVO!” kiáltozással dörömbölt az ajtaján, hogy megrétfálják. Bereczky ijedt reakciója mutatja, hogy állandó félelemben élt, hogy az államhatalom előveheti őt. PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bern, EPMSZ, 1992, 90.

⁴² BEREZKY Albert: Miért lettem államtitkár? Körlevél a református és evangélikus lelkészekhez. 1945. szeptember 27., in: *Két ítélet között II.*, Budapest, 1977, 232; Kiss: Bereczky, 606; SZABÓ IMRÉNÉ SZABÓ: i. m., 126.

elnöke lett,⁴³ többször emelt szót a felvidéki és erdélyi magyarság védelmében.⁴⁴ 1947 őszétől a kisgazdapárt felső vezetésének, 1947. szeptember 12. és 1948. április 17. között politikai bizottságának tagjává választották.⁴⁵ Ravasz László így emlékezett vissza Bereczky ezen időszakáról: „Bereczkynek áldott igehirdetői karizmája, rendkívüli pásztori művészete, szintetikus és kiegyensúlyozó ereje, továbbá az a körülmény, hogy a Tildyvel való igen bensős viszony őt a háború után az élre vetette, nagy befolyást adott neki, és a magyar közéletben kivételes súlyt biztosított számára”.⁴⁶

Bereczky kisgazda politikai karrierjének idején ment végbe az az aknamunka is, amellyel a magyar kommunisták megosztották és felőrölték koalíciós partnerüket. Ennek eleme volt különböző koncepciók perек lefolytatása, amelyek között megkülönböztetett szerepet kapott az 1947-ben a Magyar Testvéri Közösség és ennek révén a kisgazdapárt több tagja ellen lefolytatott eljárás.

A Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társaság már az első világháborút lezáró trianoni békeszerződést követően is működött Magyarországon, és céljával a magyar nemzeti szuverenitás érvényesítését és a társadalom periferiájára szorultak felemelését tűzte ki célul. Érdekessége, hogy mindezt a korszakban, és egy titkos társaságról szólva, meglepő nyitottsággal végezték: sem társadalmi, sem vallási tekintetben (izraelita tagjaik is voltak, amely a kommunisták által ellenük felhozott antiszemita vádat is elvitatja) nem gyakoroltak kizárólagosságot, sőt még a magyar származás feltételét sem érvényesítették következetesen. Tagjaik között a szélsőjobbaldaltól a kommunizmusig a teljes politikai paletta képviseltette magát. Csak férfiak lehettek tagok – létszámuk 3000 fő körül mozoghatott, többségében budapesti értelmiségi körből kerültek ki, sokan közülük a közigazgatásban, közhivatalokban vagy bankokban dolgoztak. Magyarország német megszállása (1944. március 19.)

⁴³ Bereczky külüggyel kapcsolatos ambícióiban ismét elénk kerülhet Apponyi Albertnek a mintája, aki kora elismert diplomatája volt. Bereczky külügyi tevékenységéhez lásd: LÁNYI, Gabor J.: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: PARK, Gyeung Su – KOVÁCS, Ábrahám (eds.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Debrecen–Seoul, DRHE – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234.

⁴⁴ LADÁNYI: Bereczky Albert centenáriuma, 28.

⁴⁵ Ezenkívül 1945–46-ban a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság vezetőségének és a Magyar–Jugoszláv Társaság elnöki tanácsának tagja, 1946-ban a magyar–zsidó megbékélés ügyét szolgáló Társadalmi Megbékélés Tanácsának elnöke is volt. Kiss: i. m., 606.

⁴⁶ RAVASZ: i. m., 320.

után a szervezet „téli álomba merült”,⁴⁷ beszüntette hivatalos aktivitását, de tagjaik közül, kihasználva a szervezetben kiépített kapcsolati hálójukat, sokan részt vettek az ellenállásban és a politikai üldözöttek és a zsidók mentésében is. A háború után bár újjáélesztését nem mondták ki, de létrehoztak egy új „Vezértanácsot”.⁴⁸ A Magyar Közösségben nagy arányban voltak jelen a kisgazdapárt tagjai, nem egy közülük vezető tisztséget töltött be a pártban.

1947 januárjában a kommunisták azzal a váddal tartóztattak le nyolc kisgazdapárti politikust, hogy mint a Magyar Közösséghez kapcsolódó személyek a Magyar Köztársaság megdöntésére és a Horthy-rendszer visszaállítására készítenek elő fegyveres összeesküvést. A következő hónapokban 260-an kerültek börtönbe és 2450 főt vett nyilvántartásba az államvédelem mint az összeesküvés résztvevőit. Többeket kényszervallatással vettek rá a mások ellen való tanúvallomásra, többen maguk menekültek el az esetleges koholt felelősségre vonás elől. Végül összesen hét perre került sor 229 vádlott ellen, amelynek eredményeül a három vezetőként számontartott személyt kötélt általi halálra, a többieket egy évtől életfogytiglanig terjedő kényszermunkára, illetve börtönbüntetésre ítélték. A Magyar Közösség-per után, a kommunisták zsarolással, megfélemlítéssel, újabb koholt vádakkal és koncepciós perekkel börtönbe, emigrációba vagy átállásra kényszerítették a kisgazda politikusokat, és jelentősen meggyengítették a kisgazdák politikai erejét, megosztották tömegbázisát, utat nyitva a 1948-as hatalomátvételükhöz.

A „szalámi taktika” 1948 júliusában érte el Tildy Zoltánt. Tildy vejét, Csornoky Viktor kairói magyar nagykövetet, hazaárulás és kémkedés koholt vádjával tartóztatták le, majd koncepciós per lefolytatása után kivégezték. Az ezáltal kompromittált Tildy lemondásra kényszerült a köztársasági elnöki hivataláról, amely után 1948 augusztusától egészen 1956 májusáig házi őrizetbe került, politikai súlya megszűnt.

Nyilvánvalóan Bereczkyt is kompromittálta rokonának, bizalmasának és politikai patrónusának, Tildynek a megsemmisülése. Bereczky esetében ugyanakkor az államhatalom, úgy tűnik, nem a félreállításra, hanem a felhasználásra és irányításra használta fel ezt: „Bereczkyt éppen ezért nem tartottam megfelelő embernek, mert féltem, hogy ezért a politikai teherért egyházi vonalon kell engedményeket tennie”⁴⁹ – emlékezhetünk Pap László helyzetfelismerésére.

⁴⁷ SZEKÉR Nóra: *A Magyar Közösség története*, doktori értekezés, Budapest, PPKE, 2009, 90. <https://mek.oszk.hu/08400/08480/08480.pdf> (Letöltés: 2023. szeptember 30.)

⁴⁸ SZEKÉR: i. m., 142.

⁴⁹ PAP: i. m., 90.

Az állambiztonság Bereczky Albertet is mint a Magyar Testvéri Közösség tagját tartotta számon. A Bereczkyvel kapcsolatos állambiztonsági iratok is egyértelműen tükrözik az államhatalom Bereczkyvel kapcsolatos fenntartásait és bizalmatlanságát. Bereczkyről az állambiztonsági szervek meglehetősen későn, 1950. június 12-én, püspöki tevékenysége miatt nyitottak személyi dossziét, ebben helyet kaptak a vele kapcsolatos korábban kelt dokumentumok is.⁵⁰ Először mint a kultuszminisztérium politikai államtitkára került az állambiztonság figyelmének előterébe, amely ekkor mint „demokráciaellenes” reakciót tartotta számon.⁵¹

Több vezető beosztású munkatársa, de például a sofőrje által is írt jelentések feltárták kiterjedt jobboldali kapcsolatrendszerét, emigránsokkal⁵² és a Magyar Közösség elítélt tagjaival való kapcsolatát,⁵³ közbenjárását politikai elítéltekért,⁵⁴ illetve kitelepítettekért.⁵⁵ Egy 1951 nyarán írt jelentés szerint: „tevékenysége ellentétben áll azzal, amit hangoztat”, illetve „igyekeznek a múlt rendszer embereit az egyházon belül egyházközségi beosztásban elhelyezni”.⁵⁶ 1952-ben úgy jellemzik, mint aki „résztevője és támogatója az ellenséges aknamunkának”,⁵⁷ illetve mint aki elvileg nem azonosítja magát a reakciókkal, de segítséget nyújt nekik.⁵⁸ A róla kialakult gyanús képhez persze Kiss Roland, dunamelléki főgondnok és zsinati világi elnök jelentései is hozzájárultak, aki bár nem tartozott Bereczky konventi riválisa, Péter János debreceni püspök legekötözetesebb támogatói közé, mégis előszeretettel gerjesztett bizalmatlanságot Bereczkyvel szemben.⁵⁹

⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 1, 1950. június 12.

⁵¹ ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 61, 1946. március 22.

⁵² ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 236–250. Jelentés „Bereczky és az emigránsok” címmel.

⁵³ ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 79, 1952. január 22. Jelentés Bereczky kapcsolatáról a volt „Magyar Közösség” tag Tóth István egykori vezérezredessel; Bereczky „résztevője és támogatója az ellenséges aknamunkának”.

⁵⁴ Lásd: ÁBTL 3.1.5. – O-9047, 59–60, 1949. szeptember 22. Gönczy Nagy Béla lelkész levele Bereczkynek, amelyben megköszöni neki, hogy közbenjárására szabadulhatott ki; ÁBTL 3.1.5. O-9047, 164, 1951. január 26. Jelentés, amely szerint Horváth János volt kiszagdpartí képviselő azt hangoztatja, hogy szabadulását Bereczkynek köszönheti; ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 332, 1952. szeptember. 27. Elek Béla köszönőlevele Bereczkynek, akinek közbenjárására szerinte szabadon engedték; Pap László szerint 1956 májusában Bereczky eszközölte ki Tildy Zoltánnak a rendőri felügyelet alól való feloldását is. PAP: i. m., 139.

⁵⁵ Például gr. Teleki László, Zsindely Ferenc és családja, ifj. Makkai Sándor.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. – O-90047, 232–233. 1951. június 13.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 79, 1952. január 22.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 81, 1952. február 5.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 128, 1952. június 22. Kiss Roland jelentése, amely szerint Bereczky „minden esetben védelmére kelt az ilyen reakcióknak”. ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 118, 1952. május 5. Kiss Roland jelentése: Bereczky a szeretetintézményeket a kitelepítettek

Véleményem szerint Bereczky állami politikához való idomulása, az állami szándékoknak, igényeknek való elébemenése mögött elsősorban ezt a politikai zsarolhatóságot sejtethetjük meg. Kisgazda beágyazottsága és a Magyar Testvéri Közösség tagjaihoz való sok-sok személyi kapcsolódása (esetleges tagsága), Tildyhez való kötődése miatt minden komolyabb jelzés nélkül is felfoghatta, hogyha nem akarja enyhébb esetben házi őrizetben végezni, vagy ha nem akar akár egy súlyosabb következménnyel bíró koncepció per célpontja lenni ki, akkor ki kell alakítania egyfajta kooperatív modus vivendit a kommunista hatalommal.

3. Összefoglalás

Megvizsgálva Bereczky lehetséges motivációit mondhatjuk, hogy – a kutatás számára még sok rejtetten maradó elem mellett – a felsorolt belső és külső motivációk mind befolyásolhatták Bereczkyt abban, hogy püspöksége idején utat engedjen az egyházat maga az egyház által gyengítő⁶⁰ pártállami politikának. Véleményem szerint a pártállami szándékkal párhuzamos mozgása elsősorban zsarolhatóságából, kompromittált voltából táplálkozhatott. Emellett azonban nem vitatható el a belső tényezők szerepe, származásából, édesanyja családjának depriváltságából eredő ambíciózussága, érvényesülési vágya, amely teológiai és politikai vonala miatt a két világháború idején nem teljesedhetett ki talán vágyainak megfelelően, de amelyek alapján a kínálózó ponton megtette a szükséges lépéseket a hatalom megszerzésére⁶¹ és a szükséges megalkuvásokat az abban való megmaradásra. A kor egyházpolitikai intézkedései mellett talán Bereczky személyes életútjának püspöki szakaszára is alkalmazható Gombos Gyula megállapítása, amely szerint Bereczky talán „fömláldozta a lényegtelenért a lényegét, a külső látszatért a belső küldetést, a tömlőért a bort s egy tál lencséért az örökséget”.⁶²

támogatására használja fel, amelyben P. Tóth István az intézmények vezetője van segítségére; ÁBTL 3.1.5. – O-9047/1, 155, 1952. szeptember 24. Kiss Roland jelentése: Bereczky szeret a külföldi vendégekkel tanúk nélkül beszélgetni.

⁶⁰ RAVASZ: i. m., 107.

⁶¹ Ehhez lásd: KISS: i. m., 607–611; LÁNYI: „Inkább okos voltam, mint erős”, 50–51.

⁶² GOMBOS: i. m., 38.

Szety Szabolcs

„Részt kell vennünk hitünk gyümölcseivel a szocializmus építésében”

Igehirdetési Bizottság a Dunamelléken
a 20. század közepén¹

A második világháború lezárását követően a magyarországi református egyház püspökei – Ravasz László, Révész Imre, Győry Elemér, Enyedy Andor – igyekeztek a nagy viláégést követő helyreállítások közepette iránymutatást adni a lelkészeknek arra nézve, hogy miképpen is végezzék igehirdetői szolgálatukat. Éppen ezért egy körlevelet bocsátottak ki a magyarországi református egyház valamennyi igehirdetőjéhez a gyülekezeti igehirdetés irányelveiről 1947. január 7-ei keltezéssel. Ezekben a következőket olvashatjuk:

Mélységes bűnbánattal kell megvallanunk, hogy az egyház igehirdetői tiszte az utolsó időkben sokhelyt és sokképpen megerőtlenült.² [...] De ez annál jobban mutatja az általános színvonal elhanyagolását, sőt sokhelyt lassú alászállását.³ [...] Bálák győzött,⁴ mert vagy belefojtotta a szót a prófétába, vagy megmásította ajkán az ígét.⁵ [...] Sorozatos

¹ A tanulmány angol verziója: SZETEY Szabolcs: “We Must Participate with the Fruits of Our Faith in Building Socialism”. The Preaching Committee in the Danubian Reformed Church District in the Mid-20th Century, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 120–136. Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai és egyházi élete kapcsán lásd kötetünkben Kiss Réka, RIGÓ Róbert, KÖBEL Szilvia, CSÜRÖS András és LÁNYI Gábor tanulmányait.

² RÉVÉSZ Imre – RAVASZ László – GYÖRY Elemér – ENYEDY Andor: *Körlevél a magyarországi református egyház valamennyi igehirdetőjéhez a gyülekezeti igehirdetés irányelveiről*, Budapest, 1947, 1.

³ Uo., 1.

⁴ Vö. 4Mózes 22–25.

⁵ Uo., 1.

igehirdetéseket tartsunk, akár egy egész könyvet elejétől végig magyarázva, akár tematikusan állítva össze a perikopák egy-egy csoportját. A kiragadott textusokról való prédikálásról végkép szokjunk le, illetőleg korlátozzuk azokra az esetekre, amikor ez az egyetlen lehetséges megoldás (pl. temetésekénél).⁶ [...] Meg kell nyíltan mondanunk, hogy az egyház és az állam viszonyának jelenlegi formája változni fog, legföljebb arról lehet szó, hogy nem kirobbanásszerűen, hanem bizonyos, aligha hosszú átmenettel fog megváltozni. Az egyház vezetősége maga ezt a változást nem kezdeményezi, de nem is fél tőle, sőt elvi szempontból fölöttébb kívánatosnak is tart egy olyan változást, amely az egyházat és az államot nem állítja ellenségeként szembe, de megszünteti azt az állapotot, hogy az egyház a maga fenntartásában teljesen az állam kényére és kedvére legyen utalva. Az egyház vezetősége olyan magyar államot kíván, amelynek lefőbb törvénye a Tízparancsolat és annak krisztusi summája [...].⁷ Ne csak ne éreztessük velük, hanem magunk se szuggeráljuk magunkba, hogy a marxista szemlélet kivétel nélkül, minden egyes esetben istentelen anyagelvűséggel jár karöltve, mert lehetséges, hogy valaki a marxista dialektikát csupán a gazdasági élet módszerül alkalmazza, de elismeri a szellem külön világát s e külön világban örök törvényeit. Ne lássunk képmutatást és taktikát minden rokonszenves gesztusban az egyház és lélek dolgai felé.⁸

1948-ban megtörténik a kommunista hatalomátvétel, Rákosi Mátyás első intézkedései között Ravasz Lászlót lemondásra szólítja fel, aki látva a kialakult helyzetet, enged a nyomásnak,⁹ helyét Bereczky Albert veszi át.¹⁰ Bereczky

⁶ Uo., 2.

⁷ Uo., 3.

⁸ Uo., 5.

⁹ A lemondatás részleteiről lásd bővebben: LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948.*, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, Budapest, 2023, 49–52.

¹⁰ A Bereczky-korszak jellemzéséhez lásd: LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52; LÁNYI Gábor: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in: Kovács Ábrahám – Shin, Jaeshik (szerk.): *Nationalism, Communism and Christian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*, Debrecen–Gwangju, DRHE – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140; LÁNYI Gábor: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the

„Részét kell vennünk hittünk gyümölcseivel a szocializmus építésében”

a fennálló politikai helyzetben a „keskeny út teológiáját”¹¹ követve igyekeztek azt a képet kialakítani a református egyházzal, hogy Isten népének az a feladata, hogy engedelmes és hálás szívvel szolgáljon a szocialista társadalomban. Ennek érdekében igyekeztek mindent kontroll alá helyezni az egyházban, ellenőrizni, megfigyelni a lelkészeket és rajtuk keresztül a gyülekezeti tagokat is. 1951-ben Bereczky arra az elhatározásra jut, hogy szükség lenne felállítani egy Igehirdetési Bizottságot, amely ellenőrizné és felügyelet alatt tartaná azt, hogy az egyes lelkészek miről prédikálnak a szószékeken. Az 1951. november 15-én, Budapesten elhangzott IV. püspöki jelentésében a következőket olvashatjuk:

Végére hagytam egyetemes egyházi életünk legbelső kérdését: *igehirdetésünk és igehirdetőink* ügyét. Tanulmányozgatva a régi zsinatok végzéseit, újra megelevenedett előttem az a komoly felelősségtudat, amellyel megbecsülték az egyház központi szolgálatát, az igehirdetést. Mi történt ma, a háborúban megmaradt és százával újjáépült templomok szószékein. Örömmel láttam a Pesti Egyházmegye esperesének azt a kezdeményezését – voltak hasonlóak a közelmúltban egyházkerületi vonalon is –, hogy az igehirdetés ellenőrzésére a lelkipásztorokat egy évi prédikálásukról való számadásra hívta fel. Csak az egyházban történhetik meg ma még, hogy 41 anyaegyházköztség lelkipásztora közül 20 nem küldött jelentést, az 5 segédlelkész közül pedig három. Az esperes nagy gonddal beszámolt a beküldött prédikációk ismertetésével az egyházmegyei közgyűlés előtt a legfontosabb tanulságokról. Érdekes és nem véletlen, hogy a prédikációt hitben legkomolyabban vevő lelkipásztorok igehirdetéseiben „korunk kérdései is” lépten-nyomon megszólalnak.

Reformed Church in Hungary's Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: PARK, Gyeong Su – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Debrecen–Seoul, DRHE – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234; LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE, 2020; LÁNYI Gábor: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining, in: BÁRTH Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.

¹¹ Lásd bővebben: BEREZKY Albert: *Keskeny út. Igehirdetések, előadások, cikkek*, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest, 1953, 321–329; LÁNYI, Gábor: (2024): The Impacts of Ideologies in the History of the Reformed Church in Hungary, in: KOVÁCS Abraham – SHIN, Jaeshik (szerk.): *Church and Society. Biblical, Theological and Missiological Approaches by Korean and Hungarian Protestants*, Debrecen–Gwangju, DRHE – Honam Theological University and Seminary, 243–257.

Hiszen nem légüres térben, hanem a valóságos embereknek prédikálunk. Az igehirdetés és a tanítás ilyen rendszeres theologiai értékelését és bírálatát annyira fontosnak tartom, hogy az egyházkerületi közgyűléstől kérem annak elrendelését, hogy minden egyházmegye esperese alakítson egy szűkebb, 2-3 tagból álló bizottságot, s minden lelkipásztortól az előbb ismertetett módszer szerint kívánja meg prédikációk beküldését – minden irányú következmények terhe alatt. Gondoskodni fogunk róla, hogy egyházkerületünk megfelelő szövet hozzon létre az egész ügy egységes irányítása és ellenőrzése érdekében. Erre az egyházkerületi elnökség számára kérek felhatalmazást.¹²

A Bizottság tagjainak kijelölése után Bereczky Albert püspök minden gyülekezeti lelkész számára az alábbi levelet küldte ki:

Örömmel hozom tudomására, hogy egyházkerületünk 1951. évi közgyűlése határozata értelmében az igehirdetés segítésére alakult bizottság megkezdte működését. A bizottság tagjai: Victor János elnök, Bodonhelyi József, Farkas József, Patay Pál, Pap Géza.

Hadd hangsúlyozzam nyomatékosan azt, hogy ez a munka elsősorban segítő szeretetből, felelősségből táplálkozik, bár ellenőrző jellege is határozott lesz.

A bizottság munkájának első lépése igehirdetésünk mai helyzetének felmérése. Ennek lehetővé tételére elrendelem, hogy egyházkerületünk minden lelkipásztora, vallástanító- és segédlelkésze az 1952. január 1. óta eltelt időben valamelyik vasárnapi istentiszteleten elhangzott igehirdetését írásban beküldje a püspöki hivatal címére. Beküldési határidő: 1952. február 25.

Vegyük hálás szívvel az Istentől kapott eme lehetőséget, hogy egymásnak testvéri segítséget nyújthatunk arra, hogy igehirdetésünk, egyházunk missziói életének a központi része valóban igehirdetés, gyülekezeteink tagjainak a mai életben hálás és engedelmes magatartásra buzdító és eligazító tanítás lehessen.¹³

¹² BERCZKY Albert: *IV. püspöki jelentés*. Előterjesztette 1951. november 15-én, Budapest, 1951, 16.

¹³ Bereczky Albert levele a lelkipásztorokhoz az Igehirdetési Bizottság kérdésében, Budapest, 1952. február 8., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL), A/1b Egyházigazgatási iratok, 339/1952.

„Részt kell vennünk hittünk gyümölcseivel a szocializmus építésében”

Az Igehirdetési Bizottság tagjaival kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy az elnök Victor János 1949. szeptember 1-től lett ismét a Református Teológiai Akadémia tanára (korábban 1925–1932 között már volt oktatója az akadémiának) a rendszeres teológiai tanszéken. Feladata volt, a kialakult új társadalmi helyzet helyes teológiai felmérése és értékelése.¹⁴ Bodonhelyi József szintén tanár, a Református Teológiai Akadémia Gyakorlati Teológiai tanszék tanszékvezető oktatója.¹⁵ Farkas József a Budapest-Klauzál téri (Gyulai Pál utcai) gyülekezet lelkésze, aki később 1954. szeptemberétől a teológiai akadémián a *magyar református egyház mai élete* című tantárgy előadója.¹⁶ Pap Géza szabadszállási lelkész, 1952–1959-ig a Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye¹⁷ esperese.¹⁸ Patay Pál a budapesti Külső-Ferencváros-Tisztviselőtelep-i (ma Nagyvárad téri) gyülekezet lelkésze.¹⁹

Az egyházigazgatási iratok nevet viselő levéltári anyagok között találunk több számozás nélküli füzetet, valamint egy papírkötegebe csomagolt jegyzetlapokat. A papírkötegen a következőket olvashatjuk: *dr. Bodonhelyi József theol. tanár Jegyzetei Dunamelléki lelkészek prédikációiról 1952.*²⁰ A füzetben többek között a Délpesti Egyházmegye lelkészeinek prédikációról találunk rövid, summás megállapításokat.

Délpesti Egyházmegye	
Balogh József	Egyházi adó befizetésére való célzás.
Balogh Sándor, Tószeg	Érdeemes foglalkozni vele.
Bertalan Sándor	Illusztráció-probléma.
Békési Andor dr.	Érdeemes lenne sok fáradságot rászáni.

¹⁴ PAP László – BUCSAY Mihály: *A Budapesti Református Theologiai Akadémia története 1855–1955*, A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest, 1955, 159–160.

¹⁵ Uo., 166.

¹⁶ Uo., 168.

¹⁷ Igehirdetési Bizottsági tevékenységéről bővebben lásd: RIGÓ Róbert: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektívizálásban (1952–1960), in: KISS Réka – LÁNYI GÁBOR: *HIT2018. Hagyomány, identitás, történelem*, Budapest, L'Harmattan – KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 295–312; 295–297.

¹⁸ PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern–Budapest, 1992, 399.

¹⁹ ZAKAR Albert: *Emlékezet temploma. A Budapest Tisztviselőtelep-Külsőferencvárosi Református Egyházközség gyülekezetének története. Rövid visszpillantással a Budapesti Református Egyház történeti múltjára*, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT nyomása, Budapest, 1937.

²⁰ RL, A/1b Egyházigazgatási iratok, 1952.

Bódi György	Keresztyén utópia.
Borza Nándor	Allegorizálás.
Bükki Zsigmond	Súlyos theologiai melléfogás.
Demjén István	Poeta; szent lira. Botrányos stílus.
Fónyad Dezső	Formális igehirdetés. „Az okos hallgat az ilyen időkben.”
Gaál László	Egyházféltés, pesszimizmus.
Gombos Lajos	Bizonyágtétel helyett propaganda.
Göde Lajos	Kiszélesített hirdetés a hittanóráról.
Halasy Miklós	Allegorizálás: Dávid = Krisztus, Góliát = Sátán.
Jakus Gábor, Szigethalom	Nem rosszindulatú pietista.
Kovács Gábor	Béke és békesség.
Kovács István dr. Szentmártonkáta	Kiemelkedő igehirdetés? Gyökérvizsgálás megoldása.
Kovács Sándor dr., Albertirsa	Komoly, eligazító igehirdetés.
Kuthy Béla	Megérett a nyugdíjazásra! Sürgősen!
Lénárt László	Szimbolizálás.
Mészáros István	Ártalmas időszerűség.
Paczolay György	Kiemelkedő igehirdetés.
Páll László	Komoly, kiemelkedő igehirdetés.
Pinkóczy Gusztáv	Siralmas.
Soós Ferenc	Időszerű, csak nem igeszerű.
Tasnádi Vilmos	Nem igeszerű, e nélkül időszerű.
Szabó István	Siránkozó pietizmus.
Tánczos Zoltán	Zúrzavaros.
Tóth János	Reményteljes pietista.
Tóth Pál	Tanfegyelem esetén nem lehet tovább igehirdető.
Balla Sándor	Siralmas!
Főző László	Nem keresztyén igehirdetés.
Kiss Lajos	Kiemelkedő igehirdetés
Kovács László	Lexikon. Alkalmatlan.
Vörös Benő	Szép stílus, időszerű, fejlődőképes.
Papp József	Egyik legjobb prédikáció. ²¹

²¹ Uo.

A prédikációkhoz fűzött megjegyzésekből megállapíthatjuk, hogy voltak olyan lelkészek, akik abszolút nem feleltek meg az egyház vezetése által elvárt igehirdetési stílusnak és mondanivalónak (például Kuthy Béla, Tóth Pál, Kovács László). Akiknél az a megjegyzés szerepel, hogy *fejlődőkép* vagy *érdemes foglalkozni vele*, az azt jelentette, hogy némi egyéni foglalkozás után van remény arra, hogy a társadalmi helyzethez kiválóan alkalmazkodó igehirdető válhat belőle (például Balogh Sándor, dr. Békési Andor, Vörös Benő). Voltak azonban olyanok is, akik teljesen megfeleltek az elvárt üzenet közvetítéséhez (például Kiss Lajos, dr. Kovács István, dr. Kovács Sándor, Paczoly György, Páll László, Papp József).

A füzet további oldalain részletesebb prédikációelemzéseket olvashatunk, melyeket feltehetően szintén Bodonhelyi József írt le. Az nem derül ki a leírásokból, hogy ezeket az elemzéseket a beküldött prédikációk alapján végezte el, vagy személyesen vett részt az istentiszteleteken. Az alábbiakban – nem a teljesség igényével – néhány prédikációnak a részletesebb értékelését mutatom be.

Ágai László, Belső-Csepel, 1952. I. 10.

Az egyetlen Szabadító, Lekció: Ézs 45,15–25; Textus: 2Móz 20,1–3
A bev[ezetés] üde eleven, élményben gazdag. – Sajnos a konkrétumok ellenére is általános, formális. A világ fogalma félreérthető. A mai problémákat nem tárgyalja félreérthetetlenül. A csepeliek „idegen istenét”, a házépítést sem jól értékeli ki. Eligazító szolgálata majdnem semmi.²²

A leírásból két nagyon fontos mondat kiemelendő: „A mai problémákat nem tárgyalja félreérthetetlenül”, valamint „Eligazító szolgálata majdnem semmi”. Bereczky püspöki jelentésében is utal arra, hogy a „prédikációt hitben legkomolyabban vevő lelkipásztorok igehirdetéseiben »korunk kérdései is« lépten-nyomon megszólalnak”. Ebből arra kell következtetnünk, hogy csak azok az igazán hitben járó lelkészek, akik prédikációikban foglalkoznak koruk kérdéseivel, csakhogy nem olyan módon, ahogyan azt ők gondolják, vagy ahogyan az igéből megértik, hanem amit felülről mondanak nekik. Ennek Ágai László nem tett eleget, sőt eligazító szolgálata majdnem semmi. Meg kell állapítanunk, hogy ez az értékelés jól mutatja azt, hogy nem a tiszta igehirdetést várták el a lelkészeketől, hanem az eligazító szolgálatot.

²² Uo.

Madarász Lajos, Fót, 1952. II. 10.

Az irgalmasan ítélő Isten kezében. (József élete sorozat II. része.),
Lekció: 1Thessz 5,1–24; Textus: 1Móz 37,12–30

A konkrét példának az alkalmazásából pietista szubjektivizmus árad. Megpróbál eligazítást adni, de kevés sikerrel. A múltunk megítéléséből csupán az derül ki, hogy ~~a körülményeinket, a körülöttünk élő embereket, a világot~~ nekünk hívőknek mennyei életünk javát munkálta Isten az ítélettel, de nem fedezhető fel az irgalmas ítélet feletti örömben, hogy részt kell vennünk hitünk gyümölcseivel a szocializmus építésében.²³

A prédikáció értékeléséből egyre jobban kirajzolódik előttünk az értékelő Bodonhelyinek és általa az Igehirdetési Bizottság tagjainak teológiai látásmódja is. Az eligazító szolgálat melletti nagyon fontos feladat 1952-ben a református egyházban, hogy hit gyümölcseivel építsék a szocializmust.

Juhász Sándor sl., Veresegyháza, Cím nélkül, ApCsel 1,6–8

„Költői képpel” kezdi, mely felhasználható bármilyen textus elé bevezetésnek: másutt se rosszabb, mint itt. A prédikáció a textus bővebbére eresztése. Kortörténeti síkon mozog, s csak a végső bekezdésben próbálja általánosan, formálisan a ma élő emberekre alkalmazni. Eligazító tanítása egyáltalán nincs.²⁴

Juhász Sándor esetében is az a kritika szólal meg, ami Ágai Lászlónál olvasható, hiányzik az eligazító tanítás, szolgálat.

Papp Béla, Isaszeg, Új élet, új világosság, Dátum nélkül, Lekció: Jn 9,1–12; Textus: Jn 9,5–7

Rövid vázlat, néhány kegyes szólam, tele allegoriával, amiből egyáltalán nem derül ki, hogy 1952-ben (a prédikáció valószínűleg újévkor hangzott el) mit kell az egyház népének engedelmesen cselekedni.²⁵

Papp Béla prédikációjának értékeléséből kiderül, hogy Bodonhelyi nem személyesen vett részt ezen az istentiszteleten. A prédikáció legnagyobb

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

„Részét kell vennünk hittünk gyümölcseivel a szocializmus építésében”

hibája, hogy nem beszél arról, hogy mit kell az egyház népének engedelmesen cselekednie. Értelemszerűen ez az engedelmesség nem Isten felé irányul, hanem az államhatalom által kinevezett egyházvezetés felé.

Rápolti László, Martonvásár, 1952. I. 1., Textus: Ef 4,22–24; 1952. I. 13., Textus: Mt 2,16; 1952. I. 20., Textus: Mt 2,22; 1952. I. 27., Textus: 1Pt 4,15–16; 1952. II. 3., Textus: 1Pt 2,12–13a; 1952. II. 10., Textus: Mt 5,13.16.

Nem az eligazító szándékban, hanem inkább abban az ige-kiértékelésben van néhol a hiba, amit alapul ad az eligazító üzenetnek. Pl. Heródes gyermekgyilkosságáról és Kr.-üldözéséről beszél azért, hogy a végén megállapítsa: „ma zavartalan a keresztyének élete, annál nagyobb hálával és engedelmességgel tartozol!” Jó példa: „Engedelmesség a feladatunk... az Úrért. Nem kényszerből, nem látszatra, nem opportunizmusból, nem megtévesztésből, hanem az Úrért.” [...] „Nehogy az derüljön ki rólad, hogy te nem is keresztyén, hanem a valóság leple mögött egy ellenkező, lázadó, békétlenkedő reakciós valaki vagy!”²⁶

Rápolti Lászlónál találjuk az első jó példát, amely kiválóan mutat rá arra a fajta gondolkodásra, ami az államhatalmat kiszolgáló egyházvezetést jellemezte. Ha nem vagy engedelmes, akkor te egy ellenkező, lázadó, békétlenkedő reakciós vagy.

Lukáts József, Kölked, 1951. I. 1., Többet!, Lekció: Lk 15,21–24; Textus: Filem 20–21

Alkalmas igehirdetés arra is, hogy Isten szeretetére megtanítson, s arra is, hogy a hívő ember engedelmességére rámutasson. Biblicitása tiszta, eligazítása meggyőző, őszinte. – Többet vállalni a békeség szolgálatában. Imádságban és cselekedetben egyaránt... Próbáld meg egyszer elhinni, hogy lehet békeséget szerezni és megőrizni azt, ha sokan akarják. Legyen hited és nagyon nagy vágyad, hogy a nagy ellentétet a tárgyaló asztalnál intézzék el azok, akiknek kezébe tette Isten népek sorsát, és hogy el lehet így is intézni, nem feltétlenül szükséges a csatamezők vére és szenvedése. – Nézd, a mi világunk, az építő ország, a tervben élő és munkálkodó emberek azzal indulnak, hogy

²⁶ Uo.

az új évben többet fognak termelni, építeni, jobban fognak termelni, halld meg hát, hogy neked, az egyház tagjának, a te Urad ugyanezt tanítja, sőt nagyobb felelősséggel helyezi rád.²⁷

Két nagyon pozitív megállapítást olvashatunk Lukács József prédikációjának értékelésekor: rámutat a hívő ember engedelmességére, valamint eligazítása meggyőző, őszinte. Érdemes megfigyelni a jó példának beállított prédikációrészletben a szocialista állam által az embereknek közvetített propagandát: többet termelni, építeni, jobban termelni egyenlővé teszi az Isten szavával, hiszen azt mondja az igehirdető: „te Urad ugyanezt tanítja, sőt nagyobb felelősséggel helyezi rád”.

Rákossy Jenő, Bálványos, 1952. II. 10., Élő egyháztag vagy-e?, Lekció: Mt 5,18–48; Textus: Mt 5,47.

„Az idő meghozta, hogy ha lassan is, de meg kell tanulnunk azt, hogy egész népünk előrehaladásáért, békességéért is dolgozni kell. Mert a történelem dübörgő szekerének hangorkána (?) sürget a tanulásra, munkára, de a felszállásra is, mert nem jó lemaradni és nem érteni meg az idők jeleit.” Az ú. n. „ébredési vonalhoz” tartozó igehirdetőnek becsületes, e világi életünkre is eligazítani akaró beszéde. Kár, hogy kevés benne a konkrétum, az egyes igék vonatkozásainak a megmutatása.²⁸

Rákossy Jenő prédikációjának legnagyobb hibája, hogy az eligazítás nincs kellő módon alátámasztva példákkal.

Gáspár Béla s. l.²⁹ Budapest-Óbuda, 1952. II. 17., A munka, Textus: 1Thessz 4,11

A textust egyáltalán nem véve figyelembe, igyekszik a munkáról, a mai felfogásnak megfelelően tárgyalni. Jézus Krisztusnak még csak a neve sem fordul elő a prédikációban. Korszerűség-hajhászása ellenére nagy

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Gáspár Béla háttérbe szorításának ügyéről lásd: LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 72. Angol összefoglalója: LÁNYI GÁBOR: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining, in: BARTH Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.

„Részét kell vennünk hittünk gyümölcseivel a szocializmus építésében”

hibákat követ el a munka „társadalmi” értelmezése terén, ami egyben – s ez az érdekes benne – teológiailag is hamis tanítás. Egyházi szolgálatát veszélyesnek tartom.³⁰

Gáspár Béla prédikációja bár törekszik a kor felfogásának eleget tenni, egyrésztől nem említi meg Jézus Krisztus személyét, másrésztől a korszerűség ellenére teológiailag hamis tanítást ad. Ezek összessége veszélyt jelent a kor egyháza számára.

Hasonló a helyzet Széles László személyével kapcsolatban is, akinek szolgálatát szintén veszélyesnek ítélik, mivel tanítását „alattomosan nagyon is megfűszerezi reakciós egyéniségének savával-borsával”.

Széles László e. m. lelkész, Bp. Máv-telepi préd. áll., Dátum nélkül, Törődj üdvösségeddel!, Textus: Zsid 2,3a

A steril-evangeliumot, amit hirdetni látszik, alattomosan nagyon is megfűszerezi reakciós egyéniségének savával-borsával. Veszedelmes az egyház mai szolgálatára nézve.³¹

Katona Miklós s. l., Szedres, 1952. II. 17., Jöjj utánam!, Lekció: Mt 16,13–28; Textus: Mt 16,24

A szerző alaplelkülete pietista és ezt [a] pietizmust összeházasítja ebben a prédikációjában korszerűséggel. (I. Kr. követése. II. Önmegtagadás. – Keresztfelvétel. III. Csak az kövesse, aki döntött mellette.) Lépten-nyomon elárulja a rossz teológiai alapját. Az I. részben így: „Ne gondoljuk azt, hogy Kr. csak a nyugati világrendben megy elől. Nem, ő a keleti világrendben, a mi világrendünkben is elől megy.” A II. részben az önmegtagadást hangsúlyozva a kommunistákat kívánja szeretettni a gyülekezettel: „Kr. egész határozottan kívánja tőlünk azt, hogy ebben a világrendben élő embertársainkat szeressük, szeressük ezt a szocializmust építő népet, szeressük a szocialistákat és a kommunistákat is.” Mintha az egyház kívülálló lenne, s nem tartozna a szocializmust építő nép közösségébe!³²

³⁰ RL, A/1b Egyházigazgatási iratok, 1952.

³¹ Uo.

³² Uo.

A prédikátor túlzásba esett, annyira meg akart felelni az ideológiának, hogy mindenkit arra buzdít, szeresse ne csak a szocialistákat, hanem a kommunistákat is. Joggal tehetnénk fel a kérdést, hogy a mátéi szakaszból hogyan jutott el ideáig. Azonban éppen e túlzó, egymás szeretésére irányuló üzenetével az egyházat kívülállóvá teszi a fennálló szocialista társadalomban, márpedig ez helytelen felfogás Bodonhelyi szerint, hiszen az egyház is egy társadalmi szelete a szocialista társadalomnak.

Mező Gábor, Tamási, 1952. II. 24., Cím nélkül, Lekció: Kol 3,16–24; Textus: 1Thessz 4,10/b–12

Az ember munkájának értékéről, módjáról és céljáról szól a prédikáció. Túlterjed a textus-megszabta korlátokon. Az az érzése az embernek, hogy mindent el akar mondani a munkáról, amit csak tud. Egyébként a megállapításai helytállóak, és rámutatnak konkrétan a mai keresztyén ember kötelességeire. Tanulságos benne a munka társadalmi magyarázata: hogyan fajult el a reformáció idején helyesen megértett munkamorál a kapitalizmus rendje folyamán? – Egyike azoknak az igehirdetéseknek, melynek írói hitben keresik Istennek ma aktualis mondanivalóját.³³

Mező Gábor igehirdetése azért állítandó példaként az értékelő szerint, mert ő azon lelkészek sorába tartozik, akik „hitben keresik Istennek ma aktualis mondanivalóját”, vagyis engedelmeskedik annak a teológiai irányutatásnak, amelyet az egyház vezetése elvárt lelkészeitől.

Sik Endre, Mórág, 1952. II. 3., Krisztus megelevenít, Textus: Jn 5,21/b
A fenti ige alapján mondja el időszerűnek szánt gondolatait a közösségi életről, s az egyáltalán nem zavarja, hogy a prédikációnak semmi köze sincs a textushoz. A különböző illusztrációk képzavara nevetségessé teszi elejétől végig. Egyszer gépek fogaskerekének, máskor zenekarban hangszerré változtatja hallgatóit. Időszerűség-hajhászásában addig jut, hogy a mórági tszcs. úttörőit szerinte az Ige vezette a közösségi gazdálkodás megindítására. Két idézete: „Nincs az a rozsdás gyaluvas, mely a Mester kezében új fényt, új élt, tehát új életet ne nyerhetne.” „Az idő legjellegzetesebb természetrajzi sajátága a mulandóság. A kegyelmi idő é is! Egyik szó már elhangzott. Jézus megmondta,

³³ Uo.

„Részét kell vennünk hittünk gyümölcseivel a szocializmus építésében”

hogy vállal téged. De hiába csenget a telefonhívó, hiába kapcsol még a központ is, ha a hívott nem veszi fel a kagylót, s nem hallja meg. Vedd fel testvér a kagylót!”³⁴

Sik Endre prédikációja ugyanolyan túlzásokra ragadtatta magát, mint amelyet Katona Miklósnál láthattunk, mindezt megtévezve egy primitív példával, nem véletlen, hogy nem nyerte el az Igehirdetési Bizottság tagjának rokon-szenvét.

Adorján József, Sztálinváros, 1952. II. 10., Cím nélkül, Textus: Jn 8,29–32

A beszéd textusa valójában csak a 29. vers; a 30–31. versre egyáltalán nincs, a 32.-re pedig nagyon halvány utalás van a beszéd végén. A bevezetésben az Istentől való elhagyattatás félelme alatt vergődőkről beszél, s így jut el a textushoz. Érthetően, logikusan fejti ki a textus értelmét, lehatol a ma élő ember valóságos életéhez.³⁵ Messze kiemelkedik a prédikációk közül.³⁶

Utoljára hagytam az Adorján József prédikációjáról írt értékelést, hiszen ez az egyetlen olyan prédikáció Lukáts Józsefén kívül, amely teljes egészében pozitív értékelést kapott. Legfőbb pozitivitása a következőkben rejlik: „lehatol a ma élő ember valóságos életéhez”. Nem meglepő, hogy Adorján később több budapesti gyülekezetnek lesz a lelkésze, majd pedig előbb a Dél-pesti Református Egyházmegyének (1959–1968), később pedig a Budapest-északi Református Egyházmegyének (1968–1990) esperese.³⁷

Végezetre néhány, a korszakból és az egyháztörténetből jól ismert ember prédikációinak értékelését hagytam:

Ravasz László: „Ha nem lenne megjelölve a szerzője, akkor is kitalálhatná bárki, hogy R[avasz]. L[ászló]. írta. A tőle megszokott klasszicitással fejti

³⁴ Uo.

³⁵ A *valóságos életéhez* szavak ceruzával aláhúzva, mintegy kiemelve a szövegből.

³⁶ RL, A/1b Egyházigazgatási iratok, 1952.

³⁷ LÁNYI Gábor: „Az utolsó meghódítandó” – Társadalmi változások hatásai a Szigetszentmiklósi Református Egyházközségre az 1950-es években, in: KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020, 432; LÁNYI Gábor: Ecclesiastical Authority Terror”: The Downgrading of the Szigetszentmiklós Reformed Parish to Mission Parish in 1956, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 65(2/2020), 53–78.

ki az ige mondanivalóját. Úgy érzi magát az olvasó, mint mikor a kiéhezett embernek drágakövet adnak. Eligazító, konkrét mondanivalója nincsen.”³⁸

Muraközy Gyula: „Szépen kiszínezett gyönyörködtető steril evangelium, melynek a való élethez semmi szava nincsen. Objektív polgári gondolkodásra vall.”³⁹

Szabó Imre: „Bosszantóan nem vesz tudomást semmiről, amit I[sten] e földi életünkben munkál. Pietista-quietista, steril beszéd.”⁴⁰

Farkas József:⁴¹ „Teljesen hiányzik az igehirdetésből az a mai konkrét eligazítás, melyre nagy szüksége van annak az embernek, aki a szocializmust építi”.⁴²

Gyökössy Endre: „Kicsit primadonna, a gyülekezet kedvence”.⁴³

Az Igihirdetési Bizottság az igehirdetések vizsgálatán túl igyekezett később főképpen az egyházi év nagy ünnepeire olyan igehirdetési terveket készíteni, amelyeket minden gyülekezeti lelkésznek be kellett tartania. Ezekhez a tervekhez kész prédikációkat is készítettek, amelyeket fel kellett olvasni a szószékekről. Értelemszerűen ezek az igehirdetések kellően eligazítóak voltak az abban a korban élő egyháztag számára: közvetítették, hogy mit kell az Isten népe tagjának engedelmesen, hálás szívvel Uráért cselekednie, felismerve az ítéletben a kegyelmet, hogy ő is tagja a szocializmust építő nép közösségének. Az Igihirdetési Bizottság története jó példa arra, hogy mi történik akkor, ha a fennálló hatalom totálisan kontrollálni akarja az egyházat, az abban szolgáló lelkészeket és rajtuk keresztül az egyszerű gyülekezeti tagot. Ne feledjük azonban az Ige szavait: „Isten igéje viszont nincs bilincsbe verve” (2Tim 2,9).

³⁸ RL, A/1b Egyházigazgatási iratok, 1952.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Elgondolkodtató, hogy miért volt egy olyan lelkész tagja az Igihirdetési Bizottságnak, akinek igehirdetése nem volt kellően eligazító a kor embere számára.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

Csűrös András

A „magyar Barmen”

A Hitvalló Nyilatkozat és a Barmeni Nyilatkozat hatástörténeti kapcsolata és hazai recepciója¹

Bevezető

„Az ember lényege szerint történelmi lény. [...] Minden ember folyamatos eseménysorozatban él, nemcsak saját döntései, hanem a külső események összefüggő egymásutániségában is, melyek együttesen alkotják egyedi és megismételhetetlen történetét”² – írja Wolfhart Pannenberg. Az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat nem pusztán pontszerű eseménye a történelemnek, ezen belül szűken véve a magyar református egyháztörténetnek, hanem egymással összefüggő események sorozatának meghatározó része. Előtte ott kellett lennie Nagy Barna teológiai tisztánlátásának, Martin Niemöller 1953-as látogatásának, Fekete Péter³ és Kovács Tibor 1954-es hitvalló bátorságának, és a világháború után kibontakozó ébredésnek is. Az eseménysor pedig nem áll meg a Hitvalló Nyilatkozattal, hiszen meghatározó dokumentummá válik, mely kihatással van a református egyház belső lelki állapotára, és joggal sejthetjük, hogy nélküle a „református ’56” nem lett volna ekkora kataklizma.

Forrásaink arra mutatnak rá, hogy az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozatnak köze van az 1934-es németországi Barmeni Nyilatkozathoz. Vajon a Barmeni Nyilatkozat mennyire jelent meg a kommunizmust kritizáló teologizálásban,

¹ A tanulmány angol verziója: Csűrös, András: The “Hungarian Barmen”. The Impact and Reception of the Declaration of Confession and the Barmen Declaration in Hungary, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 137–156. Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai és egyházi élete kapcsán lásd kötetünkben Kiss Réka, RIGÓ Róbert, KÖBEL Szilvia, SZETEV Szabolcs és LÁNYI Gábor tanulmányait.

² PANNENBERG, Wolfhart: *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében*, Budapest, Egyházforum Kiadó, 1998, 91.

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – 3.1.5. – O-13818. Fekete Péter, személyi dosszié.

illetve hogyan kapcsolódott össze a Hitvalló Nyilatkozattal? Mindkettőhöz előzetesen azt kell megvizsgálunk, hogy olvashatták-e egyáltalán a résztvevők a Barmeni Nyilatkozat szövegét, vagy sem? Tanulmányom történeti jellegű, nem kívánom részletesen vizsgálni a két dokumentum eszmei következményeit, csak a fellelhető recepcióját és hatását.

Remélem, az írásom végére ki fog derülni, hogy a tanulmány címe provokatív. Azért provokatív, mert nem készült Magyarországon Barmeni Nyilatkozat. Mások voltak a Hitvalló Nyilatkozat körülményei, a meglátásai, a felépítése, az utóhatása. A szerzők státusza, ismertsége, életkora pedig jelentősen eltért a barmeni teológusokétól. Mondhatni, hogy az 1955-ös nyilatkozat szerzői és fordítója nem előtte, hanem utána lettek meghatározó egyházi-közéleti emberré.⁴ A két nyilatkozat oly mértékben eltér egymástól, hogy kutatásaim és meglátásom szerint egyáltalán nem nevezhetjük „magyar református egyház Barmeni Hitvallásának”, sőt, kérdéses, hogy lehet-e egyáltalán hitvallásnak nevezni – ez egyébként Barmen kapcsán is felvetődött.⁵ Pontosabb a Hitvalló Nyilatkozat elnevezés.

A Barmeni Nyilatkozat

A Barmeni Nyilatkozat magyar teológiai értékelése és elemzése 2009-ben készült el Fekete Károly által.⁶ 1934-es megjelenése utáni magyarországi recepciójának teológiai feltárását Árvavölgyi Béla végezte el.⁷ Ezért a következő feladatunk maradt: a megjelenésének történeti részét ismertetni, másrésztől úgy bemutatni a Barmeni Nyilatkozat recepcióját, hogy közben folyton az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozatra fókuszálunk.

⁴ Bárczay Gyula, Debreczeni István, Hegedűs Lóránt, Molnár Miklós, Németh Géza, Pánczél Tivadar, Pásztor János, Szabó Zoltán, Dizsery Sándor. CSÚRÖS ANDRÁS: A Declaration of Confession, 1955, in: SEPSI ENIKŐ – BALLA PÉTER – CSANÁDY MÁRTON (szerk.): *Confessionality and University in the Modern World – 20th Anniversary of „Károli” University. 2013 Yearbook of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary*, Budapest, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L’Harmattan Publishing, 2014, 240.

⁵ Gerhard Sauter azt írta az 50. évfordulón, hogy a Barmeni Nyilatkozat akkorra hitvallássá alakult: „die Barmer Erklärung sei inzwischen als Bekenntnis etabliert”. SAUTER, Gerhard: „Zu diesem Heft”, in: *Evangelische Theologie* 44(1984/1), 1–2. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.14315/evth-1984-0102/> (Letöltés: 2024. március 1.)

⁶ FEKETE KÁROLY: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.

⁷ ÁRVAVÖLGYI BÉLA: *Keresztynység – Egyház – Közélet. Karl Barth személyének és ekkleziológiai gondolatának hatása a XX. századi magyarországi református teológiára. Tézisfüzet*, Debrecen, 2021. <https://dereg-di.drhe.hu/39/2/Arvavolgyi-Bela-Phd-Teziszfuzet-arch.pdf> (Letöltés: 2023. május 4.)

A Németországban folyó egyházi küzdelmekről folyamatosan tudósított⁸ a magyar egyházi és világi sajtó is már 1933-tól.⁹ Többek között a német Hitvalló Egyház nagy küzdelméről számolt be Tavaszy Sándor¹⁰ és Pákozdy László. Utóbbi részletes, több dokumentumot is bemutató írása konkrétan nem említi az 1934. május 29–31. között üléselő hitvalló zsinatot (ha nevezhetjük azt egyáltalán zsinatnak), illetve az utolsó napján deklarált Barmeni Hitvallást.¹¹

Magyar nyelven Barmenről először Kolozsvárott jelent meg már igen korán, 1934 júniusában egy cikk.¹² A Barmeni Nyilatkozat első magyarországi megjelenése pedig nem egy egyházi laphoz köthető, hanem Az Esthez. Egész oldalas beszámolót közölt a német evangélikusság állapotáról, majd ebben a cikkben megemlítette a barmeni zsinatot és a hitvallást.¹³ Az Est beszámolója után részlegesen, de érkeztek a híradások Wuppertalból.¹⁴ Az első részletes elemzés az Ujság nevű napilapban 1934. szeptemberében

⁸ PÓTOR Áron: A Hitvalló Egyház harca, in: *Sárospataki füzetek* 17(2013/3), 65–77. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SarospatakiFuzetek_2013/?pg=248&layout=s (Letöltés: 2023. május 3.)

⁹ FEKETE Károly: Adalékok a Barmeni Teológiai Nyilatkozat magyarországi recepciójához, in: uő: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 128.

¹⁰ TAVASZY Sándor: A teológiai egzisztencia ma!, in: *Protestáns Szemle* 42(1933/12), 469–470; CZEGLÉDY Sándor: A Hitvalló Egyház harca, in: *Református Élet* 3(1936/34–35), 323–324; CZEGLÉDY Sándor: Mások helyett is harcolunk! Dr. Niemöller nyilatkozik a Református Életnek, in: *Református Élet* 4(1937/1), 3.

¹¹ PÁKOZDY László: Barth, Karl: Theologische Existenz heute. Heft 1–6. Barth Károly és a német egyház belső küzdelme, in: *Theológiai Szemle* 9–10(1933–1934/5–6), 228–233, 233. https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1933-1934/?pg=240&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹² [szerző nélkül] 34 teológiai tanár és 18 tartományi egyház hitvalló szinódusa élesen szembe fordult Németországban a hivatalos egyházzal, in: *Ellenzék* 55(1934/132), 1934. június 15., 2. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ellenzek_1934_06/?query=n%C3%A9met%20hitvall%C3%B3&pg=105&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹³ „Ugyanerről az eskümintáról, amelyre a mostani napokban Németország minden lelkészének fel kellene esküdni – a hitvalló zsinat, amely szembe helyezkedett a német keresztények mozgalmával, Barmen gyűlésén a következő határozatot hozta: »Az eskü kérdése felől a barmeni hitvalló zsinat még nem hozott végleges határozatot. Ha egy ilyen kérdést olyan gyorsan elintéznék, mint a birodalmi egyház, ez azt mutatja, hogy nincsenek tisztában az eskü szentségével. E felfogással érthető az a könnyelműség is, amellyel a birodalmi egyház végiggázol az alkotmány és a törvény felett. Ezenkívül, a legkülönbözőbb esetekben hazug híreket terjesztett a birodalmi egyház.«” [szerző nélkül] A papoknak Hitlerre és a nemzeti szocializmusra kell felesküdniük, in: *Az Est* 25(1934/215), 1934. szeptember 23., 3. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzEst_1934_09/?query=barmeni&pg=224&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹⁴ *Külgügyi Szemle – a Magyar Külgügyi Társaság közlönye* 11(1934/4), 1934. október 1., 397. https://adt.arcanum.com/hu/view/KulugyiSzemle_1934/?query=barmeni&pg=398&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

született.¹⁵ A cikkben megszólaltatták Raffay Sándor evangélikus püspököt is, aki alapvetően tárgyilagos próbált maradni, és nem foglalt egyértelműen állást a Hitvalló Egyház mellett.¹⁶ Az első cikk, ami idézni próbál (így a pontos megfogalmazás) a zsinati szövegből, a csehszlovákiai kommunista Magyar Nap újságban jelent meg.¹⁷

Evangélikus részről Szimonidesz Lajos a forrongó események közepette próbálta szisztematizálni a németországi eseményeket az 1936-ban megjelent könyvében, külön kitérve a barmeni nyilatkozatra is.¹⁸ Előremutató felhívás hangzik fel 1938-ban Török István témánkhoz kapcsolódó cikkében: „Ha az Isten hitvallásra hívó szava hangzik, ne meneküljünk el előle hagyományainkba, hanem nyissuk meg fülünket, és fogadjuk be. A többi reá tartozik.”¹⁹

Az egyházmegyei, egyházkerületi jegyzőkönyvekben nem jelent meg a német helyzet, csak egyetlen rövid utalás erejéig a Pápai Református Egyházmegye 1934-es főgondnoki jelentésében.²⁰

1940-ben német nyelvleckeként Sárospatakon Nagy Barna vezetésével tanulták a teológusok a Barmeni Hitvallás szövegét.²¹ Nem véletlenül, hiszen

¹⁵ *Ujság* 10(1934/221), 1934. szeptember 30., 29. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ujsag_1934_09/?query=n%C3%A9met%20hitvall%C3%B3&pg=484&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹⁶ „Végzetes taktikai hiba volt, hogy az átalakítás megindulásakor a nagyszerűen megszervezett nemzeti szocializmus politikai módszereivel igyekeztek az egyházi testületeket rábírní az egységesítő szervezet elfogadására. Az egyház azonban nemcsak jogi szervezet, hanem lelki közösség is, amelynek egysége nem kényszerzubbony, hanem szívbéli öszszesimulás. A német birodalmi evangélikus egyház ezt az öszszesimulást ma is nélkülözi, s míg meg nem szerzi, addig egységesnek nem mondható.” Raffay Sándor evangélikus püspök a német protestáns egyház kettészakadásáról. *Ujság* 10(1934/221), 1934. szeptember 30., 29. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ujsag_1934_09/?query=n%C3%A9met%20hitvall%C3%B3&pg=484&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹⁷ Huszár Emil: A Führeerek nem fognak az egyháznak parancsolni! A német Hitvalló Egyház protestantizmusa, in: *Magyar Nap* 2(1937/233), 1937. október 8., 5. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNapOstrava_1937_10/?query=barmeni&pg=44&layout=s

¹⁸ SZIMONIDESZ Lajos: *Napjaink vallási forradalmi*, Budapest, Viktória Könyvkiadóvállalat, 1936.

¹⁹ TÖRÖK István: Protestáns hitvallás, in: *Protestáns Szemle* 47(1938/7–8), 353–359, 359.

²⁰ „A nagy német nemzet ma súlyos válságban van, és sajnos ezzel együtt a német protestantizmus is, a világprotestantizmusnak egyik legerősebb és legértékesebb, tömegénél fogva is egyik legsúlyosabb ága. Adja Isten, hogy ez a súlyos válság és megpróbáltatás mielőbb elmúljjék, és hogy a nagyra hivatott nemzet és a vele összeforrott német protestantizmus csakhamar megtalálja jövőndő fejlődésének helyes útját abban az irányban, amelyet a Luther által megindított reformáció jelölt ki számára.” dr. Jókay-Ihász Miklós egyházmegyei gondnok beszéde, in: VÉGH János (szerk.): *A pápai református egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve*, Pápa, 1934, 1934. július 13., 9.

²¹ https://adt.arcanum.com/hu/view/Sarospatok_30036_30118_1940/?query=barmeni&pg=95&layout=s

Nagy Barna Karl Barth tanítványa volt, és az 1933–1934-es tanévben Bonnbán tanult.²² Teljes publikált fordítása viszont tudomásunk szerint nem készült el, ez csak a háború után történt meg.

Barmen viszont nemcsak német szövegén vagy magyar fordításán, hanem szellemiségén keresztül is hathatott, többek között Barth 1936-os magyarországi látogatása által.²³ Ezen a látogatáson az állam és egyház kapcsolatáról szóló előadásában is kitért az aktuális német helyzetre, ami ha nem szövegszerűen ismertette a barmeni nyilatkozatot, de a szellemiségét mindenképpen elhozta az országba. A Barmeni Nyilatkozat és a Hitvalló Egyház élete, sorsa ismert volt a hazai református közvélemény számára.

Barmen 1945 után

A háborút követően részletes könyv jelent meg 1946-ban a náci Németország és a keresztyénség viszonyáról.²⁴ Barmen 1945 után nem hitvallásossága miatt lett érdekes, hanem a változó társadalmi hatásokra adott válaszai okán.²⁵ Fordításban először 1948-ban jelent meg az *Evangélikus Theologia* folyóirat hasábjain, Benczúr László fordításában.²⁶

Török István debreceni professzor 1954-ben készítette el a hitvallás fordítását, amit azonban nem publikálhatott. A kézirat keltezése 1954.

²² Nagy Barna beszámolója erről az időszakról: NAGY Barna: Mit tanultam Barth Károlytól?, in: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 477–485; FAZAKAS Sándor: Isten szuverenitása és az ember szabadsága: Karl Barth teológiájának innovatív ereje a mai magyar református egyház és teológia számára, in: *Collegium Doctorum* 14(2018/2), 111–129, 111. http://real.mtak.hu/136377/1/CD_2018_2_beliv_FazakasS.pdf (Letöltés: 2023. május 3.)

²³ DIENES Dénes: Az állam és az egyház viszonya. Karl Barth 1936-ban Sárospatakon tartott előadása, in: *Egyháztörténeti Szemle* 24(2023/4), 22–28.

²⁴ P. KIRÁLY (KÖNIG) Kelemen O. F. M.: *Hitlerizmus és kereszténység. A németországi evangélikus hitvalló egyház harca a nemzeti szocializmussal*, Budapest, Ferences Missziók Országos Központja kiadása, 1946.

²⁵ Lásd erről Jakab Sándor tanulmányát, különösen a 412. oldalon. JAKAB Sándor: Az igaz hit megvallása. A Barmeni Hitvallás egyházépitő szerepe a posztmodern korban, in: *Református Szemle* 99(2006/4), 410–430.

²⁶ BENCZÚR László: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat, in: *Evangélikus Theologia* 2(1948/1), 46–51. https://www.epa.hu/02300/02359/00008/pdf/EPA02359_Evangélikus_Theologia_1948_01_46-52.pdf (Letöltés: 2023. május 4.)

május 13.²⁷ Így rendkívül kicsi az esély, hogy ezt a változatot ismerhették a Hitvalló Nyilatkozat fogalmazói.²⁸

Karl Barth és a *Bekennende Kirche* analógiája megjelenik Vályi-Nagy Ervin *Isten vagy történelem?* 1955-ben írt művében is, amit szintén a centenáriumi ünnepségen juttattak konspiratív módon külföldre, mint a Hitvalló Nyilatkozatot.²⁹

A barmeni hitvallás megismerésének fontos apropója Martin Niemöller³⁰ 1953-as magyarországi látogatása volt. Ezt megerősítette a résztvevők közül Pánczél Tivadar, illetve Bárczay Gyula a visszaemlékezésében.³¹ Ahogy Niemöller látogatása során kézhez kapták a Barmeni Nyilatkozatot, eszükbe juthatott a két totalitárius rendszerrel szembeni status confessionis analógiája. Erről így számolt be Bárczay Gyula:

1953-ban meglátogatta teológiánkat Martin Niemöller (1892-1984) neves német (antifasiszta) teológus és lelkész, a Hessen-Nassauai Egyház elnöke, ismert „békeharcos”, a Hitler-ellenes Német Hitvalló Egyház megalapítója, az 1934. évi barmeni zsinaton elfogadott ún. Barmeni Nyilatkozat (majd Barmeni Hitvallás néven is emlegetett) állásfoglalás egyik megfogalmazója. Ez a nyilatkozat határozottan elutasítja többek között a fasiszta államhatalom beavatkozásait az egyház életébe, belügyeibe. Természetesen, ünnepélyes külsőségek között találkozott a teológus ifjúsággal, Bereczky Albert püspök kíséretében. A teológusokkal folytatott beszélgetés során megkérdezte, hogy ismerik-e a Német Hitvalló Egyház küzdelmes életét és a „Barmeni Nyilatkozatot”. Erre a hallgatók spontán, őszintén és egyértelműen felelték, hogy nem. Niemöller csodálkozott. Bereczkyt roppant kényelmetlenül érintette ez a szituáció, nagyon dühös lett, és ott rögtön megparancsolta az egyébként is nagyon megszeppent Csekey Sándor professzornak,

²⁷ FEKETE: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 25. Legutóbb 2009-ben Juhász Tamás végezte el a fordítását. Lásd: JUHÁSZ Tamás: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat, in: *Református Szemle* 102(2009/3), 336–339.

²⁸ A Hitvalló Nyilatkozat és a barmeni hitvallás eredeti szövegének, fordításainak szövegszerű összevetése egy következő tanulmány részét képezi.

²⁹ VÁLYI-NAGY Ervin: *Isten vagy történelem?*, in: uő: *Minden idők peremén*, Budapest, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1993, 43–57.

³⁰ KARASSZON István: Martin Niemöller emlékezete, in: *Theológiai Szemle* 27 új évf. (1984/3), 147–148.

³¹ LADÁNYI Sándor: Református teológiai hallgatók a forradalomban. A Budapesti Református Teológiai Akadémia teológus ifjúsága az 1955–1956-os esztendőben, in: *Szabolcs-Szalmár-Beregi Szemle* 41(2006/4), 427–434, 429.

hogy sürgősen pótolja a „súlyos mulasztást”, „hiányosságot”! [...] Így a budapesti református teológus ifjúság előtt is ismertté vált a Német Hitvalló Egyháznak ez a nagyon fontos és jelentős irata.³²

A Barmeni Nyilatkozat kommunista rendszer alatti alkalmazása nem csak a budapesti lelkészek számára volt magától értetődő. Előfordult, hogy maga a totalitárius állam is félt tőle – így maradt ki 1980-ban Wilhelm Niesel *Az evangélium és az egyházak* című tankönyve kolozsvári fordításából, a cenzúra hathatós közreműködésével.³³ 1959-ben Groó Gyula is utalt a barmeni nyilatkozat szocializmus elleni felhasználására, amit érdekes módon próbál tagadni: „A barmeni hitvallás tételeit 1945 után sokan megkísérelték és ma is megkísérlik a szocializmusban élő és a szolgálat keskeny útját kereső vagy a már megtalált úton járó egyházak magatartása ellen fordítani. Különösen B. 1., 5. és 6. jön itt tekintetbe.”³⁴ Az egyes pont arról szól, hogy nincs más vezér Jézus Krisztus mellett. Az 5. és a 6. pont pedig a totalitárius rendszer tagadásáról beszél, illetve arról, hogy az egyház nem állhat egyetlen rendszer, ideológia szolgálatába, ami „zárójelbe teszi a krisztológiát”.³⁵ Groó Gyula így folytatta elmélgését:

Vigyázni kell azonban arra, hogy Barmen ne váljék az egyházat a bátor szolgálat útjáról visszahúzó erők és tényezők eszközévé. [...] Barmennek ilyen módon való felhasználása, vagy inkább a vele való visszaélés, abból az alapvető tévedésből származik, amely párhuzamot von az ún. nemzetiszocializmus államrendszere és ideológiája és a szocializmus között. Ez a párhuzam, a helyzeteknek és problémáknak ez az azonosítása primitív és – rosszindulatú. Anélkül, hogy a szocializmus értékelését e vázlatos tanulmányban, melynek ez nem is feladata, megkísérelnék, le kell annyit szögezni, hogy az ún. nemzetiszocializmus csak egy epizód, incidens volt az emberiség történetében. A szocializmus történeti tényező, kétségkívül korunk legjelentősebb történeti ténye, amivel számolni kell mindenkinek, bármely táján éljen is a világnak.

³² Uo., 428.

³³ Juhász: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat, 336–339. Niesel Barmenről szóló előadása viszont előtte való évben megjelent a kolozsvári Református Szemlében. NIESEL, Wilhelm: A Barmeni Nyilatkozat, in: *Református Szemle* 72(1979/2), 83–89.

³⁴ Groó Gyula: Barmen 1934–1959, in: *Lelkipásztor* 34(1959/7), 419.

³⁵ BOGÁRDI Szabó István: A magyar reformátusság helyzete 1945–1989 között, in: *Protestáns Szemle* 56(1994/1), 32.

Jellemző egyébként, hogy általában azok szeretnék Barmenből fegyvert kovácsolni a szocializmusban élő és szolgáló egyházak ellen, akik annak idején éppen nem siettek Barmenhez csatlakozni, sőt ellenkezőleg élesen támadták azt.³⁶

Röviden és tárgyilagoságon belül maradva csak annyit tudunk hozzáfűzni, hogy jobb lett volna ezt az eszme-futtatást kihagyni. Az analógiát a szöveg hosszúsága ellenére nem tudja tagadni, csak egy felvetés mentén. Eszerint az a különbség, hogy a náci rendszer rövid ideig tartott, a kommunista rendszer pedig hosszú, és sokkal kiterjedtebb időben és térben. Ennek persze semmilyen teológiai relevanciája nincs. Sőt, Barmen és a Hitvalló Nyilatkozat által is tagadott tétel mentén igyekszik bizonyítani igazát, hogy a történelem Isten kijelentésének fontos eszköze. Az idézet viszont bemutatja, hogy már 1955-ben eszébe juthatott az illegális irat megalkotóinak és olvasóinak a párhuzam.

Jóval később Török István a szolgálat teológiáját kritizáló 1980-as cikkében polemizált Groó Gyula gondolataival, a következőkben: „1957-ben azonban a személyi kultusz következményei még elég frissen emlékeztettek arra, hogy Barmenben nemcsak valami sajátos történeti helyzetre szabott alkalmi állásfoglalás történt, hanem egyetemes érvényű határmegvonás”.³⁷

1974-ben Jánossy Imre igyekszik tanulságot levonni a *Bekennende Kirche* életéből. Véleménye szerint Barmen elsősorban nem a hitleri hatalom, hanem az egyház belsejében lévő nemzetiszocialista ideológia ellen lépett fel.³⁸ Barmen 50. évfordulóján megjelent egy cikk Jánossy Imrétől.³⁹ Ugyanebben az évben Szathmáry Sándor részletesen egy konferencia előadásait ismertette a *Theologiai Szemle* hasábjain.⁴⁰

³⁶ GROÓ: i. m., 419–420.

³⁷ TÖRÖK István: A szolgálat teológiája és a keskeny út, in: uő: *Határkérdések szolgálatunkban. (1972–1989)*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 98.

³⁸ JÁNOSY Imre: A Német Hitvalló Egyház története és az egyházi harc dokumentumai, in: *Theologiai Szemle* 22. új évf. (1979/6), 376–379.

³⁹ JÁNOSY Imre: Barmen, in: *Confessio* 8(1984/3), 102–106.

⁴⁰ SZATHMÁRY Sándor: A Hitvalló Egyháztól a hitvalló egyházakig. A barmeni hitvallás 50. évfordulójának ünnepei Wuppertalban, in: *Theologiai Szemle* 27. új évf. (1984/3), 175–177.

Hitvalló Nyilatkozat

A Hitvalló Nyilatkozat 1955-ben készült, Barmenhez képest sokkal részletgazdagabb teológiai értekezés.⁴¹ Hatása óriási volt az 1956-os forradalmi eseményekre és az azt megelőző 160 lelkészes beadványra.⁴² 1956-ban jelent meg Bárczay Gyula írása is a Reformációban, amiben először mutatja be a nyilatkozat keletkezésének körülményeit a nyilvánosság előtt.⁴³ Németh Gézát 1956-ot követően internálták. Elmondása szerint ennek okai között a Hitvalló Nyilatkozat megírása is szerepelt. Kihallgatása kapcsán azt írta le, hogy sem helyszínt, sem személyeket nem mártott be.⁴⁴

A Hitvalló Nyilatkozatra az egyházi vezetés is reagált. A kronológiailag későbbi, de rövidebb megjegyzést hozom előre. Esze Tamás 1958. évi főgondnoki székfoglalójában utalt a Hitvalló Nyilatkozatra: „Egy 1956 nyarán terjesztett röpirat azt állította, hogy a magyar református egyház koexistenciában él a magyar kommunista állammal. Ez az állítás – még hozzá ebben a fogalmazásban – valótlanúságot tartalmaz. [...] Mi tehát távolról sem élünk koexistenciában a szocialista állammal, de ellenséges indulatot sem táplálunk iránta.”⁴⁵ Esze Tamás ezzel mintha azt sugallná, hogy a Hitvalló Nyilatkozat szerzői ellenséges indulatot táplálnak a szocialista állammal szemben. A hitvallás viszont elsődlegesen nem erről szólt, így ez egy erősen szubjektív interpretálása a konfesszióknak. Esze Tamás az állam-egyházi viszonyt ért kritikát egy Lukács György-i filozófiai fogalom mögé próbálta elrejtetni azzal a céllal, hogy egy nehezen érthető kifejezésbe takarja a kemény bírálatot. Kádár Imre elhíresült könyvében is megemlékezett

⁴¹ A Hitvalló Nyilatkozat keletkezési körülményei, teológiai értékelése egy másik tanulmány feladata lesz.

⁴² „Az egyház megújítását szorgalmazó kezdeményezések közül országos jelentőségre az 1956. október 8-án a Békési Andor, Czákó Jenő, Ecsedy Aladár, Gyökössy Endre, Joó Sándor szellemi irányításával, 160 lelkész és segédlelkész aláírásával az Egyetemes Konventre eljuttatott beadvány tett szert.” Kiss Réka: Bevezetés, in: uő: (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből. (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007, 7–46, 18.

⁴³ BÁRCZAY Gyula: Így kezdődött a teológián, in: *Reformáció* 1(1956/1), 1956. november 4–10, 2.

⁴⁴ NÉMETH Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után, in: *Pesti Hírlap* 2(1993/155), 1993. július 6., 11.

⁴⁵ ESZE Tamás: *Élő nép, élő egyház. Esze Tamás egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde a Dunamelléki Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlésén Budapesten 1958. február 20-án*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1958, 18–20.

a Hitvalló Nyilatkozatról,⁴⁶ tendenciózusán összekötve annak keletkezését és kapcsolatát Ravasz Lászlóval és a nyugati egyházi vezetőkkel. A hivatalos egyházi reakció legfontosabb és egyben leghíresebb dokumentuma Péter János *Újrakezdések idején*⁴⁷ címmel 1956. októberében megjelent cikke volt. Az *Újrakezdések idején* cikkben többször utalt a nyilatkozatra, a következőkben:

Az egyházkerületek vezetőivel folytatott tanácskozásokból, a nyári lelkeszkonferenciákon elhangzott megnyilatkozásokból, hivatalos és magánjellegű írásbeli dokumentumokból, legális és *illegális iratokból*, lelkipásztorokkal és presbiterekkel történt széles körű megbeszélésekből s mindezek után a konventi elnökségi tanács tárgyalásaiból nyertem átfogó képet az egyházban és az egyház körül jelentkező tünetekről, amelyeket részben ápolnunk, részben gyógyítgatnuk, *részben gyomlálnunk kell*.⁴⁸

Ez a finom jelzés azt üzenete, hogy eljutottak a tiszavidéki püspökhöz a titokban terjesztett írások, és ismerte azokat. Másrészt nem sok jót üzent a szerzőknek és terjesztőknek azzal, hogy ezeket illegálisnak nevezte, és olyan-

⁴⁶ „Az egyházkormányzattal szembenálló, az egyház pozitív társadalmi szolgálatát kifogásoló emberek akkor kezdték meg a nyílt támadást a legfelsőbb egyházkormányzat ellen, mikor azt szinte teljesen lekötötte az Egyházak Világtanácsa magyarországi látogatásának előkészítése. Jeladó rakétaként [!] a külföldi sajtóban megjelent egy »Hitvalló egyház Magyarországon« című, idehaza kéziratban terjesztett közlemény, amely néhány teológiai általánosság »egvallása« mellett lényegében az egyházkormányzat megrágalmazását tartalmazta, és megismételte az évek óta erőltetett fogást: ellentétet próbált felfedezni –helyesebben szítani – a »megújult gyülekezetek« és a »megalkuvó vezetők« között. Voltak a nyilatkozatban eredetinek feltüntetett megállapítások is, de ezek csupán ismétlései voltak az egyházkormányzat teológiai tételeinek. (Ez a vonás sok tekintetben jellemzi a »megújulási« mozgalom és Ravasz László körleveleit is.) Különös irat volt ez: »hitvalló« nyilatkozat –névtelenül: csak utólag, »a győzelem napján« vallották be kérkedve, hogy a budapesti református teológián született meg, amely az elnyomatás alatt is végig az ellenálló református fiatalok központja volt. A közlemény célja az volt, hogy a Magyarországra készülők kétszáz külföldi vendég szemében gyanússá tegye a püspököket, és a külföldiek figyelmét »a saját kívánságaik szerint gyűjtött tanítók« (2. Tim. 4:3.) felé igyekezzenek fordítani. Az Egyházak Világtanácsa magyarországi vendégjárását jól kihasználták a támadás fokozására és kiszélesítésére.” KÁDÁR Imre: *Egyház az idők viharáiban. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején*, Budapest, Bibliotheca Kiadó, 1957, 219–220.

⁴⁷ PÉTER János: *Újrakezdések idején*, in: *Az Út* 9(1956/41), 1956. október 7–13., 1. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzUt_1956_07-12/?pg=56&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

⁴⁸ Uo. Kiemelés tőlem, Cs. A.

nak, amiket ki kell gyomlálni az egyházból. Az elvileg bűnbánó és önkritikus cikket mindenesetre egy bújtatott fenyegetéssel kezdte Péter János. Kettős módon értékelte a nyilatkozatot. Egyrészt semlegesíti azzal, hogy szerinte olyan megfogalmazásokat tartalmaz, amelyeket mások is elmondtak. Másrészt pedig félreérthető és ellenséges hangulatú.

Itthon és külföldön különböző formában esik szó most már hónapok óta a magyar református egyházzal kapcsolatban egy úgynevezett hitvallásról mint egy állítólag most szervezkedő hitvalló egyházi mozgalom megnyilatkozásáról. Ez az ilyen címen terjesztett irat részben olyan bizonyágtevő mondatokat tartalmaz, amelyek a magyar református egyház gyülekezeteiben, vezetőiben, teológusaiban elevenen élnek, részben pedig félreérthető utalásokat. Az irat maga névtelen. De nemcsak névtelen, hanem az is elmondható róla, hogy a magyar református egyházban nincs gazdája.⁴⁹ A legkülönbözőbb teológiai irányzatokhoz tartozó lekipásztorok hol együttesen, hol külön-külön minden megkérdés nélkül önként mondják, írják, hogy ehhez az irathoz nincs semmi közük.

Péter János cikkében a köré a gondolat köré építi fel mondanivalóját, mintha a Hitvalló Nyilatkozatot olyan csoport írta volna, amely láthatatlan, ellenséges, egyházon kívüli, tájékozatlan, mégis szervezkedő.

Az 1956-ot követő időszakban a Nyilatkozat nem jelenhetett meg nyilvánosan. Kádár Imre mellett még Poór József könyvében olvashatunk a Hitvalló Nyilatkozatról: „A református egyházban a szocializmusellenes erők A magyar református egyház útja c. kiadványban fejtették ki nézeteiket. E kiadvány elítéli azokat a valójában progresszív és realiztikus egyházi-teológiai döntéseket, amelyek a felszabadulást követően alakultak ki az egyházban, az új teológiai tanítást »végzetes és túrhetetlen hibának« minősíti.”⁵⁰ A „végzetes és túrhetetlen hiba” szóösszetétel nem szerepel az 1955-ös dokumentumban. Poór az 1950-es évek egyházpolitikáját „realisztikus” döntések sorozatának titulálja, miközben azok egy részét,

⁴⁹ Péter János utalhatott erre az ígére, bár nem szerepel hivatkozásként a szövegben: „Olyan-ná tetted az embert, mint a tenger halait, mint a férget, amelynek nincsen gazdája” Hab 1,14, Revideált Károli-fordítású Biblia.

⁵⁰ POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985. Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986, 73.

a maga farizeusi módján már Péter János is elítélte. Poór megfélekedezett a desztalinizációról.⁵¹

Hitvalló Nyilatkozat 1989 után

A Hitvalló Nyilatkozat szövegét Magyarországon először a *Confessio* 1989-ben adta közre.⁵² A rövid bevezető helyesen 1955 tavaszára datálja a keletkezését, de a helyszín így sem pontos.⁵³ A szöveg azt sugallja, hogy egy ülés alatt, már 1955 tavaszán el is készült a dokumentum.

Részletesebben először Szűcs Ferenc beszélt a hitvallásról 1990-ben a Magyar Nemzetnek adott interjújában.⁵⁴

Érdeemes szót ejteni arról is, hogy többen magyar Barmennek, magyar barmeni hitvallásnak nevezik, mintha a két dokumentumnak szorosan köze lenne egymáshoz. A korreláció valószínűleg az inspiráció terén megáll, de tovább nem megy.⁵⁵ Vajon voltak-e párhuzamot a Barmeni Hitvallás és a Hitvalló Nyilatkozat között hivatalos hasábkon? Ahogy korábban említettük, az analógia logikus. A kettő mentén próbált Bán István feszültséget teremteni Debrecen és Budapest között, amikor 1989-ben összehasonlította a két hitvallást pikírt megjegyzés keretében. „Ennek a Hitvallásnak az autoritását ezrek szenvedése vagy halála adta, pecsételte meg. Mi, itt Debrecenben nem a Visser 't Hoof't főtítká' r zsebébe csempésztük

⁵¹ „A Sztálin halála utáni korszak meghatározó jelensége az a desztalinizációs folyamat, amely az élet szinte minden területét érintette, megváltoztatta. A politikagyakorlás módszerei, a gazdaság- és társadalompolitikai prioritások, a kulturális élet, valamint a hatalom és az állampolgárok viszonya is változáson mentek keresztül.” МПРОВИТS Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában, in: *Századok* 148(2014/1), 91–115, 91. Lásd még: FÖLDES György: Kádár János és a magyar desztalinizáció, in: *Múltunk – politikatörténeti folyóirat* 57(2012/2), 192–214.

⁵² Hitvalló Nyilatkozat (1955–56), in: *Confessio* 13(1989/2), 118–121.

⁵³ „A Hitvalló Nyilatkozat 1955 tavaszán készült fiatal református lelkészek közreműködésével egy Budapest környéki parókián.” Uo., 118. Pánczél Tivadar szóbeli közlése szerint többször, több helyen is találkoztak, de elterjedt az a vélemény, miszerint az egészet a szentendrei parókián írták. BOLYKI János: Megemlékezés Pásztor Jánosról, in: *Confessio* 31(2007/1), 101–103.

⁵⁴ BOROS István: 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat. Az Ige elleni lázadás? Interjú Szűcs Ferencel, in: *Magyar Nemzet* 1990. október 20., 6.

⁵⁵ Így pontatlannak érezzük Árvavölgyi Béla alábbi megfogalmazását: „A Barmeni Teológiai Nyilatkozat sajátos hazai továbbfejlesztése volt az 1955-ös ún. Hitvalló Nyilatkozat, mely szintén vizsgálat tárgya”. ÁRVAVÖLGYI: i. m., 2. <https://derep-di.drhe.hu/39/2/Arvavolgyi-Bela-Phd-Teziszfuzet-arch.pdf> (Letöltés: 2023. május 4.)

a Hitvallás egy hevenyészett fordítását, hanem a Rendszeres Teológia Tanszékén II. lelkészképesítő vizsga-dolgozatként hirdette meg Török István professzor úr 1956-ban a nem politizáló egyháznak a korhoz méltó Hitvallását.”⁵⁶

Kutatásaim szerint Ladányi Sándor 1991-ben írta le először a Hitvalló Nyilatkozatról, hogy az a „magyar református egyház Barmeni Hitvallása”.⁵⁷ Ladányin kívül minden más publikáció óvatosabb a két dokumentum összefüggését tekintve, s inkább azt igyekeznek mutatni, hogy az 1934-es hitvallás hatással volt az 1955-ös nyilatkozatra. Ezért az alábbi kifejezéseket használják: „Barmen mintájára” (Koppándi Botond Péter⁵⁸ és Kiss Réka),⁵⁹ a „Barmeni Hitvallás szellemében készült”⁶⁰ (Szűcs Ferenc), inspiráció (Fekete Károly),⁶¹ „talaján állva és módszerét követve született”⁶² (Árvavölgyi Béla), illetve Németh Géza a „reformátori-bibliai, valamint

⁵⁶ BÁN István: Csak álmokat űzünk? A REMM debreceni konferenciáján elhangzott hozzászólás, in: *Reformátusok Lapja* 33(1989/46), 1989. november 12., 7.

⁵⁷ „A kibontakozási, szabadulási vágy mindenhol erősödött. 1955–1956-ra, részben a feszültségek növekedése ellenhatásaként Hitvalló református egyház Magyarországon vagy a Magyar református egyház »Barmeni Hitvallása« címen egy nyilatkozat készült amelynek végső szövegezése a budapesti teológiai akadémián történt, s amely eljutott külföldre is.” LADÁNYI Sándor: A református egyház a II. világháború után. Vázlatos áttekintés, in: *Új Forrás* 23(1991/5), 1991. május. 23., 25–34, 33.

⁵⁸ „A Nyilatkozat utóéletéhez tartozik az is, hogy 1955-ben a Budapesti Református Teológiai Akadémia néhány hallgatója, lelkészek és segédlelkészek egy 4 pontból álló »Hitvalló Nyilatkozatot« fogalmaztak meg Barmen mintájára, amelyben az egyház megújulását szorgalmazták, bírálták a misszió megszűnését, és azt, hogy az egyház elfeledte azt a prófétai magatartást, amely nélkül pusztán »kiszolgáló egyházzá« lesz.” KOPPÁNDI Botond Péter: Recenzió: FEKETE Károly: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához, in: *Keresztény Magvető* 117(2011/1), 93–97, 97.

⁵⁹ Kiss Réka: 1956 és a magyarországi egyház, in: *Református Szemle* 99(2006/5), 2006. szeptember-október, 562–573, 566.

⁶⁰ „Nyilvánvaló, hogy Nagy Barna tiszta teológiai gondolkodásmódja is tükröződik a már említett és jórészt tanítványai által szerkesztett Hitvalló Nyilatkozatban, amely a Barmeni Hitvallás szellemében készült, és ahhoz hasonló teológiai megalapozottsággal tárta fel egyházunk és teológiánk akkori nyomorúságait.” SZÜCS Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia, in: *Confessio* 31(2007/1), 33–38, 36.

⁶¹ Fekete Károly, a barmeni nyilatkozatról szóló könyvében hoz összefüggést a két dokumentum között: „A Barmeni Teológiai Nyilatkozat a 20. század egyik legfontosabb útmutató és tanító irata lett, amely más, későbbi protestáns nyilatkozatokra és hitvallási iratokra is nagy hatással volt. Magyarországon is kifejtette hatását, hiszen az 1955 októberében született »Hitvalló Nyilatkozat« szerzőit is inspirálta a barmeni nyilatkozat szövege.” FEKETE: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 22.

⁶² ÁRVAVÖLGYI Béla: *Kereszténység – Egyház – Közélet. Karl Barth személyének és ekkleziológiai gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára*, doktori értekezés, Debrecen, DRHE Hitudományi Doktori Iskola, 2021, 67. <https://derp-di.drhe.hu/39/1/Arvavolgyi-Bela-Phd-dissz-arch.pdf> (Letöltés: 2023. május 4.)

a Német Hitvalló Egyház barmeni elvi alapjairól tiltakozott” szóösszetételt alkalmazza.⁶³ A „magyar Barmen” kifejezés téves, a szövegek összehasonlítása során a minta kifejezés is pontatlan. A két dokumentum összekapcsolására a legpontosabb kifejezés „a Barmeni Hitvallás szellemében készült Hitvalló Nyilatkozat”.

A két irat közötti párhuzam a diktatórikus, totalitárius rendszerrel szembeni ellenállás, és a status confessionis kairosza. Mindkét nyilatkozat más formában, más előzményekkel és más hatással, de az egyház köréből érkezett. Ahogy Török István is írta 1947-ben:

A hitvallás szülőanyja az egyház; születése nemzedékekre szóló egyházi esemény. Az ilyen eseménynek megvan az ideje. Van, amikor csak hasztalan emberi erőlködés lenne, s van, amikor nem térhet ki az egyház előle. A hitvallás ideje akkor jön el, ha szorongató kérdések támadnak, tévelygések áradata ostromolja a hitet. Az egyház ebben a válságos helyzetben csak a Szentíráshoz folyamodhatik. Hitvallásra azonban csak akkor kerül a sor, ha nem az egyház ragadja meg az igazságot, hanem az igazság ragadja meg az egyházat.⁶⁴

Ugyanúgy Török István a szolgálat teológiáját kritizáló 1980-as cikkében felemlegette a barmeni hitvallást. Bár „az azonosításnak nincs helye”, de mégis összeveti a személyi kultusz mentén a két szituációt. „1957-ben azonban a személyi kultusz következményei még elég frissen emlékeztettek arra, hogy Barmenben nemcsak valami sajátos történeti helyzetre szabott alkalmi állásfoglalás történt, hanem egyetemes érvényű határmegvonás”.⁶⁵

Bolyki János órállói, prófétai szolgálatnak tartotta azt, hogy a Pásztor Jánosék megfogalmazták a Hitvalló Nyilatkozatot.⁶⁶

⁶³ „A Hitvalló Nyilatkozat a reformátori-bibliái, valamint a Német Hitvalló Egyház barmeni elvi alapjairól tiltakozott a kommunista ideológia és gyakorlat behatolása ellen a teológiai gondolkodásban és az egyház gyakorlatában.” NÉMETH Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után, in: *Pesti Hírlap* 2(1993/155), 1993. július 6., 11.

⁶⁴ TÖRÖK István: A tanbeli reform kérdése, in: *Theológiai Szemle Nyári körlevél* (1947), 27–35, 34. https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1947/?query=barmeni&pg=36&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

⁶⁵ TÖRÖK: A szolgálat teológiája, 98.

⁶⁶ „az igehirdetést prófétai szolgálatnak is tartotta, órállóként nem maradt néma, ha veszélyt látott az egyház gondolkodásában, magatartásában. Nem véletlen, hogy 1955-ben a Hitvalló Nyilatkozat alapirata a szentendrei parókián született.” BOLYKI: i. m., 102.

De nevezhetjük-e egyáltalán hitvallásnak a Hitvalló Nyilatkozatot?⁶⁷
A tanulmány elején feltett kérdésekre a végén, Szűcs Ferenc szavaival kívánok válaszolni.

Nyilvánvalóan a Barmeni Hitvallás ihlette azt a magyar Hitvalló Nyilatkozatot is, amely 1955-ben egy Pest környéki (valószínűleg a szentendrei) parókián született, és kalandos úton került a Budapesti Teológia centenáriumaéra érkezett külföldi vendégek kezébe. Annak ellenére, hogy formailag követi a hitvallásoknak azt a sémáját, amely egy bibliai állításnak és a hamis tanítástól elhatárolódásnak párhuzamából áll, az írás hitvallási jellegével kapcsolatban mégis több probléma vetődik fel. A status confessionis érzékelése nyilvánvaló, noha a „nem hallgathatunk” háttérben elsősorban az a szándék áll, hogy a külföldi testvéregyházak előtt kívánja világossá tenni, hogy a korabeli egyházvezetés történetteológiai tévelygéseivel és diktatórikus klikk-uralmával⁶⁸ nem mindenki ért egyet Magyarországon. Sőt az is bizonyos, hogy egy rejtőzködő többség hangját szólaltatta meg, amellyel sokan értettek volna egyet, ha erre módjuk lett volna. Ám éppen ez a diktatúrából eredő nyilvánossági hiány teszi kérdésessé, hogy eredetét tekintve valóban nevezhetjük-e egyházi hitvallásnak. Valójában a következő esztendő eseményei emelték erre a rangra, amikor a Megújulási Mozgalomban gyülekezetek százai csatlakoztak – ha nem is a Nyilatkozat szövegéhez – a megújulás szellemiségéhez.⁶⁹

⁶⁷ A hit és hitvallás kapcsolatával foglalkozik: JUHÁSZ István: A hitvallás és a hit, in: *Református Szemle* 62(1969/3–4), 196–201.

⁶⁸ A „diktatórikus klikk-uralom” kifejezést a Hitvalló Nyilatkozat utolsó pontjából idézi. Lásd: <https://www.parokia.hu/v/hitvallo-nyilatkozat-1955-56/> (Letöltés: 2024. február 8.)

⁶⁹ Szűcs Ferenc: A Heidelbergi Káté legújabb magyar nyelvű magyarázatai, in: *Theológiai Szemle* 56(2013/4), 222–227, 226.

Köbel Szilvia

Magyar és hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején

– különös tekintettel Szabó Dezső kálozi lelkész holland kapcsolataira az állambiztonsági szervek fókuszában¹

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt Maarten J. Aalders holland történésznek Sebestyén Jenő és a két világháború közötti holland–magyar református kapcsolatok, különösen a magyar teológus ösztöndíjasok életútjának a kutatása gondolkodtatott el azon, hogy vajon a magyar–holland kapcsolatoknak milyen keresztmetszetét tudjuk megismerni közvetlenül a második világháború utáni évekre (például gyermekvonatok), majd a pártállami időszakra vonatkozóan.

¹ „Református identitás a 20. században”, „Kihívások, útkeresések a 20. századi magyar református egyház történetében” c. KRE egyetemi kutatási projekt keretében készített tanulmány. A tanulmány alapjául szolgáló előadások elhangzottak a *Kihívások, útkeresések a 20. századi magyar református egyház történetében* c. műhelykonferenciákon: 1. *Magyar és a hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején*. Időpont: 2023. május 23., helyszín: Budapest, KRE Károlyi-Csekonics Palota, Szivarszoba (1088 Budapest, Múzeum utca 17.). 2. *Szabó Dezső református lelkész holland kapcsolatai – a pártállami állambiztonsági szervek fókuszában*. Előadás elhangzott *Hagyomány, Identitás, Történelem* című konferencián, KRE/HTK, 2023. október 25–26. Verbi Divini Ministri – Isten igéjének szolgálói (A lelképásztori hivatás éve, 2023). A tanulmány angol verziója: KÖBEL, Szilvia: The Significance of Relations between Hungarian and Dutch Reformed Congregations under the Single-Party State – With a Special Emphasis on the Dutch Connections of Dezső Szabó, Pastor in Káloz, in the Focus of the State Security Services, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 191–208.

Különösen érdekelt az egykori ösztöndíjas teológusok második világháború utáni életútja. Egyfelől azt szerettem volna megismerni, hogy a szocialista Magyarországon református gyülekezeti lelkészként mit tudtak megtartani a hollandiai hatásokból, kapcsolatokból, és őket megkülönböztetett módon figyelte-e az állambiztonság. Másfelől pedig az is érdekelt, hogy azok a teológusok, lelkészek, akik az emigráció útját választották (természetesen egyéni körülményektől függően mennyire volt választás vagy kényszerűség, milyen motiváció, élethelyzet állt mögötte, differenciálni kell), Hollandiában milyen szolgálatot láttak el, mennyire tartották a kapcsolatot a magyarországi lelkészekkel és gyülekezetekkel, továbbá ők is bekerültek-e a politikai rendőrség látókörébe. Úgy gondolom, hogy mindkét megközelítésben kevésbé feltárt területtel állunk szemben. A hazai állami és egyházi levéltárakban, gyülekezeti irattárakban, illetve családi archívumokban mindkét dimenzióra kaphatunk rálátást. Jelen tanulmány a fókuszot az előbbi megközelítésre helyezi. Azon belül is egy kisebb szeletre, arra, hogy a második világháború előtti ösztöndíjas teológusok, akik életkor szerint abban a helyzetben voltak, hogy aktív éveket/évtizedeket töltöttek el a szocialista Magyarországon, miként alakult az életük és a szolgálatuk.

A jelen kutatási projekt kontextusa, nevezetesen a *20. századi református identitás, kihívások, útkeresések*, az általam eddig kutatott és publikált életutakat (Jakos Lajos, Tüski István, Végh József²), a pártállami időszak holland–magyar református kapcsolatairól, valamint az egyházalkotmányi eltérésekről feltárt összefüggéseket egy további, a fentiekben leírt perspektívából közelíti meg.³

² Végh József fia, Johan Alexander Sándor Végh (Hans Végh) kötetben írta meg a család történetét holland nyelven. Lásd: VÉGH, Hans: *Van Origine Hongars. Een Familiechroniek*, Boekscout, 2023, 308.

³ E témához kapcsolódóan eddig a következő publikációim jelentek meg:

KÖBEL Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt”: Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben. I. rész, in: *Betekintő* 14(2020/4), 69–98. [https://betekinto.hu/hu/szamok/2020_4_\(Letoltés: 2023. november 13.\)](https://betekinto.hu/hu/szamok/2020_4_(Letoltés: 2023. november 13.))

KÖBEL Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt”: Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben. II. rész, in: *Betekintő* 15(2021/1), 55–93. Paper DOI: 10.25834/BET.2021.1.2. [https://betekinto.hu/hu/szamok/2021_1_\(Letoltés: 2023. november 13.\)](https://betekinto.hu/hu/szamok/2021_1_(Letoltés: 2023. november 13.))

KÖBEL Szilvia: „Rajtuk keresztül oszlatni lehetne az antikommunista propaganda hatását...”: Tüski István és Végh József református lelkészek hollandiai emigrációban a magyar állambiztonsági szervek látókörében, in: PALASIK Mária – PÓCS Nándor (szerk.): *Titkos hidak – Az állambiztonság és az emigráció kapcsolatai 1945–1989*, Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTLL) – Kronosz Kiadó, 2021, 179–207.

Magyar és hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején

Az alábbiakban egy személyes példán keresztül annak illusztrálására törekszem, hogy milyen sajátos kihívások előtt álltak református lelkészek, családok, közösségek, amelyek az identitás, útkeresés egy-egy szeletét mutatják meg.⁴

Szabó Dezső református lelkipásztor szolgálatának a megismerése több szempontból is figyelmet érdemel. Ezek közül én hármat emelnék ki, amelyek a jelen projektben vállalt kutatásaimhoz kapcsolódnak:

1. A második világháború előtt teológus hallgatóként hollandiai ösztöndíjas volt Szabó Dezső. Felvetődik az a kérdés is, hogy az identitására a háború előtti idők és a holland kapcsolatok mennyiben hatottak.

2. Az 1960-as évek egyházpolitikai és egyházjogi környezete mennyiben volt hatással a református gyülekezetek külföldi kapcsolataira?

3. Miként dokumentálható a holland–magyar gyülekezeti kapcsolatok újjáéledése/újjáélesztése a hatvanas években, különösen az állambiztonsági szervek górcsőve alatt?

1. Háború előtti hollandiai ösztöndíjas volt Szabó Dezső

A fent említett holland szerzőnek először hollandul,⁵ majd 2023-ban magyarul is megjelent a kötete a két világháború közötti holland–magyar protestáns kapcsolatokról a Kálvin Kiadó gondozásában.⁶ Maarten J. Aalders a könyvbemutatón elmondta, hogy ő a holland perspektívát jeleníti meg. Ebben a kötetben a szerző függelékben közli a két háború között Hollandiában ösztöndíjjal tanult református teológus hallgatóknak a nevét,⁷ amit

KÖBEL Szilvia: „Külföldi tanulmányútjainak folytatása nagyfontosságú közérdek”: Végh József református lelkész hollandiai emigrációjában a magyar politikai rendőrség látókörében, in: Kiss Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2020*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021, 289–303.

⁴ Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai, egyházi élete, lelkési sorsai kapcsán lásd kötetünkben Kiss Réka, RIGÓ Róbert, CSÜRÖS András, SZETEY Szabolcs és LÁNYI Gábor tanulmányait.

⁵ AALDERS, Maarten J.: *Nederlandse en Hongaarse protestanten gedurende het interbellum*, Amersfoort, Vuurbaak, 2021.

⁶ AALDERS, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2023.

⁷ Uo., 396–400.

egyébként Hermán M. János már korábban is – legalábbis részben – publikált.⁸

Tekintsünk vissza néhány gondolat erejéig a két világháború közötti időszakokra!

Az első világháború alatt a neokálvinista Abraham Kuyper lányai Magyarországra jöttek, és a Holland Misszióban segítettek, így kerültek kapcsolatba Sebestyén Jenő református lelkész, teológiai tanárral. Sebestyén többször járt Hollandiában, előadásokat tartott, és az ő közvetítésével jutott el Magyarországra a neokálvinizmus eszméje.⁹ Sebestyén hatására Hollandiában is nagyobb érdeklődés alakult ki Magyarország iránt. Sebestyén Jenő azon fáradozott, hogy magyar teológus hallgatóknak elérhetővé tegye a hollandiai tanulmányutat, mégpedig úgy, hogy a Kuyperhez – a szigorú holland református egyházhoz (Gereformeerde Kerken in Nederland) – köthető Amszterdami Szabadegyetemen és kampeni teológiai főiskolán tanulhassanak. A gazdasági helyzetre való tekintettel ez nem volt megfizethető a magyar hallgatók számára, ezért Sebestyén egy „gereformeerde tanulmányi alap” létrehozásán fáradozott. Itt meg kell jegyezni, hogy az 1761 óta fennálló Stipendium Bernardinum az Utrechti Egyetemre korlátozott számban lehetővé tette a magyar hallgatók hollandiai tanulását, ám az utrechti képzést nem tartotta Sebestyén teológiailag megfelelőnek, és Sebestyén álláspontja Kuyper nézeteivel volt összhangban –. A „gereformeerde alap” létrejött, és a Stipendium Bernardinum alappal együtt párhuzamosan működött. Az első hallgató Csekey Sándor volt, majd Antal Gyula.¹⁰ A magyar hallgatókat Hollandiában az egyházon belüli reformációra ösztönözték.¹¹ Arra

⁸ HERMÁN M. JÁNOS: *Erőtlenség által (2Kor 12,9a). Hitvallók és mártírok. Száműzöttek, menekültek, befogadók, maradtok. (Dokumentumok és dolgozatok a XX. századi magyar reformátusok egyházi életéből)*, Nagyvárad, A könyv kiadását támogatta a Hollandiai Juhász István Alapítvány és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2018. <https://hermanmjanos.files.wordpress.com/2018/08/eroc88btensecc81g-acc81lta1-pdf-hj-2018-a4indb.pdf> (Letöltés: 2023. november 13.)

⁹ LÁNYI GÁBOR: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: PETRÁS ÉVA (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 13–32, 17 és LÁNYI GÁBOR: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240.

¹⁰ AALDERS: i. m., 251–256.

¹¹ Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Jakos Lajos református lelkész, aki szintén Hollandiában tanult, 1942-ben jelentette meg monográfiáját a szigorú holland református egyházról. Ez a mű volt Jakos Lajos doktori dolgozata, amelyet Debrecenben védett meg. Jakos Lajos könyvéből részletesen megismerhető a szigorú holland református egyház története, struktúrája. Lásd: JAKOS LAJOS: *A holland szigorú református egyház gyülekezeti élete és missziói munkája*, doktori dolgozat, Budapest, 1942.

Magyar és hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején törekedtek, hogy évente hat magyar hallgatót tudjanak fogadni. Először 1927-ben készült jelentés a magyar hallgatókról.¹²

Így került Szabó Dezső is Hollandiába. Szabó Dezső 1905-ben született, és 1978-ban halt meg. Teológus éveit 1926/27-ben, 1927/28-ban (III. és IV. évfolyamon) Hollandiában, Kampenben tanult, közben Németországban is tanult, Pápán szerzett teológiai diplomát, de tanult filozófiát (értékelméletet) is a budapesti egyetemen. Szabó Dezső 1935. december 22-étől szolgált Kálozon.¹³

2. Az 1960-as évek egyházpolitikai és egyházjogi környezete

1967 őszén a magyarországi református egyház – az 1964. április 1-jén megnyílt – VII. budapesti zsinatának harmadik ülészakán hat törvénytervezetet terjesztettek elő, ami az 1959-ben megkezdett egyházi törvényalkotás befejezését jelentette. Ekkor a zsinat a reformáció jegyében tanácskozott, és egyúttal a fő feladata volt a „jus reformandi gyakorlása”. Bartha Tibor püspök elnöki megnyitójában a törvénytervezeteket összefoglalóan úgy jellemezte, hogy az egyház története során addig „egyetlen törvényalkotásban sem vette oly mértékig figyelembe a szolgáló Krisztus szolgáló egyházának szempontjait”. Az elnök szerint a tervezet az egyházat egyértelműen „előrevízi az uralkodó népegyház státusából a szolgáló egyház státusa felé.”¹⁴

A református egyház belső szabályaiban az 1960-as években történt nagyobb változás dátuma több évfordulóhoz kapcsolódik. Egyfelől a református egyházi törvénykönyv bevezetőjében azt olvassuk, hogy azt 1967-ben, az első alkotmányozó debreceni zsinat négyszáz éves évfordulója alkalmából fogadta el a VII. budapesti zsinat, továbbá abban az évben volt a reformáció négyszázötvenedik évfordulója is. Másfelől pedig 1968-ban volt húsz éves évfordulója a magyar állam és a református egyház közötti egyezmény

¹² AALDERS: i. m., 324–326.

¹³ KRÁNTZ Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkesi önéletrajzai (1943)*, Pápa, Mezőföldi Egyházmegeye, A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 13. Jubileumi kötetek 2., 2013. https://library.hungaricana.hu/hu/view/PRGYK_Fk_13_Jub_02/?query=k%C3%A1l%C3%B3szab%C3%B3%20dezs%C5%91&pg=399&layout=s (Letöltés: 2024. február 8.)

¹⁴ KÖBEL Szilvia: A „szolgáló egyház” törvénykönyve. Az államszocializmus hatása a református egyházalkotmányra és a református egyházi törvényekre, in: *Glossa Iuridica* 6(2021/3–4), 165–185.

megkötésének, és ebben az évben jártak volna le az eredeti megállapodás szerint az egyháznak juttatott államsegélyek. A debreceni alkotmányozó zsinat négyszázadik évfordulója alkalmából 1967 nyarán *Örökségünk és feladatunk: a reformáció* című tanításban a zsinat felidézte a második világháború utáni útkeresés dilemmáit, amely megelőzte 1948-ban az egyezmény aláírását. Egyfelől arra emlékeztek, hogy az egyház „készségét” ajánlotta fel „az új magyar állami és társadalmi rendben a maga eszközeivel végezhető szolgálatra”, másfelől pedig arra – és ez a kevesebbet idézett fordulat –, hogy az egyház elutasította magától azt a „kísértést, hogy illegális politikai párttá legyen”, és elhatárolta magát „attól a ténylegesen meglevő veszélytől, hogy a nagy társadalmi változás elkerülhetetlen velejáróival kapcsolatos samaritánusi szolgálat leple alatt politikai kísérletek bújjanak meg az egyházban”.¹⁵

Annak ellenére, hogy a reformáció kálvini ágának alapvető hitvallása a világszerte működő református (presbiteriánus) egyházakban azonos, az egyházalkotmányi struktúrákban, a belső jogrendben, valamint az államhoz fűződő viszonyukban azonban találunk kisebb-nagyobb eltéréseket. Magyarország a püspöki rendszer tekintetében egyedülállónak számít, mert más országokban a püspökök nélküli presbiteri rendszer a meghatározó. A kálvini alapok egyezése mellett a két országban egymástól eltérően fejlődtek bizonyos egyházalkotmányi-egyházi jogi struktúrák és teológiai irányzatok, mely különbségek erőteljesebben (sajátosan) mutatkoztak meg a hidegháború évtizedeiben. Ebben a vonatkozásban a hollandiai református egyház(ak) magyarországi kapcsolatait, illetve a magyar református lelkészek holland kapcsolatait a politikai rendőrség kiemelt figyelemmel kísérte, ami nem véletlen, ugyanis a püspöki rendszerű magyar református egyházzal szemben nagyobb gyülekezeti autonómiát hirdető és gyakorló holland református befolyás nem volt üdvözlendő a pártállam szemében. Továbbá a hollandok a hidegháború évtizedeiben emberi jogi szempontból is monitorozták a magyarországi viszonyokat, ami leleplezte a pártállami hatalom Nyugat felé irányuló propagandáját.¹⁶

Az állambiztonság szemében további relevanciával bírt az is, hogy nemcsak a püspöki rendszer és a gyülekezeti autonómia kérdésében volt eltérés a magyar és a holland református egyház között, hanem az egyház szervezeti-alkotmányi egysége, egységes egyházi státusa tekintetében is.

¹⁵ Uo.

¹⁶ KÖBEL: A múltban ezer év alatt, 69–98.

Magyar és hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején

A több különálló szervezet alkotta keretek között működő holland református egyházak az államhoz való viszonyt egymástól is eltérően értelmezték. A Kuyper nevéhez köthető neokálvinista irányzatot¹⁷ képviselő Gereformeerde Kerken in Nederland (a magyar nyelvben az ún. szigorú holland református egyház elnevezéssel vált ismertté) az államtól való teljes függetlenséget vallotta, ezért a politikai rendőrség őket veszélyesebbnek tartotta.¹⁸

Az Állami Egyházügyi Hivatal (a továbbiakban: ÁEH, Egyházügyi Hivatal) 1966-ban a Belügyminisztérium számára feljegyzést készített a holland–magyar református kapcsolatokról, mert 1967-ben esedékes volt a Második Helvét Hitvallás 400 éves évfordulójának jubileumi ünnepe. E feljegyzés fontos forrás számunkra, mert benne az ÁEH szemszögéből megírt összegzést olvashatjuk, amely szerint a „holland–magyar egyházi kapcsolatok 1945-től 1956-ig főként Pap Lászlón keresztül történtek”.¹⁹

Az 1960-as évektől az állambiztonság szemében azonban fokozatosan csökkent a holland–magyar református kapcsolatrendszer „veszélyessége”. Ennek oka egyfelől az volt, hogy lassan „kiöregedtek” a régi ösztöndíjasok, másfelől pedig Hollandiában is közeledett egymáshoz a két református egyház. Maarten J. Aalders a gereformeerde egyházzól írt monográfiájában bemutatja, hogyan jelent meg a „modern teológia” a gereformeerde egyházban az 1950-es években.²⁰ 1966 őszén (november 13–21. között) a magyar református egyház öttagú delegációja hivatalos látogatást tett Hollandiában. „Tolnai Lajos” fedőnevű ügynök, református lelkész, a református egyház külügyi osztályának vezetője, későbbi püspök az állambiztonsági szerveknek részletes jelentést készített a látogatásról. A jelentésben az áll, hogy a meghívás a Hervormde

¹⁷ Abraham Kuyper nézeteinek foglalatát lásd: LÁNYI Gábor: Abraham Kuyper (1837–1920) és a neokálvinizmus, in: LITERÁTY Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, KRE – L'Harmattan Kiadó, 215–228, 2018.

¹⁸ Uo.

¹⁹ MNL OL XIX-A-21-d-0029-5/c/1966. Az Állami Egyházügyi Hivatal feljegyzése a holland–magyar református kapcsolatokról a Belügyminisztérium számára az 1967-ben megrendezendő 400 éves református jubileumi ünnepség (II. Helvét Hitvallás 400 éves évfordulója) előkészületeiről. 1966. szeptember 22. idézi: KÖBEL: i. m., 69–98.

²⁰ AALDERS, Maarten J.: *Gereformeerden onder elkaar. Elf opstellen en een preek*, Barneveld, Uitgeverij De Vuurbaak bv, 2015, 273. A szerző a kötet utolsó fejezetében, Gereformeerden, waarheen? (Reformátusok, merre?) címmel ír erről a folyamatról (239–246.). idézi: KÖBEL: i. m., 83–84.

Kerk²¹ zsinatától származott, de „később csatlakozott hozzá az ún. szigorú református egyház (Gereformeerde Kerken in Nederland) zsinatának elnöksége is”.²²

3. A Holland–magyar gyülekezeti kapcsolatok újjáéledése/újjáélesztése a hatvanas években – különösen az állambiztonsági szervek górcsőve alatt

Szabó Dezső („Dezső bácsi”) 1935. december 22-étől szolgált Kálozon, 39 évig (1974-ig) volt a kálozi gyülekezet lelkipásztora. A Kálozi Református Egyházköztség honlapja szerint 2005. június 26-án délután hálaadó istentiszteleten emlékeztek meg Szabó Dezső lelkipásztorra, születésének 100. évfordulóján. Szabó Dezső az 1960-as évektől kezdődően építette ki a Magyarországi Református Egyház „nem hivatalos” Hollandiai kapcsolatait – ez áll a honlapon, és emléktábla is van a gyülekezetben.²³

Nézzük meg, hogy az állambiztonsági szervek dokumentumaiból mit tudhatunk meg arról, hogy Szabó Dezső miként építette „nem hivatalos” módon a hollandiai kapcsolatait, még mielőtt az előző pontban ismertetett hivatalos egyházi kapcsolatfelvétel megtörtént volna!

„Varga János” fedőnevű informátor jelentéseiben találunk erre nézve anyagokat. Az informátor református lelkész, Mezőföldre egyházmegye esperese volt.²⁴ (Itt jegyzem meg, hogy az ügynök Antal Gyula református lelkésről is jelentett, aki szintén hollandiai ösztöndíjas volt a második

²¹ Nederlandse Hervormde Kerk, Holland Református Egyház, Hollandia legrégebbi és a hollandok többségét magába foglaló református egyháza, korábbi államegyház. Mind a hervormd, mind gereformeerde kifejezés „református” -t jelent. Lásd: KOCSEV Miklós: *Impulzusok a holland református (Gereformeerde/Hervormde) gyakorlati teológiából az ezredforduló körül. (Különös tekintettel hazai református egyházi életünkre)*, doktori értekezés, 2002. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/127724/Dolgozat-Kocsev.pdf> (Letöltés: 2024. február 9.); RASKER, Albert J.: *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen, 1986.

²² ÁBTL 3.1.2. – M-29600/5, 56 (digitális oldalszám). „Tolnai Lajos” fedőnevű ügynök munka dossziéja, 5. kötet. Az ügynök 1966. november 25-én kelt jelentése. idézi: KÖBEL: i. m., 86–87. Az ÁBTL-ben található 6-os kartonon az áll, hogy „Tolnai Lajos (Aldebrófi)” fedőnevű ügynök valódi neve Tóth Károly. Lásd: ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások.

²³ Káloz Református Egyházköztség honlapja. <https://honlap.parokia.hu/lap/kalozi-reformatus-egyhazi-kozseg/cikk/mutat/emlektabla-szabo-dezso-lelkipasztorrol/> (Letöltés: 2023. május 22.)

²⁴ Az ÁBTL-ben található 6-os kartonon az áll, hogy „Varga János” fedőnevű ügynök valódi neve Szabó Sándor. Lásd: ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások.

Magyar és hollandiai református gyülekezetek közötti kapcsolatok jelentősége a pártállam idején világháború előtt.²⁵) A dokumentumokból kiemelkedik az az irat, amely Szabó Dezső 1964 őszén Hollandiában tett látogatásának a beszámolóját tartalmazza. A feljegyzés szerint az informátor gyorsírással jegyezte fel az „élménybeszámolót”, amelyet Szabó Dezső tartott a megye lelkészei számára. A tartótsit utasította az informátort, hogy „Szabó Dezső szövegének beszámolóját készítse” el a „következő alkalomra”.²⁶ Az alábbiakban ezt a dokumentumot mint forrásközlést szeretném kivonatolva ismertetni.

Szabó Dezső beszámolója hollandiai útjáról (Adta: „Varga János” fn. inf., 1964. október 23-án 18 óra):

Indulás: Sokszor gondoltam arra az elmúlt esztendőben, milyen jó volna, ha még egyszer ki tudnék menni Hollandiába. Akkor olyan idők jártak, hogy erre gondolni sem lehetett. Csak imádkozhattam érte, hogy az Úristen valamilyen formában segítsen hozzá. A segítség egészen kis dologban jött. 1961. decemberében kaptam egy holland ifjúsági folyóiratot,²⁷ és abban olvastam egy kis könyv ismertetését, melyet dr. Impeta²⁸ írt, és az egyházi Hollandia térképét tartalmazza.

²⁵ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, például 10.16–22 (digitális oldalszámok).

²⁶ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, 59 (digitális oldalszám). „Varga János” fedőnevű informátor 1964. szeptember 21-ei jelentése.

²⁷ Úgy vélem, bátor dolog volt, hogy Szabó Dezső ezt 1964-ben elmondta, mert a fiatalokkal való foglalkozás ekkor még nagyon kockázatos volt.

²⁸ A levéltári anyagban említett dr. Impeta személyével kapcsolatban a Dunántúli Protestáns Lap 1928-ban írt a *Végyesek* rovatban, ahonnan megtudhatjuk, hogy Dobos Károly is úgy ismerte meg Impetát mint magyarbarátot: „A K. I. E. református ágának titkára, Dobos Károly december 17-től január 23-ig Hollandiában járt, hol a Szigorú Református Egyház (Gereformeerde Kerken in Nederland) ifjúsági egyesületeinek [Jongelings (Meisjes) Vereniging op Gereformeerde Grondslag] szervezetét és életét tanulmányozta. Előadásai, melyekben szomorú állapotaink festése mellett kifejezést adott egy új kálvinista élet kifejlődése reményének, a hallgatóság figyelmét nagy mértékben lekötötték. 12 helyet látogatott meg, hol mindenütt a legnagyobb szeretettel fogadták, s közben nem maradtak el a figyelmes és jóleső meglepetések sem. Rotterdamban a magyar zászlót terítették az asztalra, melynél beszélt. Amersfoortban az ifjúsági összejövetelen a magyar Himnusszal fogadták. Úgy az egyházi, mint a politikai lapok mindenütt előre propagálták, s nem maradt el sem az erkölcsi, sem az anyagi siker. Legnagyobb hallgatóközönsége Kampenben gyűlt össze, ami különösen a magyarbarát Dr. C. N. Impeta kampeni lelkész időt és fáradságot nem kímélő közbenjárásának köszönhető. Tanulmányútjának e végállomásáról Dr. T. Hoekstra professzor a következő három pontot ajánlva figyelmébe bocsátotta el: 1. Ifjúsági munkájával maradjon az egyház kebelében és védelme alatt. 2. Tartsa magát erősen a hamisítatlan református tanhoz (Gereformeerde leer). 3. Nagyon ügyeljen az igaz, tiszta és egészséges írásszerű életre. Azt a viszonyt, mely a magyar és holland egyház között fenn állt, Dobos körútja még szorosabbá tette.” [szerző nélkül] *Dunántúli Protestáns Lap* 39(1928/6). https://adt.arcanum.com/hu/view/DunantuliProtestansLap_1928/?pg=27&layout=s&query=impeta (Letöltés: 2023. október 25.)

Én ezt a dr. Impetát jól ismertem, mert ott volt lelkész Kampenben, ahol én tanultam. Írtam neki egy levelet. Nem volt könnyű, mert 34 évvel előbb jártam Hollandiában, és azóta nem írtam hollandul levelet, olvasni tudtam, de nem írtam. Izzadtam vele egy hétig, és mindig elolvastam, amit leírtam, és végül elküldtem. Azt írtam, hogy olvastam megjelent könyvéről, nagyon szeretném megkapni, vajon elküldené-e. Hát Impeta bátyám rögtön válaszolt: Kedves Barátom, igen nagy öröm számomra, hogy ennek a könyvnek kellett összehozni bennünket ismételten. Hogyne küldeném el, sőt más kollégákat is felhívok, hogy küldjenek neked könyveket. Írta, hogy jó hollandsággal írt leveletem közzétette egy holland újságban, és ott hívta fel a kollégákat, hogy aki így tud írni hollandul, az biztosan szeret olvasni, küldjenek neki könyveket. Ezzel megindult egy könyvlavina felém. Egyszer a postás nem is tudta elhozni, úgy kellett érte menni. Persze leveleket is kaptam. Az egyik levélíró, akit Kadero-nak hívnak és Bredában lakik, a köszönőleveletem elküldte dr. Impetának, aki gyermekkori jó barátja volt, és felszólította, hogy hívjon meg engem nyári vakációra. Dr. Impeta rögtön írt is, hogy vállalom-e. Akkor ilyesmiről még szó sem lehetett, csak rokonlátogatásra lehetett kimenni. Mégis azt válaszoltam, hogy ha lehetséges, vállalom. Akkor 1962 volt, és azt írtam, hogy csak 1963-ban tudok menni. Ebben maradtunk. De amennyire örültem neki, annyira meg is ijedtem, hiszen írták, hogy esetleg kell majd ott prédikálnom. Elkezdtem hát újra tanulni a holland nyelvet. Dr. Impetától kértem hozzá könyveket, nyelvtant, újságokat, és ezekből kezdtem tanulni. De nem csak a nyelvet kellett tanulnom, mert tudtam, hogy ott másra is kíváncsiak lesznek. Így kezdtem el újra tanulni a zsidót [hébert – K. Sz.], hogy legalább olvasni tudjak, mert micsoda szégyen lenne, ha kitudódna, hogy egy magyar pap nem tud zsidóul olvasni. Mert ott még a cselédlányok is értenek a teológiához. Átnéztem az 5 éves tervet is. De 1963-ban nem kaptam meg időre az útleveletemet, csak őszre, ezért utazásomat 1964-re halasztottam. Az időt tanulásra fordítottam. Május 25-én indultam el, és 29-én érkeztem ki. Nagyon kíváncsi voltam, milyen az a régi Hollandia, amely nagyon kedves volt abban az időben. De kíváncsi voltam arra is, hogy mit fejlődött. Elvesztette gyarmatait, mennyivel lett szegényebb? Siránkoznak-e a hollandok? Az egyházban is nagy megrázkódtatás volt a két világháború után.

Vallási viszonyok: Hollandiáról tudni kell, hogy ott mások a vallási viszonyok, mint nálunk. Rengeteg egyház van. 36 évvel ezelőtt, amikor

megérkeztem, azt kérdezték, hogy milyen vallású vagyok. Én önbizalommal feleltem, hogy református. De milyen református? – kérdezték. Ott ugyanis két nagy református egyház van: az egyik a Hervormde Kerk, a másik a Gereformeerde Kerk. Az első az eredeti, amely a reformáció óta fejlődött, és ebből vált ki a múlt század elején, 1834-ben egy nagy csoport, mert nem voltak megelégedve a tan tisztaságával. [...] A múlt század közepén egy újabb csoport vált ki, a Kuyper Ábrahám csoportja, 1860²⁹ körül. Ezek szenvedő egyháznak vallották magukat, akik az igazságért szenvednek. A két csoport 1892-ben egyesült, és ebből lett a Gereformeerde Kerk, magyarul szigorú református egyház. A másikat mi államegyháznak hívjuk. [...]

Népszaporodás: A holland nép nagyon szapora. Ma is az a rendes család, ahol legalább 4 gyermek van [...] Most van szó a család formálásáról, a születéskorlátozásról. Nagy viták folytak róla, de minden egyház teológiai-etikai alapon dolgozza ki felfogását. [...]

Az életszínvonal: A papok életszínvonaláról kellene szólni. Jól megvannak. [...]

Templomlátogatás: Egy 800 lelkes gyülekezetben átlag 5-600-an vesznek részt a vasárnap délelőtti istentiszteleten. De délután és este is vannak 4-500-an. Mostanában sokszor lehet hallani, hogy nyugaton se mennek az emberek templomba. Sok helyen tényleg így van, pl. Nyugat-Németországban is, de Amerikában és Hollandiában járnak a templomba. És nemcsak járnak, hanem adakoznak is.

[...]

A mezőgazdaságról: [...] Ez a vidék arról nevezetes, hogy amikor ott tanultam, helyén még a tenger hullámozott. [...] 1952-ben álltak neki a szivattyúzásnak, majd elkészítették a talajt a gazdálkodáshoz. [...] Az egész tervszerűen van felépítve, szinte milliméter pontossággal terveznek. [...]

[...]

A lelkészi szolgálat: [...] Ott nem az esperes és a püspök ellenőrzi a lelkészeket, hanem a presbitérium, az a legnagyobb ór. [...]

[...]

A hollandok a magyarországi helyzetet illetően annyira el vannak rémítve, hogy egyenesen nem mernek eljönni, attól félnek, hogy vissza már nem engedik őket. Könnyű dolgom volt, mert nem kellett hazudnom,

²⁹ Az évszám itt tévesen szerepel, források szerint a helyes évszám 1886. Lásd: JAKOS: i. m., 33.

amikor elmondtam, hogy ma már sokkal jobb viszonyok vannak nálunk, és hívtam őket, jöjjenek el, és lássák meg saját szemükkel.³⁰

Az idézett dokumentumban Szabó Dezső beszámol még az egyházon belüli adakozásokról, a nyugdíjakról, a római katolikus egyház anyagi helyzetéről, az ökumenikus helyzetről, a holland parasztszövetkezetekről, a lelkészutánpótlásról, a holland–magyar kapcsolatokról, az egyházszervezetről és az istentiszteletek rendjéről.³¹

A jelentés után az iraton olvasható a megjegyzés, miszerint a politikai rendőrség úgy rendelkezett, hogy a jelentés egy példányát „át kell adni a kémelhárító vonalvezetőnek további felhasználás céljára”.³²

Az informátor e beszámolót követően továbbra is figyelte Szabó Dezsőt, és jelentett róla, valamint a többi lelkészeiről is, akiknek voltak hollandiai kapcsolatai. (Például Pais Sándorról is.³³) Később az informátor (esperes) proaktív is lett (ő maga felsőöri születésű, és rendszeres levelezésben állt az ausztriai rokonokkal, saját magáról is jelentett), miután látta, hogy az alulról építkező, felújított holland kapcsolatok egyre élénkebbé válnak, és meghívta a szigorú holland református egyház gazdasági vezetőjét, Larnus urat 1965-ben. A jelentése után – amelynek a tárgymegjelölése „Szabó Dezső” volt – a tartótsízt megjegyezte: „A jelentés operatív értékkel bír. A mezőföldi espereskerület azon lelkészeit jellemzi, akik valamilyen külföldi kapcsolattal rendelkeznek. Ezen személyek felé megfelelő hírszerző lehetőségekkel is rendelkezik, amit a későbbiek során fel is használunk. [...]”³⁴ 1966-ban pedig ugyanez az informátor (az esperes) a szigorú holland református egyháztól autót szeretett volna kapni, és ehhez kért engedélyt Bakos Lajos püspöktől. „...[a] hollandokkal való kapcsolatot ilyen célra jó felhasználni” – ezt a püspöke mondta az informátornak, miután azzal érvelt, hogy „a vaszalai egyházmegye esperese a másik holland református egyháztól ígéretet kapott az általa kért motorkerékpárok megküldésére”.³⁵

³⁰ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, 61–66 (digitális oldalszám). „Varga János” fedőnevű informátor 1964. október 23-ai jelentése.

³¹ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, 61–66 (digitális oldalszám). „Varga János” fedőnevű informátor 1964. október 23-ai jelentése.

³² ÁBTL 3.1.2. – M-30092, 67 (digitális oldalszám).

³³ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, például 33–34, 85 (digitális oldalszámok).

³⁴ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, 85 (digitális oldalszám). „Varga János” fedőnevű informátor 1965. március 19-ei jelentése.

³⁵ ÁBTL 3.1.2. – M-30092, 124 (digitális oldalszám). „Varga János” fedőnevű informátor 1966. április 6-ai jelentése.

Összegzés

A Kádár-rendszer hatvanas éveinek mindennapjaiba enged epizódszerű bepillantást Szabó Dezső holland kapcsolatainak felélesztése. Ennek felidézésére álljon itt az alábbi, 2022-ben megjelent interjúrészlet P. Tóthné Szakács Zita lelképásztorral, amely Szabó Dezső jellemét is jól példázza:

Egyébként Szabó Dezső nagytiszteletű úrnak köszönhetően nem írom le a prédikációimat, hanem vázlatot készítek, és fejből prédikálok, mert ő elvette tőlem a prédikációm, és azt mondta, hogy írjak egy vázlatot, s azzal menjek a szószékre, mert hiteltelen úgy prédikálni, ha valaki olvassa a prédikációját, vagy felmondja a betanult szöveget. S bár apám generációját úgy láttam prédikálni, hogy szóról-szóra mondták el leírt igehirdetéseiket, nekem Szabó Dezső bácsi mellett meg kellett tanulni vázlatból prédikálni. [...] Juhász Sándor alsónémedi esperes-lelkész szeretett volna maga mellé, de Szabó Sándor mezőföldi esperes megmondta, hogy „azt nem, a leány a mienk” – így kerültem Káloz-Csöszre. Ahol a már emlegetett Szabó Dezső kálozi lelkész egy fantasztikus lélek volt. Hollandiai tanulmányi idejéből voltak kapcsolatai, akikkel kiterjedt levelezést folytatott,³⁶ és az általa számontartott dunántúli lelkészcsaládoknak szükségük szerint kért segítséget, például télikabátot, teológiai irodalmat, gyerekruhát, gyógyszert, de ő magának soha semmit nem kért. Tőle hallottam, hogy nekünk csak az a dolgunk, hogy gondjukat viseljük azoknak, akiket Isten ránk bíz, mert Isten kirendeli azokat is, akik a mi gondunkat viselik. Ezt a mentalitást csöpögtette belém. A dunántúli lelkészek nagyon összetartók voltak, működő kiskörökkel, pedig akkor nem nézte az állam ezt jó szemmel.³⁷

A bevezetőben felvetett három kérdésre, ha nem is kimerítően, de kaptunk válaszokat. Megállapítható, hogy Szabó Dezső identitásának része volt a hollandiai tapasztalat. Az 1960-as évek egyházjogi és egyházpolitikai környezete sajátosan határozta meg és tette lehetővé a holland kapcsolatok

³⁶ A levelek és fotók a család birtokában vannak. Szabó Dezső fia, ifj. Szabó Dezső és felesége, Erzsike, valamint veje, Pétervári Imre szíves közlése alapján.

³⁷ KUTASINÉ MOLNÁR Boglárka: „Az egyház az közösség, Krisztus teste, tehát több, mint ami látszik”, P. Tóthné Szakács Zita lelképásztorral interjú 2022. január 28-án. <https://megvanirva.hu/az-egyhazi-az-kozosseg-krisztus-teste-tehat-tobb-mint-ami-latszik/> (Letöltés: 2023. november 13.)

KÖBEL SZILVIA

újjáélesztését és Szabó Dezső akkori szolgálatát. Az eddig fellelt állambiztonsági levéltári iratok pedig megmutatják a korszak kettősségét és a lelkeszi szolgálat kockázatait, kihívásait. A kutatás iránya, további dokumentumok – levéltári és családi archívumból történő – feldolgozása révén a hivatalos egyházi kapcsolatok árnyékában meghúzódó olyan útkeresésre kapunk rálátást, amelynek a mai napig tart a hatása az érintett családok, valamint a holland és magyar gyülekezetek református identitásában.

Nagy Péter

Az elizabethi református egyház élete¹

1. Bevezetés

A nagy kivándorlás éveiben tömegek vándoroltak Dél- és Kelet-Európából az Amerikai Egyesült Államokba.² Az Osztrák–Magyar Monarchia különböző területeiről 1861 és 1913 közötti években csaknem négymillió bevándorlót regisztráltak az USA hatóságai.³

Az Amerikai Egyesült Államok keleti parti államaiban a magyarországi, és ezen belül a magyar ajkú lakosság mértéke jelentős mértékben megnőtt. New Jersey államban 1920-ra a magyar anyanyelvű népesség a 25 000 és a 100 000 közötti lakóval rendelkező városok között négyben is meghaladta az 1000 főt: New Brunswickban 5278, Perth Amboyban 4399, Passaicban 4164 magyar élt, míg Elizabethben mintegy 1982 fős magyar közösség alakult ki.⁴

A viszonylag rövid idő alatt megnőtt magyar lakosságban kialakult az az igény, hogy a saját, óhazai vallásukat felekezeti rendjüknek megfelelően

¹ A tanulmány angol verziója: NAGY, Péter: The Path of the Reformed Church in Elizabeth, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 209–232.

² BALOGH Balázs: Vázlat a magyarországi migrációs folyamatokról (Áttekintés a migránshullámot megelőző száz esztendőről), in: TURAI Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben: An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*, Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 26; PUSKÁS Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században, in: *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 2(1991/4), 23–26.

³ PUSKÁS: i. m., 23–26.

⁴ PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 497.

gyakorolják, ezért az egyházi szerveződés már az 19. század második felében megkezdődött.⁵

1904-ben Amerikai Magyar Református Egyházmegye néven, közvetlenül a Dunamelléki Egyházkerület fennhatósága alatt új egyházmegye alakult. A magyarországi egyház sikerei ellenére sem tudta valamennyi magyar református közösséget az Egyesült Államokban fennhatósága alá gyűjteni. Főként azok a gyülekezetek zárkóztak el a csatlakozástól, amelyek már előrébb tartottak a beilleszkedésben. Az USA-ban szolgáló lelkészek egy része egzisztenciális okokból sem állt a kezdeményezés mellé, főként azok, akik képzettségüket nem Magyarországon szerezték, és féltették az állásukat a magyarországi egyház fennhatóságától. Ezek közül a lelkészek közül jelentős számban szolgáltak a Presbyterian Church in the United States of America (PCUSA) vagy más egyesült államokbeli protestáns egyház fennhatósága alatt.⁶ Ez azt eredményezte, hogy több protestáns közösség is működött párhuzamosan, amely nem kedvezett a református magyarság együtt maradásának. Ehhez az is hozzájárult, hogy a különböző felekezetek versengtek egymással, amely sok esetben az egyházszakadásokhoz, ún. „ellenegyházak” szervezéséhez is vezetett.⁷

A jelen tanulmány tárgyát képező elizabethi közösség a PCUSA-n belül működött, amely a 20. század első felében meghatározó volt New Jerseyben. 1920-ban ennek a felekezetnek a keretei között New Jersey államban hat gyülekezet is működött (Alpha, Elizabeth-Bayonne, Caldwell, Wharton, New Brunswick, Middletown),⁸ ez a szám azonban 1941-re tovább nőtt (Alpha, Bayonne-Jersey City, Caldwell, Elizabeth, Franklin, New Brunswick, Newark, Wharton). Ez azt is jelenti, hogy a legnagyobb New Jersey-beli magyarlakta települések szinte mindegyikében volt presbiteriánus kötődésű közösség.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy az elizabethi református gyülekezetnek az American Hungarian Foundation levéltárában fennmaradt jegyzőkönyvei és irathagyatéka alapján felvázolja a közösség történetének

⁵ KOMJÁTHY: *A kivándorolt egyház*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1984, 7–38. A bevándorlás ütemével, az arra adott állami válasszal, és ezek hatásával több kutatás is foglalkozott. Lásd: PUSKÁS: *Kivándorló magyarok*, 313–315; FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945*, Budapest, Gondolat, 2012, 145–145; VÁRDY Béla – VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság élete és az óhaza*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005, 180–194.

⁶ PUSKÁS: i. m., 265–268.

⁷ Uo., 279.

⁸ Uo., 544. 1941-re ez a szám eggyel nőtt. Uo., 549.

főbb csomópontjait, jogi és társadalmi kihívásait és az azokra a gyülekezet által adott válaszokat.⁹

2. Az elizabethi református egyház kihívásai és stratégiái

2.1. A közösség születése

Az elizabethi magyar református gyülekezet megszervezésére több kísérlet is történt. A település magyar ajkú reformátusai számára 1908-ban Csépe István woodbridge-i lelkész tartott istentiszteleteket, a kezdeményezés azonban nem vezetett sikerre. 1911 tavaszán Nánássy Lajos Perth Amboy-i lelkész kezdte meg az egyház szervezését, mivel azonban nem tudott egyszerre két gyülekezetet is szolgálni, ezért öt hónapot követően megszakította az elizabethi szolgálatot. A következő két évet illetően gyülekezetszervezési kísérlet nem ismert.

Végül Tóth Mihály bloomfieldi teológus szervezte egyházzá az elizabethi református magyarokat. Az első istentiszteletre 1913. szeptember 28-án került sor összesen 32 fő (24 férfi és 8 nő) részvételével. Az ezt követő gyűlésen hivatalosan is megalapították a gyülekezetet. Decemberben a már 65 főre duzzadt közösség kérvényt intézett a PCUSA egyházmegyéjéhez a felvételüket illetően. 1914 februárjában már 153 tagú gyülekezet nemcsak a magyar, hanem az amerikai lakosság között is támogatókra talált.¹⁰

Az egyházmegye 1914. május 21-én ünnepélyes istentisztelet keretében felvette a gyülekezetet az elizabethi Presbiterium-be, így az egyház a PCUSA tagja lett.

Ezzel párhuzamosan meg kellett oldani azt a problémát is, hogy az újonnan alakult gyülekezetnek nem volt saját épülete, tere a vallási és közösségi események megtartására. Kezdetben az istentiszteleteket a német presbiteriánus templom iskolahelyiségében tartották, bérleti díjat nem kellett fizetni. Amikor ez kiderült, a német gyülekezet a német lelkészt és a magyar gyülekezetet is menesztette, végül egy másik iskolának szánt kisebb épületet

⁹ BALOGH Balázs: A magyar bevándorlók néprajzi kutatása amerikai archívumokban, in: JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.): *Örökség, archívum és reprezentáció*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2017, 29–40.

¹⁰ UJLAKY János: Magyar Református Egyházak Amerikában, in: *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 15(1914/6), 12; BOGÁR Károly: *Az Elizabethi Magyar Egyesült Református Egyház Emlék Albuma az 50 éves évforduló alkalmából*, Elizabeth, N. J. 1963, 5–7.

bocsátottak a rendelkezésükre. A New Point Road és a Magnolia Avenue sarkán elhelyezkedő Goodwill Chapel 1914-ben vásárolták meg. Nem sokkal ezután megkezdődött a vasárnapi iskolai oktatás, és megalakult a nőegylet.¹¹

Az első évtized legfontosabb feladata a közösség megszilárdítása volt, ami fent jelzett felekezeti sokszínűség, a bevándorlás ütemének az USA törvényhozása általi korlátozása és a bevándorlók anyagi helyzete miatt fáradtságos munkának bizonyult. Az első igazán nagy krízis 1917-ben érte a gyülekezetet, amikor októberben a lelkész, Tóth Mihály beadta a lemondását, az ezt követő időszakban még az is felvetődött, hogy eladják a templom épületét, megpecsételve ezzel a gyülekezet sorsát. Ezt az ötletet végül egy évvel később, 1920-ban elvetették, a gyülekezet pedig lassú növekedésnek indult.

2.2. Adalékok az elizabethi református egyház identitásához

Puskás Julianna szerint az etnikai tradíciókat először és leggyorsabb ütemben a presbiteriánus egyház keretei között működő egyházi közösségek kezdték elhanyagolni. A Presbyterian Church az asszimilációt erőteljesebben sürgette, mint a többi egyház. Kezdetől fogva idegenkedett a Magyarországon képzett lelkészek alkalmazásától, ezért saját papi szemináriumokat hozott létre, amelyek fontos szerepet játszottak az asszimiláció megvalósításában is.

Komjáthy Aladár kevéssé a presbiteriánus egyház specifikumának, mint inkább általános társadalom- és egyházpolitikai szemléletnek tartotta az erős asszimilációs törekvéseket. Komjáthy szerint a huszadik század elejére az egyházi politika fontos eleme lett, hogy a bevándorlókat „meg kell evangelizálni”, mert ha nem, az Amerika romlásához vezet. „Az amerikanizáció = evangelizáció formula ekkor általános tanítás volt minden amerikai protestáns felekezetben.”¹²

1914. április 19-én indult el az egyházban a vasárnapi iskola, ahova egy évvel később már 68 gyerek járt.¹³ Emellett júliusra és augusztusra mindennapos magyar iskolát szerveztek. „59 gyermek tanulta iskolánkban a magyarírást-olvasást és Magyarország történetét és földrajzát. 59 magyar nemzetiségre nézve elveszni készülő gyermek lelkében kezdtük meg a mentési munkálatokat, oltottuk bele a magyar faj s nemzetiségi szeretetet, hogy így a helyett, hogy megvetné, büszke legyen arra a népre, melyhez édes

¹¹ UJLAKY: i. m., 12.

¹² KOMJÁTHY: i. m., 56.

¹³ BOGÁR: i. m., 9.

szülei tartoznak.” Augusztus 30-án 50 gyermek vizsgázott le sikeresen.¹⁴ Idővel a vasárnapi iskolába járó gyermekek száma 40–50 főre növekedett, az összes beiratkozottak száma pedig 82-re emelkedett, de „a hagyományos magyar nemtörődömség következtében bizony ennek a számnak csak körülbelül fele járt el rendesen”.¹⁵

Az 1920-as évek végétől kezdve az USA-ban született második generációs gyermekeknek lazult a kapcsolata a magyar gyökerekkel és identitással, a szülők intézményeit, egyleteit, egyházait egyre kevésbé látogatták. A generációk közötti vitás kérdések egyike volt az egyházi szertartásokon használt nyelv megváltoztatása is, mivel az 1930-as évek második felétől a magyar nyelv fenntartásának erőltetése helyett a hangsúly a magyar kultúra ismerete lett. Egyre inkább elfogadott lett, hogy az anyanyelv az angol.¹⁶

Az elizabethi egyház által 1947-ben megalkotott és elfogadott új szabályzat azonban – ezt a folyamatot ellensúlyozandó – rögzítette, hogy az egyház hivatalos nyelve a magyar, az angolt pedig csak a különböző egyházi és világi hatóságokkal való érintkezés esetére tartják fenn, használni csak a szükséges mértékben fogják, és csupán helyettesítésre szolgált.¹⁷

Az angol istentiszteletek ötlete 1949-ben merült fel először a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint. Ekkor az egyik presbiter, Erdődy István indítványozta, hogy minden hónap utolsó vasárnapján tartsanak istentiszteleteket.¹⁸ Ezzel majdnem egy időben az új generáció nyelvismerete is problémaként vetődött fel. A gyülekezet egyik tagja a jegyzőkönyv szerint szóvá is tette, hogy sok magyar küldte a gyermekét angol templomba, mivel azok már nem tudnak magyarul, pedig az elizabethi egyházban még arra is lenne alkalmuk, hogy elsajátítsák a magyar nyelvet. Egy másikuk pedig azt sérelmezte, hogy Magyarországon, ahol a vallás gyakorlása korlátozva van, az emberek rendesen járnak templomba, Amerikában pedig, ahol szabad a vallásgyakorlás, nem akarnak templomba járni az emberek.¹⁹

¹⁴ Uo., 11.

¹⁵ Uo., 13.

¹⁶ Puskás Julianna – Kovács Ábrahám: A magyarországi bevándorlók sajátos társadalmi helyzete és a letelepedés kérdései, in: uők: *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 20–21.

¹⁷ *Az Elizabethi Ev. Református Egyház Jegyző Könyve 1932. április 3-tól 1951. január 28-ig* (a továbbiakban: Jegyzőkönyv), 208, Archive of the American Hungarian Foundation, III. 5. Presbyterian. Elizabeth NJ Hungarian Presbyterian Church.

¹⁸ Uo., 256.278.

¹⁹ Uo., 295–296.

A PCUSA bekapcsolódásával megszakadt a magyar reformátusok egyházi szervezkedésének egysége. Elkezdődött az amerikai missziós egyházak egymás közötti rivalizálása.²⁰

Az egyházi közösségek tagjai a szervezeti hovatartozás jelentőségét nem vagy csak kevésbé értékelték, illetve tartották fontosnak. Az erős hazai kötődés miatt az volt számukra a fontos, hogy egyházi közösségek változatlan formában tartsák fenn a magyarországi egyházi szokásokat, liturgiát. Bármelyik felekezethez tartozó paptól igyekeztek ezt megkövetelni. Ennek érdekében több egyház a szabályzatában is rögzítette, hogy a lelkész köteles az istentiszteletet a magyarországi szokások szerint vezetni.²¹

Az elizabethi gyülekezet életében az első feszültség rögtön a megalapítást követő évben bekövetkezett. Nem tudni pontosan, hogy mi történt, de az alábbi mondat nagyon beszédes: „Fájdalommal bár, de megemlíjük, hadd vegyen tudomást róla az utókor is, hogy az elmúlt év folyamán egyházunk tagjai közül sikerült egy párat eltántorítani a gyűlölet vallása követőinek, azonban a Krisztusban vetett hitünk és reménységünk szerint talán nem örökre”.²²

1952-ben megismétlődött az 1915-ös eset, „újra ránk feküdt a régi turáni átok”.²³ A gyülekezet néhány tagja a közelben a Független Egyház²⁴ fenntartósága alatt új egyházat próbált meg szervezni.²⁵

A presbiteriánus egyházhoz való kötődés sem volt egyenletes. Az 1920-as évekre vonatkozó visszaemlékezésben azt láthatjuk, hogy az elizabethi magyar református közösség távolodik az anyaegyházától, 1920-ban az is felmerült kérdésként, hogy egyáltalán akarnak-e a presbiteriánus egyház fenntartósága alatt maradni. A vita részleteit nem ismerjük, de az eredmény egyértelmű, a gyülekezet maradás mellett döntött.²⁶

A tíz évvel későbbi jegyzőkönyvek alapján azonban már arra következtethetünk, hogy a korábbi kulturális önállóság mértéke csökkent. Az egyház 1932. április 3-án tartott rendes évi tisztújító közgyűlése úgy határozott, hogy

²⁰ PUSKÁS: i. m., 260.

²¹ Uo., 269.

²² BOGÁR: i. m., 13.

²³ Uo., 23.

²⁴ A Független Amerikai Magyar Református Egyházat 1924. december 9-én alapították. A duquesnei, Perth Amboy-i, mckeesporti, detroiti, donorai és cartereti egyházak lelkészi és világi képviselőiből alakult első alkotmányozó gyűlés mondotta ki a Független Amerikai Magyar Református Egyház megalakulását.

²⁵ Uo., 23.

²⁶ Uo., 17.

a „Presbyteriánus Egyház szabályait használva, az egyházi újév április elsején kezdődik, és március utóján végződik”.²⁷ A kifejezetten jó kapcsolatra enged következtetni az a bejegyzés, miszerint 1932-ben a gondnok és az algonok részt vettek az „angol egyházgyűlés”-en, és nagy dicséretben részesültek: „íly karban az egyház még nem volt, mióta a magyarok kezébe került”.²⁸

Három évvel később pedig pont a lelkész, György Árpád volt az, aki az elizabethi egyház 1935. október 2-i rendes havi gyűlésén bejelentette, hogy az istentiszteletek új rendjét megváltoztatta az óhazai mód szerint, ezt pedig a jelenlévők támogatták is.²⁹ Ugyancsak ő néhány évvel később indítványozta, hogy mivel 1941. november 30-án az óhazai konvent lelkésze Perth Amboyban tart igehirdetést, hogy részt tudjanak venni, tegyék át a saját istentiszteletük időpontját.³⁰

2.3. Az egyházszervezet alulnézetből

1947-ben az elizabethi egyház egy új szervezeti szabályzatot alkotott meg, amely nagy segítséget jelent a belső szervezet, és az egyházra vonatkozó jogi rétegek meghatározásánál, mivel a korábbi szabályzatok egyelőre nem ismertek.³¹ „Egyházunk közjogilag a Presbyterian Church in the United States of America szerves tagja, s abban az Elizabeth Presbytery alkotó része, és annak törvényei, szabályzata és rendtartása szerint kormányzandó.” A szabályzat részletesen kitért az egyháztagságra is. Ennek azért is van nagy jelentősége, mert az ilyen részletes helyi szabályozás azt is jelenti, hogy az elizabethi magyar református egyháznak a presbiteriánus egyházon belül is sok szempontból nagy autonómiája volt. Az egyház tagja az a megkeresztelt és konfirmált személy lehetett, aki betöltötte életének 16. évét, a belépési nyilatkozatot aláírta, az egyház szabályait elfogadta, és keresztyénhez méltó, kifogástalan, istenes életet folytatott. A tagok adakozási kötelezettségei között egy minimumot is meghatároztak.³² Ennek azért is nagy jelentősége volt, mivel – ahogyan később részletesen is tárgyalni fogom – a gyülekezeteknek alapvetően maguknak kellett a működéshez szükséges tőkét előteremtteni, a gyülekezet tagjai finanszírozták a felújításokat, beruházásokat és a programokat is.

²⁷ Jegyzőkönyv, 1.

²⁸ Uo., 13.

²⁹ Uo., 59.

³⁰ Uo., 131.

³¹ Teljes címe: Az Elizabethi, N. J. Magyar Presbyteriánus Egyház Szervezeti Szabályzata.

³² Jegyzőkönyv, 208.

Minden házaspárnak vagy önálló keresettel bíró férfinak, illetve nőnek havonta egy dollárt, konfirmált, de még nem kereső tagoknak havi 50 centet kellett fizetnie legalább. Hangsúlyos volt az egyházfinanszírozás szempontjából az adakozás is. Az erre való felhívás szervezett keretek között zajlott. A szabályzat szerint minden hónapban, de legalább negyedévente tagok meglátogatása volt erre az alkalom. Az egyházszabályzat a pártolótagok intézményét is ismerte, ami úgy lehetett valaki, ha évi legalább 12 dollárt fizetett be az egyházkasszába.³³ Az, aki nem teljesítette a tagsággal együtt járó kötelezettségeket, csak pártoló tag lehetett.

A legfőbb döntéshozó szerv a közgyűlés, míg az operatív feladatokat az egyháztanács látta el. Az egyháztanács az egyház kormányzati jogát az egyháztanácsi gyűléseken, a gyülekezet pedig az évi közgyűléseken gyakorolta. Az egyházközségi gyűlésnek teljesjogú tagja lehetett minden rendes egyháztag, de jogaikat mindegyikük csakis személyesen gyakorolhatta.

Egyházközségi gyűlést legalább évente egyszer tartani kellett. Jelentős mozgástérbeli szűkítést jelentett, hogy a tárgyai között nem szerepelhet semmi, amit korábban az egyháztanácsi gyűlés már nem tárgyalt volna. Döntései ellen az egyházmegyénél lehetett fellebbezni.³⁴

A lelkészen kívül fontos tisztséget töltött még be az egyház gondnoka, akit a lelkészhez hasonlóan a közgyűlés választott. További tisztség volt még a jegyző, a pénztáros és az ellenőr. Az egyháztanács elnöke és vezetője az egyházközség megválasztott lelkipásztora volt, akadályoztatása esetén a gondnok helyettesítette. Távollétükben nem lehetett gyűlést tartani.

Az egyháztanács tagjai különböző bizottságokban (például sáfársági bizottság, nevelésügyi bizottság) végezték a mindennapi munkájukat.³⁵

Az egyház tisztviselőinek jog és hatáskörét a közegyház alkotmányának vonatkozó részei szabályozták.³⁶

Hosszú időn keresztül kérdéses volt a Garwoodban lévő református családok sorsa is. 1935-ben az elizabethi egyház lelkésze újból nekilátott a református közösség megszervezéséhez,³⁷ ahol kéthetente tartott istentiszteleteket. A gyülekezet működése az évek alatt megszilárdult, és mind anyagi, mind pedig a tagok számát tekintve gyarapodásnak indult. Ezért az egyháztanács 1944. június 29-i ülésén döntött úgy, hogy javasolja

³³ Uo., 209.

³⁴ Uo., 211.

³⁵ Uo., 212–213.

³⁶ Uo., 214.

³⁷ UJLAKY: i. m., 12; BOGÁR: i. m., 19.

a garwoodi gyülekezetet hivatalosan is felvenni az elizabethi egyház missziós gyülekezetének, és ezt az egyházmegye és a belmissziói tanács elé terjesztették.³⁸

2.4. *Kihívások és útkeresések a gyülekezeti életben*

A jegyzőkönyv kezdetekor a gyülekezet jelentős problémákkal küzdött. Kevés tagja volt, valamint az anyagi helyzete is nehézkes volt.

A gyülekezet nagyságát nem lehet pontosan meghatározni, számadatok, statisztikák híján jobbára csak szétszórt adatokat vizsgálhatunk, illetve következtetni tudunk. A megalakulás éveiben jellemző, korábban említett gyors növekedést sokszor hullámvölgy követte, amelynek okát nem feltétlenül a gyülekezeten belül kell keresni. Az egyes belső vagy felekezetek közötti vitákon túl az általános társadalmi tényezők, úgy, mint az asszimiláció, a belső migráció, illetve a külső migráció csökkenése, illetve etnikai változása is jelentős részben hatottak, és kényszerítették a fennmaradásért küzdő gyülekezeteket új stratégia kialakítására.

Az 1938-as évet illetően megjegyezték, hogy jelentős növekedést hozott, de számadatok hiányában csak a tisztújítás jegyzőkönyvéből lehet erre következtetni.³⁹ 1949-ben pedig egy nagyobb pénzgyűjtési kampányt indítottak, a gyülekezethez kapcsolódó családok számát ekkor 115 körülire becsülték.⁴⁰ A két évvel korábban elfogadott szabályzat is, különösen az egyháztanácson belüli számos bizottság is arra enged következtetni, hogy a gyülekezet gerincét több, igen aktív család jelentette.

Az elizabethi gyülekezet életében kulcsfontosságúak voltak a különböző egyletek, körök, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a közösségi programok, a hitéleten túli kulturális élet mozgásban tartásában, és a működéshez szükséges pénzügyi alap megteremtésében.

1914 augusztusában alakult meg a Női Egylet, amelynek fő célja, az egyház anyagi és erkölcsi támogatása lett.⁴¹ A Női Egylet önálló működése az első időszakban nem tudott megszilárdulni, 1915-ben helyette egy Férfi és Női Társalgó Egylet alakult. 1916-ban tartották az első konfirmációt, 10 gyerek jelentkezett, ebből 7 fő konfirmált sikeresen. Belőlük alakult az első bibliai osztály.⁴² Az 1920-as években többször is próbálkoztak a különböző

³⁸ Jegyzőkönyv, 135.141.152.171.

³⁹ Uo., 85.98.

⁴⁰ Uo., 276.

⁴¹ BOGÁR: i. m., 11.

⁴² Uo., 15.

csoportok kialakításával, fenntartásával. A nőegyletet végül 1927-ben alapították meg, amely rendkívül fontos szerepet játszott a gyülekezeti életben. Az egylet tagságát nem korlátozta semmiféle felekezeti szabály, „Tagja lehet minden magyar ajkú nő vallás- és korkülönbség nélkül, ki az alapszabályban foglaltakkal elvben megegyezik, azokat magáévá teszi és megtartja”.⁴³ Ez lett az egyház legerősebb és leglelkesebb anyagi támogatója. Az egyház hathatós támogatása mellett a nőegylet alapszabályának fontos része volt a híveinek kulturális fejlődése is, ezért minden évben egy kirándulást is rendeztek, valamint telente számos társas összejövetelt is szerveztek.⁴⁴

A különböző egyletek nemcsak szervezéssel, hanem anyagilag is támogatták az egyházat. 1943. december 5-én az egyház rendes havi gyűlésén jegyzőkönyvileg mondtak köszönetet a nőegyletnek és az ifjúsági körnek, amelyek 50–50 dollárt adományoztak.⁴⁵

Az éppen 20 éves jubileumát ünneplő nőegyletnek egy jegyzet szerint 1947-ben 69 tagja volt, akiknek a jelentős része havi tagdíjat is fizetett.⁴⁶ Tevékenységüket jól bemutatja az alábbi leírás is: „Ebből az alkalomból Nőegyletünk újrafestette templomunkat. A szószéki emelvényt átépítette, a templom padlóját új szőnyeggel vont be, s a szószék és úrasztala részére új pirosbársony terítőket készíttetett.”⁴⁷ Ezen kívül a Nőegylet bevezette a haláleseti illetékeket a tagjai részére, és azt annyi dollárban állapította meg, ahány tagja van az egyletnek.

Ugyanennél az ünnepi készülődésnél egy másik kör tevékenységét is feljegyezték. Az Ifjú Házások Köre kifestette az iskolatermet és az alsó termet, máskor pedig egyéni úrvacsorai poharakat adományozott. A munkából kivette a részét az ifjúsági kör is, a külső „csinosítást” végezte el saját költségén, valamint újrafestette az egyházat körülvevő vaskerítést.⁴⁸ Az 1940-es évek végén a gyülekezetben még énekkar is alakult.

A gyülekezet élénk társadalmi életet élt. Már az első, 1913-as karácsonyi ünnepség is emlékezetes volt, mivel a gyülekezet tagjain túl megjelentek

⁴³ Az Elizabeth, N. J. Magyar Egyesült Presbiterianus Egyház Nőegyletének Emlékalbuma 1920–1962, Elizabeth, N. J., 1962, 1.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Jegyzőkönyv, 44.

⁴⁶ Az Elizabeth, N. J. Magyar Református Egyház nőegylet Bs. És Temetkezési Könyve, 1–6, Archive of the American Hungarian Foundation, III. 5. Presbyterian. Elizabeth NJ Hungarian Presbyterian Church.

⁴⁷ BOGÁR: i. m., 21.

⁴⁸ Uo.

az amerikai támogatók is, valamint képviseltette magát a legtöbb elizabethi magyar egyesület is, élükön az Első Magyar Dalárdával.⁴⁹

Minden közösség programokat szervezett saját magának, illetve a gyülekezet egészének is. A fiatalok ifjúsági konferencián vettek részt,⁵⁰ színi előadást szerveztek,⁵¹ vasárnapi és nyári iskolába is járhattak, de volt olyan fellépés, ahol az ifjúsági zenekar is megmutathatta a tudását, de nyári táborozáson is a tervezett programok között szerepelt.⁵² 1931-ben a gyülekezet egyik tagja még egy színpadot is épít, ami lehetővé teszi színi előadások tartását.⁵³

Jellemző és igen kedvelt közös időtöltést jelentettek a piknikek, templomi kártyapartik⁵⁴ és téli időszakokban a bingóestek is. Moziestet is tartottak, ahol részben a helyben felvett vagy angol presbiteriánus gyülekezetek istentiszteleteit is megnézhatték.⁵⁵

Ünnepeik között megtalálhatjuk az amerikai eredetű anyák napját,⁵⁶ de a nőegylet szervezett a magyar hagyományokra visszavezethető szüreti bálokat is.⁵⁷ Megemlékezéseket tartottak a magyar nemzeti ünnepeken is, így ünnepelték az államalapítást augusztus 20-án,⁵⁸ de megemlékeztek az 1848-as forradalom és szabadságharcról március 15-én és október 6-án.⁵⁹ Idővel azonban a jegyzőkönyv az amerikai ünnepekre való készülődést is megörökítette, így a hálaadás ünnepe is egyre elterjedtebbé vált a magyar református közösségekben.

Aktív kapcsolatokat ápoltak a környező gyülekezetekkel is, részt vettek a Perth Amboy-i Kálvin János Egyház rendezvényein,⁶⁰ a trentoni református napokon, Perth Amboy-i presbiteri konferencián⁶¹ vagy a Református Magyar Napon⁶² és még számos, a környező gyülekezetek által szervezett programokon.

⁴⁹ Uo., 7.

⁵⁰ Jegyzőkönyv, 94.

⁵¹ Uo., 42.

⁵² Uo., 68.

⁵³ BOGÁR: i. m., 19.

⁵⁴ Jegyzőkönyv, 65.

⁵⁵ Uo., 107.

⁵⁶ Uo., 68.

⁵⁷ Uo., 42.

⁵⁸ Uo., 70.

⁵⁹ Uo., 116.

⁶⁰ Uo., 29.

⁶¹ Uo., 87.

⁶² Uo., 67.

A programok mellett hangsúlyos volt a meglévő ingatlanok állagmegóvása, fejlesztése és új ingatlan vásárlása is.

1940. augusztus 18-án megbeszélés tárgyát képezte az egyházi ingatlanok rossz állapota. Az ezt követő évek legtöbb anyagi forrást és emberi energiát felemésztő tevékenységét a templom és a kapcsolódó épületek renoválása jelentette.⁶³

1940 októberében a Clover Leaf Memorial Park temető vezetőivel tárgyaltak az elizabethi, a Perth Amboy-i és a woodbridge-i egyház képviselői. A terv az volt, hogy egy olyan részt alakítsanak ki a temetőben, ahova a magyarok tudnak majd temetkezni.⁶⁴ Az irategyütteshez tartozó különálló, a lelkész által a gyülekezet híveinek írt levélből kiderül, hogy végül 1954-ben fogadta el az elizabethi gyülekezet presbitériuma, hogy a temetőben külön, sövényvel leválasztott részt alakítsanak ki arra, hogy a gyülekezet tagjai oda temetkezzenek.⁶⁵

1944 novemberében került sor a régóta áhított lelkészlakás megvásárlására. Óriási esemény volt a gyülekezet életében, amikor a város egyik legszebb részén, a 23 Highland Avenue alatt megvásároltak egy családi házat lelkészlakásnak. A 8500 dollár árból 5500 dollárt azonnal ki tudtak fizetni, amelyből az egyház pénztára 1000 dollárt fizetett ki, míg a nőegylet ugyanennyit tett hozzá, valamint 3500 dollárt gyűjtés útján adtak össze az egyház támogatói és hívei.⁶⁶

Az egyház finanszírozásának kérdése kulcsfontosságú volt a gyülekezet fennmaradásához, mivel az állam és az egyház elválasztásának elve alapján állami támogatást nem kaptak az egyházak.

Számos olyan módszert alakított ki az elizabethi gyülekezet is, amellyel a költségeket, így a lelkész fizetését, az épület vásárlását, majd fenntartását, később a parókia megvásárlását és fenntartását, valamint az egyes programok költségeit fedezni tudta.

Az épületet gyakran kiadták más gyülekezetek számára. 1934-ig egy portugál gyülekezet bérelte időnként a templomot,⁶⁷ 1935-ben pedig a pümkösi egyház kötött szerződést a gyülekezettel,⁶⁸ ami alapján évtizedekig használták a templomot vasárnaponként istentisztelet tartására.⁶⁹

⁶³ Uo., 115.

⁶⁴ Uo., 118.

⁶⁵ *Szathmáry Bertalan levele, 1953. április 28.*, Archive of the American Hungarian Foundation, III. 5. Presbyterian. Elizabeth NJ Hungarian Presbyterian Church.

⁶⁶ BOGÁR: i. m., 19.; Jegyzőkönyv, 176–177.

⁶⁷ Jegyzőkönyv, 40.

⁶⁸ Uo., 48–49.

⁶⁹ BOGÁR: i. m., 19.

1933-ban a lelkész bevezette a borítékrendszert azzal a céllal, hogy az egyháztagek rendszeresen adakozzanak.⁷⁰

György Árpád új díjszabás kialakítását kezdeményezte, amely szerint a nem egyháztagek számára a lelkési szolgálatot igénybe vevő hivatalos díja templomon kívüli temetés esetén 15 dollár, amelyből 5 dollár az egyházé. A templom használatával történő temetés esetén a díj 25 dollár lett, amelyből 10 dollár illette a gyülekezetet. Az esküvő templomon kívül 15, míg templomhasználattal 10 dollárba került, a keresztelés ára pedig 7 dollár 50 cent lett. Ha a templomot igénybe akarták venni, de nem akartak perselyezést, akkor 5 dollárt kellett fizetni az egyházpénztárnoknak.⁷¹

Az 1947-es egyházszervezeti szabályzat egyházi szolgáltatások díjazását pontosította. Az egyházak tagjainak a rendes istentisztelet keretében történő keresztelés 5 dollár, míg külön alkalom keretei közötti 10 dollárba került. Az esketésért 15 dollárt kellett fizetni.⁷² A halottasháznál, templomban és temetői szolgálattal egybekötött temetés 25 dollárba került,⁷³ a csak halottas háznál és temetőben tartott búcsúszertartás esetén a díj 15 dollár volt. Nem egyháztagek számára a díjszabás kétszeresét kellett fizetni. Stb.⁷⁴

A szabályzat nemcsak díjakat, hanem az adakozás módját és fajtáit is részletesen szabályozta.⁷⁵

Rendkívüli kiadások esetén a gyülekezetnek kölcsönt kellett felvennie. A parókia vásárlásánál a 8500 dolláros vételárból a gyülekezet és a női kör csak 5500 dollárt tudott kifizetni, a maradék 3000 dollár előteremtésére pedig missziói jelzőlgölcshont vetek fel a presbiteriánus egyháztól.⁷⁶

Ez korábban sem volt példanélküli, 1937-ben – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – a gyülekezet elhatározta, hogy egy korábbi tartozás miatt abban az évben 150 dollárt fognak törleszteni az egyházmisszióknak.⁷⁷

1948. augusztusában a Board of National Missions elnöke megalgedését fejezte ki a gyülekezet fejlődése miatt, és felajánlotta, hogy ha

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Ezt az egyháztanács kis módosításokkal el is fogadta. Jegyzőkönyv, 68.76. 1945-től a temetési szolgálatért nem egyháztageknek 20 dollárt kellett a lelkésznek, és 10-et az egyháznak fizetni. Jegyzőkönyv, 185.

⁷² Mai árfolyamon körülbelül 206 dollár.

⁷³ Mai árfolyamon körülbelül 344 dollár.

⁷⁴ Jegyzőkönyv, 210–211.

⁷⁵ Uo., 210.

⁷⁶ Uo., 177.

⁷⁷ Uo., 82.

december 31-ig törlesztenek 1000 dollárt, 300-at elengednek.⁷⁸ A lehetőség kihasználása érdekében a lelkész azt javasolta, hogy bocsássanak ki értékpapírokat 10 dolláros értékben, összesen 3000 dollár összegben, amelyek öt éven belül visszaválthatók.⁷⁹ Minden adósságot nem tudtak kifizetni, ezért 1949-ben az egyházban mozgalom indult az anyagi helyzet rendezésére. Végül 1950-ben kifizették a 3067 dollár adósságot, az adósságlevelet pedig dr. Eisler Károly vette meg, és ünnepélyes keretek között, a gyülekezet előtt elégette.⁸⁰

Arra is találunk példát, hogy kisebb, de sürgős beruházás esetén a nőegylettől vettek fel 100 dolláros kölcsönt.⁸¹

Bogár Károly az új szabályzat megalkotásán túl új módszert dolgozott ki az egyház finanszírozási problémáinak orvoslására. Kis „házi-templom perselyeket” készítetett és osztott ki a híveknek „arra kérve őket, hogy napi ajándékaikkal emlékezzenek Isten soha meg nem szűnő jóságáról”. Az összegyűlt pénzt pedig a közegyházi kivetésekre és jótékony célú adományokra fordították.⁸² A különböző jótékonyági, illetve pénzgyűjtő rendezvények továbbra is fontos szerepet játszottak az egyházfinanszírozásban.

1960-ban az egyház egy fontos határkőhöz érkezett. A missziói segélyt, amelyet évekig kaptak, január 1-gyel megszüntette a presbiteriánus egyház, és ezzel az elizabethi gyülekezet önfenntartó egyház lett.⁸³

2.5. A gyülekezetben szolgáló lelkészek

Az amerikai presbiteriánus egyház vonakodott a Magyarországon képzett lelkészeket alkalmazni, ezért saját papi szemináriumában, akár gyors tanfolyamokon is, „misszionáriusait olyan szemléletre igyekezett nevelni, hogy bennük közvetlen segítőkét nyerjen az asszimiláció gyorsítására. A kötelékében működő »magyar református lelkészek« képzettségi szintje a többi csoporthoz tartozókékat általában nem érte el, ami sok bírálat és vita forrása lett.”⁸⁴ A bloomfieldi teológiai iskolát Ravasz László is bírálta, ugyanakkor

⁷⁸ Uo., 241.

⁷⁹ Uo., 256.

⁸⁰ BOGÁR: i. m., 23.

⁸¹ Jegyzőkönyv, 271.

⁸² BOGÁR: i. m., 21.

⁸³ Uo., 25.

⁸⁴ PUSKÁS: i. m., 269; KOMJÁTHY: i. m., 247–250; PINTZ Katalin: Puskás Julianna hagyatéka – Hivatás és identitástudat az amerikai magyar közösségek szolgálatában. Puskás Julianna – Kovács Ábrahám: Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 293 oldal, (kritika), in: *Regio* 27 (2019/3), 318.

Komjáthy Aladár – elismerve gyengeségeit – kiemelte a magyar származású teológusok magyar közösségben végzett munkáját és annak jelentőségét.

Kétségtelen, hogy a lelkészeknek és az egyházak tagjainak üzleti szemlélettel is kellett tevékenykedniük. Az egyház és az állam szétválasztásából kifolyólag az egyházak nem kaptak állami támogatást, tehát az adósságok elkerülése végett a tagoknak – ahogyan a fenti példák is mutatták – jelentős mértékben anyagilag is támogatnia kellett a gyülekezeteket.⁸⁵

A lelkészek életútjából az is kirajzolódik, hogy vallási és egyházszerző tevékenységeiken kívül a magyar identitás és nyelv megőrzésére is hasonlóan nagy hangsúlyt fektettek.⁸⁶

Az alábbiakban röviden bemutatom az elizabethi gyülekezetben szolgáló lelkészeket.

Tóth Mihály 1885. szeptember 14-én az Abaúj-Tolna vármegyei Hejccén született. Egészen fiatalon, 1901-ben került az Egyesült Államokba, ahol a bloomfieldi főiskolán 1916-ban fejezte be tanulmányait. Felszentelésére 1916-ban az általa alapított elizabethi gyülekezet templomában került sor. A gyülekezet alapításakor (1913) alig 28 éves volt. Egy évvel később, 1914-ben alapította meg a bayonne-i gyülekezetet New Jersey-ben. Ebben a két gyülekezetben szolgált 1918-ig. Ezt követően Alphába, majd Detroitba került, amely 18 év kemény munkájának köszönhetően az államok legnagyobb egyháza lett.⁸⁷

Az elizabethi gyülekezetnek egy saját teológusa is volt, Daróczy Mátyás 1914 augusztusában vették fel a bloomfieldi főiskolára,⁸⁸ az ő életútja azonban nem kötődött a továbbiakban a gyülekezethez.

Bertók Béla 1917 és 1921 között négy éven át szolgált a gyülekezetben, 1946-ban halt meg a Pocahontas Magyar Református Gyülekezet lelkipásztoraként.⁸⁹ 1921-ben felmerült a lelkészlakás hiányának a problémája, amely olyan heves vitákat váltott ki, hogy a lelkész lemondott. 1922. szeptember 1-jén Dókus Sándort hívták meg a gyülekezet lelkészi állásának betöltésére, de alig három évvel később, 1925 novemberében a lelkészi állás újra megüresedett, amelyet Pompl Rudolf foglalt el egy évre. Felszentelt lelkészt nem találtak, ezért 1926-tól Szathmáry Bertalan, a bloomfieldi szeminárium hallgatója szolgált a gyülekezetben.⁹⁰

⁸⁵ PINTZ: i. m., 318.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ PUSKÁS–KOVÁCS: i. m., 259–260.

⁸⁸ BOGÁR: i. m., 13.

⁸⁹ *Bethlen Naptár* 1947, 164.

⁹⁰ BOGÁR: i. m., 17.

Szathmáry 1902. június 5-én született Szikszón, Abaúj-Torna vármegyében. Az iskoláit részben Szikszón végezte. 1914-ben, 12 éves korában költözött az Amerikai Egyesült Államokba. Középszkolai tanulmányait Beaver Fallsban, Pennsylvániában fejezte be. Diplomáját 1927-ben a bloomfieldi szeminárium elvégzését követően vehette át. Ugyanebben az évben szentelték lelkésszé Newarkban. Lelkészi szolgálatot végzett: Elizabethben (NJ 1927–1936), Leechburgben (PA, 1936–1942), Ashtabula-Conneaut-Erieben (OH-PA, 1943–1945), Garyben (Ind. 1945–1947) és Perth Amboyban (NJ, 1947–1955). 1955-ben a Long Branch (NJ) holland eredetű Református Egyház lelkipásztora lett, ahol 1967-ig, nyugdíjazásáig szolgált. 1968-tól haláláig, 1972. július 6-ig vezette a newarki és elizabethi egyházak egyesült magyar presbiteriánus egyházát. Lelkészi szolgálata mellett az Amerikai Magyar Református Egyesület igazgatóságának is tagja volt 8 éven át. A hazai egyház 400 éves jubileumán a holland eredetű Amerikai Református Egyházat képviselte.⁹¹

György Árpád „A Borsod megyei Szalonna községben született, az országnak abban a részében, ahonnan a legtöbb református magyar vándorolt Amerikába”. Iskoláit Trentonban (NJ) kezdte, de hazaköltözésük miatt Szalonnán folytatta. A polgári iskolát Tokajban végezte el, majd a sárospataki kollégium tanítóképző intézetében tanult kántornak és tanítónak.⁹² Miután két testvérével visszament Amerikába, Bloomingtonban tanult. 1935-ben fejezte be teológiai tanulmányait jeles osztályzattal. A newarki (NJ) presbiteriánus egyházmegye lelkipásztorrá szentelte, és az év szeptemberében az elizabethi egyházban szolgált.

1935-ben lett az elizabethi egyház lelkipásztora, ami a gyülekezet egyik legszebb időszaka volt. Egyházépítő munkája meghatározó volt. Rendezte a fizetéseket, megállapította a szolgálatok díjazását, és infrastrukturális fejlesztéseket valósított meg. György Árpád szervezte meg a garwoodi gyülekezetet is. Ez a munka azonban megszakadt, amikor meghívták a bronxi gyülekezetbe 1942. Az elizabethi gyülekezet által irányába érzett tiszteletet jól példázza, hogy a volt lelkipásztor 1942-ben április 19-i bronxi beiktatásán sok egykori híve részt vett.⁹³ Parragh Dezső alig két évet töltött a gyülekezet élén, a távozását követően, 1944-ben György Árpádot hívták vissza. A gyarapodás folytatódott, az ő nevéhez köthető a parókia megvásárlása is.

⁹¹ V. F.: Nt. Szathmáry Bertalan 1902–1972, in: *Calvin Synod Herald* 72(1972/8–9), 13.

⁹² BERTALAN Imre: Búcsú Ft. György Árpádtól, in: *Bethlen Naplár* 1989, 307–308.

⁹³ Jegyzőkönyv, 139.

György Árpád nem sokáig maradt a második alkalommal sem, a 1946-ban a chicagói egyházba kapott meghívást,⁹⁴ ahol 22 évig szolgált. Az Amerikai Magyar Református Egyház nyugati egyházmegyéjének titkári, majd alelnöki, illetve elnöki tisztségét is betöltötte. Egyházkerületi szinten is minden tisztséget betöltött. 1963-ban az Egyházkerület elnöke lett. A gyülekezeti és egyházszerzési munka mellett fontos tevékenységet fejtett ki az Amerikai Magyar Református Egyesületben is. 1968-ban lemondott lelképásztori állásáról, és először az egyesület titkári feladatait látta el, majd 1976-tól 1980-ig az elnöki feladatokat látta el. 1987-ben hunyt el.⁹⁵

Parragh Dezső középiskolai és teológiai tanulmányait is Budapesten végezte, a lelkészképesítő vizsgáját 1935-ben tette le. A fiatal tehetséges lelkésznek előbb a strasbourgi, majd a princetoni egyetem ajánlott ösztöndíjat tanulmányai továbbképzésére. Mesteri diplomáját a Columbia Egyetem teológiai fakultásán, míg a doktori fokozatot a University of Chicago teológia tanszékén szerezte. Tanulmányai befejeztével szándéka volt hazatérni Magyarországra, tervét a második világháború kitörése hiúsította meg. 1942 és 1944 között szolgált az elizabethi egyházban, ezt követően pedig Bethlehemben (PA). 1947-ben, Chicagóban átvette a megüresedett West Side-i Magyar Református Egyház lelkészi hivatalát, amelynek szolgálatát 50 éven át, 1997-ig vezette. 1979 és 1982 között a United Church of Christ Kálvin Egyházkerülete püspökévé választották. A munkát 1982-ben adta át utódjának. A lelkészi munka mellett részt vett a chicagói magyarság egyesületi életében is.⁹⁶

Bogár Károly lelképásztor Újfehértón, Szabolcs vármegyében született 1898. szeptember 22-én. Édesapja nemes Bogár Sámuel református lelkész volt. Gimnáziumi tanulmányait Nagykállón és Budapesten végezte. A gimnázium 8-ik osztályából sorozták be katonának. 1922-ben jött Amerikába. Itt folytatta tanulmányait; Lancasterben kollégiumot végzett, teológiai tanulmányaiból Bloomfieldben két évet, Princetonban a harmadévet végezte. A teológia elvégzése után South Norwalkban volt segédlelkész, majd Pocahontasban utána McKeesportban lelkész, majd az elizabethi Magyar Presbiteriánus Egyház választotta meg lelképásztorának, ahol 1946 és 1969 között szolgált.⁹⁷ Bogár befejezte az egyház átszervezését, egy új alapszabályt

⁹⁴ BOGÁR: i. m., 19.

⁹⁵ BERTALAN Imre: Búcsú Ft. György Árpádtól, in: *Bethlen Naplár* 1989, 307–308.

⁹⁶ *Calvin Synod Herald* 107(2006/5–6), 19.

⁹⁷ VITÉZ Ferenc: Bogár Károly (1898–1973), in: *Calvin Synod Herald* 73(1973/10), 12.

készített, amelyet a közgyűlés egyhangúlag elfogadott.⁹⁸ Amikor 1972-ben megüresedett a Staten Island-i Független Magyar Református Egyház lelkeszi állása, őt választották meg. 1973. július 20-án hunyt el, a woodbridge-i Clover Leaf Cemetery temetőbe temették.⁹⁹

Takácsy Dezső Windberben (PA) látott napvilágot a református parókiaán. Apja honvágya miatt Magyarországra költözött, és magával vitte családját is, Dunántúlon, Zádoron lett lelkész. Takácsy Dezső itt végezte elemi iskoláit, innen került Curgóra gimnáziumba, hol érettségit téve, 1929 szeptemberében ment a Pápai Református Teológiai Akadémiára. Kápláni és papi oklevele megszerzése után segédlelkész volt Varasdon, Somogyhatvanban, majd lelkész Barcsan. Amerikai visszajövetelét követően Nagy Lajos püspök, superintendens karolta fel. Passaicban kapott lelkeszi állást. Szathmáry Bertalan unioni beszolgáló lelkész halála után, az egykori elizabethi gyülekezetből alakult Unioni Magyar Bethlen Church hívta meg lelkésznek. Négy éven át szolgált a gyülekezetet, 1976. június 15-én Magyarországra repült látogatóba, de még a visszaút előtt meghalt.¹⁰⁰

3. Az 1960-as, 1970-es évek – az önálló gyülekezet utolsó korszaka

1949-ben a Methodist Episcopal Zion Church of Newark (NJ) küldöttséget küldött az elizabethi gyülekezethez, mivel szerették volna kibérelni a templomot vasárnap délutáni istentiszteletekre. A bérleti szándék mellett jelezték, hogy szívesen meg is vásárolnák az ingatlant.¹⁰¹ Az elizabethi egyház úgy döntött, hogy készpénzfizetés ellenében lehet beszélni az esetleges eladásról, de csak akkor, ha már találtak egy a gyülekezetnek megfelelő templomot. Az elizabethi hívek el is kezdtek új templomot keresni, de a költözés végül több mint egy évtizedre lekerült a napirendről.¹⁰²

Az 1950-es évek végétől, de különösen az 1960-as évektől indult meg a bevándorlás harmadik nagy hulláma New Jersey-be, de ezúttal nem európai országokból jöttek el legtöbben, hanem főként latin-amerikai

⁹⁸ BOGÁR: i. m., 21.

⁹⁹ VITÉZ: i. m., 12.

¹⁰⁰ *Bethlen Naplár* 1978, 76.

¹⁰¹ Jegyzőkönyv, 281.

¹⁰² Uo., 283.

országokból. Példának okáért a Puerto Rico-i származású lakosság száma 1950 és 1980 között 10 000-ról 240 000 főre, a déli államokból az északiakra felköltöző afroamerikaiak mintegy 800 000 fővel növelték New Jersey lakosságát az 1990-es évek elejéig.¹⁰³ Ezzel egy időben a magyar lakosság mértéke egyrészt a költözés másrészt az asszimiláció miatt folyamatosan csökkent. 1960-tól Elizabeth városának vezetése egy átfogó városrendészeti terv keretében az elizabethi egyház környékét egy új városi házakból álló lakótelep építésére jelölte ki. „A jelen pillanatban még nem tudjuk, hogy ez a terv mikor fog megvalósulni, de gondolnunk kell arra, hogyha a tervezet jóváhagyatik, egyházunk templomát a városnak egy ránk nézve alkalmasabb helyére telepítsük át.”¹⁰⁴ Végül 1968-ban adták el a templomot és a parókiát. Az ekkor már nyugállományba vonult, a gyülekezetnek egyik legszebb időszakában ott szolgáló régi lelkésze, Szathmáry Bertalan az elbizonytalanodott és vezető nélkül maradt gyülekezet maradványát és newarki híveit és barátait összegyűjtve Union (NJ) városában gyülekezetet szervezett, és ennek a közösségnek a megmaradásáért dolgozott egészen haláláig.¹⁰⁵ A gyülekezet a Second Presbyterian Church templomát bérelhette ki istentiszteleteire.¹⁰⁶

1975-ben a gyülekezetnek mintegy 95 tagja volt, a lelkészi szolgálatot pedig Szathmáryt követve Takácsy E. Dezső lelkész látta el 1976-ban bekövetkezett haláláig.¹⁰⁷

György Árpád az *1974 a krízisek és válságok éve* című cikkében említette meg a Bethlen Magyar Presbiteriánus Egyházat, amikor jelentősebb összeggel támogatták a Bethlen Otthon új öreggondozó épületének felépítését.¹⁰⁸ Az éves beszámolóban az alábbiakat rögzítették: „Az unioni Bethlen Magyar Presbiteriánus Egyház tagjai számában kicsiny, de lélekben a nagy gyülekezetek közé sorolható. Minden vasárnap tartunk istentiszteletet. A szétszórtság és nagy távolságok ellenére a hívek igyekeznek a templomban megjelenni, s mint egy nagy család tagjai, a mennyei Atya színe előtt szeretetben, békekészen találkoznak. Úrvacsorázás és nagy ünnepek alkalmával megtelt templomban zendül fel az ének.”¹⁰⁹

¹⁰³ V. SHAW, Douglas: *Immigration and Ethnicity in New Jersey History*, Trenton, New Jersey Historical Commission, Department of State, 1994, 58–59.

¹⁰⁴ BOGÁR: i. m., 27.

¹⁰⁵ Nagy Lajos. Szathmáry Bertalan 1902–1972, in: *Bethlen Naptár* 1973, 107.

¹⁰⁶ V. F.: Nt. Szathmáry Bertalan, 13.

¹⁰⁷ *Bethlen Naptár* 1976, 276.

¹⁰⁸ GYÖRGY ÁRPÁD: 1974 a krízisek és válságok éve, in: *Bethlen Naptár* 1975, 50.

¹⁰⁹ Union, N. J., in: *Bethlen Naptár* 1975, 272–273.

Az 1978-as beszámolóban így kezdik: „A Bethlen Magyar Presbyterian Church az Elizabethi és Newarki presbiteriánus egyházakból alakult, igyekszik továbbvinni a magyar kálvinista tradíciókat”.¹¹⁰

A gyülekezet erejét és elhivatottságát mutatja az is, hogy az 1980-as években hat teológus tanulmányait támogatta.¹¹¹

Utolsó említésükre a 2000-ben megjelent Bethlen Almanacban találtam, amikor Kendi Béla főgondnok átadta címét utódjának. Az Almanac arról is megemlékszik, hogy Kendi Béla 40 évig munkálkodott a gyülekezetben, és időnként – beszolgáló lelkész híján – maga tartott igemagyarázatot.¹¹²

4. Összegzés

Az elizabethi magyar református egyház mintegy hatvan éven keresztül működött. Az Amerikai Egyesült Államokba a 19. század végén és a 20. század elején kivándorló magyar lakosság hozta létre a presbiteriánus egyház keretei között működő gyülekezetet, amely az 1970-es években egyrészt a második és a harmadik generáció asszimilációja, másrészt pedig a város társadalmi összetétele miatti településrendezés miatt az önálló működés felhagyására kényszerült. A vezető nélkül maradt gyülekezet a newarki hívekkel együtt Unionban alapított új közösséget.

¹¹⁰ Union, N. J., in: *Bethlen Naptár* 1978, 196.

¹¹¹ Union, N. J., in: *Bethlen Naptár* 1988, 212.

¹¹² BÁTIZ Ambrus: Linden, New Jersey, in: *Bethlen Almanac* 2000, 96. Az amerikai magyarok a közelmúltban végzett misszió történetéhez lásd: LÁNYI, GÁBOR: Nyugati-parti amerikai-magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, in: *Pro Minoritate* 16(2017/1), 171–179.

Hanula Gergely

A református egyházi nyelv változásai a 20. század második felében

Az oral history és a big data találkozása¹

A nézőpont meghatározása

„Hagyományos protestáns »bevezetést« kaptam a vallásba. A Bibliát már korán kellett sűrűn lapoznom, nem téve lényegesebb hangsúlykülönbséget Ó és Új között. Tanács és követelmény volt, hogy egyforma alapossággal ismerjük mind a kettőt, az összefüggéseket, a logikai-időrendi kapcsolódást. ...Igazolta és továbbfejlesztette azt az igyekvésemet, hogy minden elvontat – vagy még az azt is meghaladó valósat – mindig a föld, ember, indulat és történelem szűrőjén keresztül próbáljak megérteni. Jánost, mondjuk, a Királyok vagy Bírák Könyvével párhuzamosítani. Az összefüggések bonyolultsága – más vonatkozásban is – így volt és maradt hitelesebb a számomra. Ti. ha az illeszkedésben mutatkozott annyi ellentmondás, az elemek között annyi távolságtartó idegenség, ami az egységet – történet, rendszert, bármit – képes volt nyitottá tenni. Vagyis élővé.”

Mészöly Miklós 1977-ben írt soraiban² valamivel későbbi önmagamra ismeretek. Az 1908-as Károli-fordítás nyelvi-gondolati-hitbeli világa éppoly valóság lett számomra, vagy talán bizonyosabb, mint az a világ, amelyben

¹ A tanulmány angol verziója: HANULA, Gergely: Changes in the Language of the Reformed Church in the Second Half of the 20th Century: The Convergence of Oral History and Big Data, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 232–249.

² MÉSZÖLY Miklós: „Biblia – bibliák”, in: uő: *A pille magánya*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 103.

éltünk, és amelytől csak bizonyos távolságtartással lehetett élni. A még létező mozgalmi szervezetek – jobb híján – saját karikatúráikként tengődtek: még felavattak kisdobosnak, majd úttörőnek, voltak örsvezetőink és az iskolai ünnepélyeken kötelező nyakkendő, de addigra már nem állt mögötte sem ideológia, sem a szervezetet életető félelem–hatalom. A metodista gyülekezet zárt világa ugyanakkor, a maga érthetetlen bibliás fogalomrendszerével mégis valóságosabb volt, rendszert adó életritmusával, a vasárnapok, az ünnepek, az emberek állandóságával és – végső soron – önazonosságával. Persze, tegyük hozzá, nem is volt választásom. Az esti imádságok – hol akartam, hol nem – az ágyam szélére ülve, a legsajátabb vackomig elértek, és a családi ebédeket, vacsorákat, ünnepeket át- és átszötte az egyházi énekek, bibliaolvasás, imádság szavakból épülő világa. Ez lett a legotthonosabb világom.

A „világ”-ban – most egyházi használatát véve a szónak – mindig vendégnek, idegennek éreztem magam. Sajátos, de talán mégis szükségszerű olvasata lett ez számomra a „jövények és zsellérek” (3Móz 25,23) mózesi fordulatnak.³ A nyelvészet névadása még nem szelídítette nekem szociolektussá a nyelvben kódolt idegenséget. Nem voltak barátaim, nem volt közös nyelvem az iskolában, az osztálytársak, haveri kör small-talkja nem kínált versenyképes alternatívát a Bibliához kötött világképhez képest, amit annak olvasása azután mélyen belém idegzett. Olyan struktúrát adott ez, melyben volt fent és lent, volt jó és rossz, volt bűn, és volt igazság, az Írás megkérdőjelezhetetlen tekintélyével alátámasztva, és Istennel, a sok szóval leírt egy név elérhetetlen és mégis elérendő/elérhető valóságával.⁴

Kamaszkoromban talákoztam közelebről – jóllehet anyai ágon mondhatni beleszülettem – a református egyházzal. A népegyház nekem szinte a világba való kilépés volt, olyan emberek vettek körül, akik egyszerre beszéltek az én nyelvemet és a világ nyelvét, ők csodálkozva hallották a szavaimból kirajzolódó egynemű világlátásomat, én pedig ugyanígy az ő többletüket. Sok idő kellett, hogy megértsem, a két fél nem több, mint egy egész.

³ Tanulságos és igen alapos elemzését olvashatjuk e fordulatnak az irodalomtörténész Dávidházi Péternél, lásd: DÁVIDHÁZI Péter: „Jövények és zsellérek”. Egy bibliai fogalom párnyomában, in: uő: „Vagy jóni fog”. *Bibliai minták nemzetesítése a magyar költészetben*, Budapest, Ráció, 2017, 15–36.

⁴ Sokkal később talákoztam az amerikai antropológus, Roy Rappaport rítusokról szóló nagy monográfiájával, melyben rendszerezett leírást ad a vallási rítusok által (beleértve természetesen a Szentírás használatát) létrejövő világtérképezés lehetséges szerkezetének. RAPPAPORT, Roy A.: *Ritual and religion in the making of humanity*, (Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 304–312.

Ez az ún. rendszerváltás idején volt. Lehetett másként látni, gondolkodni, beszélni, csak éppen nem tudtunk. Otthon a csapból is Cseri Kálmán folyt, akkor még magnókazettáról, meg az öreg Zimányi József. Cseriről akkor azt gondoltam, hogy nevéen nevezi a dolgokat, még ha túl szigorú is. Aztán kezdtem rájönni, hogy csak bizonyos dolgokat nevez nevükön, másokról hallgat. Sakktábla-világ prófétai hevülettel, nekem erről szóltak a kivételt nem ismerő szabályok. Zimányit viszont nem is szerettem, mindig ugyanaz volt a recept, földbe döngölt, hogy aztán kihúzhasson. Bocsássák meg ifjúkori kritikusi ítékezésemet!

Akkoriban még tiltólistán volt nekem Esterházy, a felcímkézett liberális, olyan szavakkal és gondolatokkal, amelyeneket még olvasni sem volt szabad. Így aztán e helyzet tüpontos leírását sem ismertem tőle a *Harmoniából*:

Édesapámat csupa jóra nevelte az édesanyja. Arra tanította, hogy az emberek végül is jók, és Mennyei Atyánk vigyáz reánk. A világra bizalommal kell tekinteni, és aki megdob kővel, dobd vissza kenyérrel. Mindebből mi következik? Az, és ez állt a nagymamám nevelésének centrumában, hogy a csúnya szavaknak nincsen értelmük, üresek, hiányzik hozzájuk a létező csúnyság, hiányzik hozzájuk a világ úgymond megfelelő része. És amikor édesapám falubéli játszótársaitól mégiscsak tanult „olyan” szavakat, akkor a nagymama szomorú dühvel beteretelte édesapámat a fürdőszobába, és szappanos vízzel kimosta a száját. Apám napokig nem tudott enni, ha ennivalót vett magához, az azonnal kijött belőle. Azután, apám még nem volt öt éves se, meghalt a nagymama, rettenetes szenvedések közt, a belei elkezdtek csavarodni és rohadni, mintha a belsejében valami éktelenül büdös állat élt volna – akár egy horrorfilmben –, és ő egyre inkább azonossá vált volna evvel az állattal. A szag miatt a házat is el kellett hagyniuk. A nagypapám szégyellte, hogy meghalt a nagymama, ezért elköltöztek egy másik országba. Édesapám pedig ott állt megfürödve a felemás szókészletével. Senkiről nem bírt rosszat mondani, mert nem voltak hozzá szavai, és mert nem voltak szavai, rosszat gondolni se tudott róluk. Ezért védtelen maradt, minduntalan becsapták, és összeröhögtek a háta mögött...⁵

Amíg a vallásosságunk egyben a rendszeridegenséget is jelentette, könynyű volt elhelyezni bibliás világlátásunkat. Mindaz, ami ezzel ellenkezett,

⁵ ESTERHÁZY PÉTER: *Harmonia Caelestis*, 58, Budapest, Magvető, 2000, 69.

akár a pártideológia megmaradt foszlányai, akár evolucionizmus, akár anyagelvűség – mindez hazugság volt, koholmány, tartalmatlan, jelentés nélküli üres szavak. Milyen egyszerű is (a világ nyelvi leképezését illetően)⁶ az ilyen árnyékkultúrában élni! Egyszerű *protestáns* lét. A legfontosabb jelentésalkotó tényező az volt, hogy ez lényegében más, ellentétes azzal a világképpel, amit tanítottak. Jól emlékszem az adventista Reisinger János antievolucionista előadásaira az akkori Kertészeti Egyetem aulájában. A hit mint az ateizmus tagadása.

Azt meg mintegy „teremtési rend”-nek éreztük (csak nem tudtuk így megnevezni – P. S. azóta tudjuk), amiben egyetértettünk azzal a külső világképpel. A puritán erkölcs a szexualitásban éppen ilyen volt. Nem kellett tagadni, ugyanazt mondtuk, és ez valahogy senkit sem zavart. Hasonlóképpen a munka erkölcsi értékre emelése. A személyi igazolványba beírt munkakör mint a rendes ember ismérve, és a kmk, a közveszéyles munkakerülő. Mint az Arnolfini-házaspár Lackfinál, már nem is tudtuk, „kivel esett meg ez vagy az”, kinek az értékrendjét, jelentéseit vette át a másik. A „békesség” jelentését például ez idő tájt politikailag határozták meg, de elég jól hozzánk nőtt.⁷

⁶ Vö. BANCZEROWSKI JANUSZ: *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta, 2008.

⁷ Az általánosan elérhető nyelv és a vallásos nyelv bonyolult relációit a politikai térben Habermas boncolgatja, ebből most csak egy a fentiekben nem érintett nézőpontját említem: „nem várható el a polgároktól, hogy vallásos meggyőződésükből fakadó politikai állásfoglalásaikat az általánosan elérhető nyelvre átültessék”. A hétköznapi érintkezésben ezt az átültetést „institutional translational proviso”-nak nevezi, melyet természetesen kezelhető folyamattá tart. Sajnos ennek a fordításnak a hogyanjáról nem beszél, csak lehetőségként kezeli: „A vallási hagyományoknak különös erejük van erkölcsi megérzések kifejezésére, különösen a közélet érzékeny területein. Az ide kapcsolódó politikai viták során ez a képessége a vallásos beszédet komoly esélyessé teszi arra, hogy lehetséges igazságtartalmak hordozója legyen, melyeket aztán egy adott vallási közösség szókincséből általánosan elérhető nyelvre fordíthatunk.” HABERMAS, Jürgen: „Religion in the public sphere”, in: *European Journal of Philosophy* 14(2006/1), 9–10. DOI: 10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x (Saját fordítás.) A gyakorlati megvalósulásához egy amerikai példa: „In June of 2008, Obama’s campaign actively targeted young evangelicals. The senator gave stump speeches in community halls and church basements and stressed the importance of social justice, a concept that young evangelicals could identify with biblically.” [Kiemelés tőlem.] PIER, Penni M.: „Deities, Divisions, and Democrats. The »Political Left« and Religion”, in: David Weiss (ed.): *What Democrats Talk About When They Talk About God. Religious Communication in Democratic Party Politics*, Lanham, Lexington, 2010. (Oldalszám nélkül.) – Christopher B. Chapp szerint: „religious rhetoric gains its unique political command because it is well equipped to resonate with individuals’ emotions and identities – two factors that, not coincidentally, are central to political persuasion”. Lásd: CHAPP, Ch. B.: *Religious Rhetoric and American Politics: The Endurance of Civil Religion in Electoral Campaigns*, Ithaca, Cornell University Press, 2012, 4.

A biblia sorait egészen jól ismertem, sokhoz a magyarázatot is tudtam (akkor legalábbis így gondolkodtam erről, egyes számban, határozott névelővel). Fekete-fehér ifjúkori igazságaimhoz könnyű volt szavakat, mondatokat, történeteket találni benne. A reformátussá létben ugyan azzal is találkoztam, hogy a Bibliának más olvasata is van, mint amihez hozzászóltam, de koromból fakadóan nem kellett azt elfogadnom, hogy ez egyszerre lehet érvényes. Szüleim igazságai helyére saját igazságok jöttek. Rendjén való volt így. A felnőtté válás elszakadása elfedte, elodázta a nehezebb szembesülést.⁸

Biblia – bibliák

Mészöly e címadása sokatmondó. A pluralitás állítása. És ez az Egy vallásban sokaknak nehéz mérőföldkő. Nekem is az. Óhatatlanul is megérezzük a nyelv hatalmi tényezőként működését, mihelyst valahol a határára érünk.

Bonum est confidere in Domino, / Bonum sperare in Domino. Emlékszem, mit jelentett ez 1989-ben a pécsi székesegyházban a taizéi találkozóra összehozott tömeg számára. *Homologia* – hitvallás volt, felekezettől függetlenül, mámorító „egyedmondás”-ként zúgott az ének. A „vagyunk” egyszerűségét éltük át, nem kellett hozzátenni, hogy „sokan”, vagy hogy „együtt”. Ott voltunk keresztyének, keresztyénként. (Avagy: keresztyének keresztyénként.) Arra nem emlékszem, mennyire volt ez protestálás. Talán. De semmiképp sem csak az. Mindenesetre itt még nem volt identitáskérdés, hogy ty/n-nel vagy t/ny-nyel írom.

Hasonló volt a helyzet az Újfordítású Bibliával. Apám együtt olvasta a revideált Károlival, és mindig felemlgette az eltéréseket. A kedvence az Isten útjáról szóló ézsaiási mondat volt, melyen Károli szerint „még a bolond se téved el”, az újfordítás viszont így hozza: „bolondok nem tévednek rá” (Ézs 35,8). Nem tudta eldönteni, melyik a helyes, de biztos volt abban, hogy csak az egyik lehet igaz. Engem az egyhasábos szedése is megzavart, nem tűnt Bibliának, így nem forgattam, ezt a bizalmatlanságot a mai napig

⁸ Gadamer így fogalmazza meg a megbékélést: „Világtapasztalatunk nyelvhez kötöttsége nem jelent kizáró perspektívát; ha idegen nyelvi világokba lépünk be, s ezzel legyőzzük addigi világtapasztalatunk előítéleteit és korlátait, akkor ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy saját világunkat elhagyjuk és tagadjuk. Ha utazunk, akkor új tapasztalatokkal térünk haza. Ha kíváncsiak vagyunk, és sose térünk vissza, akkor sem tudunk egészen felejteni.” GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1984, 311.

nem tudtam levetkőzni, hiába állt vissza a kiadó a kéthasábos tördelésre. Persze nem csak ez zavart. Nem tudtam már átkeresztelni a Vigasztalót Pártfogóra. Akkor már hallottam a pártfogó felügyelet intézményéről, és vonzóbb volt a vigasztalás.

És jól emlékszem a Miatyánk ökumenikus fordításának bevezetésére is. Szinte szentségtörésnek éreztem, ahogy a gyülekezet nyelve összeakadt az öntudatlan „ki vagy a mennyekben” és a mondani akart „aki a mennyekben vagy” közt. A ritmus megtörésével az addigi áhítat helyét a konfúzió felett érzett szégyenkezés vette át.

Aztán felgyorsult minden. Az Egyszerű Fordítás 2003-ban, majd a Veritas-féle Károli kiadás 2011-ben, és akkor csak kettőt említek a sokból. Hirtelen jött a szabadság, a mindent lehet érzése. Már a kettő is sok volt (a 75-ös Újfordítás helyét szinte észrevétlen vette át annak 1990-es revíziója, nem lett három a kettőből), és most több lett a soknál. (Persze, ez már a huszadik század után következett, de az irányt jól jelöli.)⁹

Az „egy az Isten”-ből, „akinél nincs változás vagy változásnak árnyéka” (Jak 1,17, Károli 1908), a logika szabályait követve, legalábbis érezhetjük így, következnie az is, hogy szava, kijelentése is egy. Komoly krízis a teológus hallgatók számára a héber és görög Szentírásszövegekkel való ismerkedés során az „eredeti” mítoszának elvesztése. A nincs egy. Nem mindenki képes elhordozni ennek terhét.¹⁰

Amíg a Biblia a hivatalos állami renddel szembeni világnézet forrása volt, ezek a kérdések nem kaptak hangsúlyt. Onnan nézve egy volt. Ahogy megnőtt a nézőpontok, s így a viszonyítási pontok száma, már nem lehetett a választ protestként megfogalmazni. (Illetve meg lehet. Csak nincs értelme.)

⁹ A legnehezebb lépés mégis az volt, amikor a 2014-ben megjelent Revideált Újfordítás egyik fordítójaként nekem kellett szavakat találni hozzá. Akkor azt éreztem, az én nyelvem „evilág” ehhez, a bennem, a nyelvemben kirajzolódó világgép töredékét sem képes kiabrázolni a szöveg jelentéseinek.

¹⁰ A nem teológus Dávidházi Péter is felveti annak kérdését, „miért kínos a szövegváltozatok különbségeit firtatni”: „Előbb-utóbb kikezdenék a végső autoritás transzcendens önazonosságát, óhatatlanul kérdéssé téve, hogy ha az Úr üzenetét ennyire eltérő megfogalmazásokban kapjuk kézhez, és ennyire különbözőképp lehet érteni, akkor ez az úr mennyire ura a szavának, s kié a végső szó: az övé vagy a fordítóké és szerkesztőké, a transzcendens törvényé vagy a nyelveké, Istené vagy az emberé?” Dávidházi: „Jövevények és zsellérek”, 17.

Betű és lélek

Elfogott a kísértés, hogy Kosztolányi „Nyelv és lélek” címét vegyem kölcsön, majd azt is elmondom, miért. (Kísértés? Már megint egy bibliás szó. Talán rosszat tettem volna azzal, ha megteszem?¹¹ A szó legalábbis azt sugallja, így jobb. Majd kiderül.)

A különbség nekem a jelölő és jelölt, szó és jelentés távolságára utal, bár így a páli „megöl”¹² nehezen érthető, könnyebb volna azt a szó szerinti értelemre magyarázni, mégsem visz rá a lélek. (De ez már nem a szó szerinti. Vagy esetleg mégis.)

A támpontvesztés talán jobban kiábrázolódik a Bibliák sokféleségében, ám engem nem a szavak megszaporodása bizonytalanít el, hanem a jelenségek megfogatkozása.

Ennek van egy nagyon egyszerű vetülete. Ahogy az egykor elének adott gyermeketeg egyszerű világnézet összeállt, eltűnt, nem került a helyére semmi. Az a nemzedék, akinek ez még okoz hiányérzetet, az megpróbálja kitölteni ezt az űrt, import világnézetek közül válogatva igény szerint gazdasági, vallásos, pszichológiai (esetleg pszichiátriai) alapokon. Az újabb generációk már alig érezhetik ezt a hiányt. Illetve a hiányt érezhetik, csak arról nincs képük, minek a hiánya ez. Így mindaz, aminek tagadása jelentést és jelentőséget adott bibliás szavaknak, elveszett, s velük e jelentések is. Mondhatnánk, nem nagy veszteség, de ne becsljük le a rendszer megtartó erejét! És hát ne feledkezzünk meg arról sem, hányszor jutottak keresztyén eleink, hitvalló őseink az apofatikus teológia, az állítani nem tudás útjára!

Egy másik része e veszteségnek – talán nem függetlenül az előbbiétől – az élet döntéseiben való elbizonytalanodás. Milyen világos, mit jelent „meg nem tagadni”, amíg kényszerítenek, amíg egyértelműen mozdítanak a tagadásra. A szabadságban, a sok lehetséges útban nehéz megmondani, melyik a tagadásé.

És itt ismét hivatkozhatnék Esterházyra, aki a *Javított kiadás*ban felidézi Kádár János Márk-parafraízisát (9,40): „December 10-én, a Hazafias Népfőrség Országos Tanácsának ülésén hangzottak el Kádár híres szavai: Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van stb. (Ez ügyben Krisztus Rákosi álláspontjára helyezkedett, Máté 12,30: Aki nincs velem, az ellenem

¹¹ Már a casus mixtus, a feltételes körmondat tagjainak összekeverése is bibliás merészség, a pontos dekódolhatóság eleve elengedése. Vagy éppen a többszörös érthetőség eleve elrendelése. Ez is református.

¹² 2Kor 3,6.

van, aki nem gyűjt velem, az szétszór.) Ez a Kádár-mondat a Kádár-korszak kezdete, másodpercre.”¹³ Az ún. rendszerváltás után ez a megengedés végképp elhatalmasodott, cseppfolyóssá téve a bibliai szavakhoz addig „könynyen” (értsd: egyértelműen) kapcsolt jelentéseket.

Sokat beszéltem az adott közeg háttérén kirajzolódó jelentések változásáról, mintha megfeledkeznék a szavak testéről, miközben ez koránt sincs így. „Ismét ámulva állapítom meg, hogy mennyire fontos egy nyelvben – minden nyelvben – a szó alakja, az az ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat, mely hallatára fölbred bennünk, és színt ad neki, veretet, talán sokkal inkább, mint az a tárgy, az a fogalom, melyet jelezni kíván.”¹⁴ A kijelentések sokfélesége bátorított arra, hogy elfogadjam a jelentések sokféleségét.

Korán megszerettem a Károli kereszthivatkozásait. Nem kellett külön tanítani a *sui ipsius interpret*, a felfedezés örömétől hajtva, vagy a prédikációk logikáját követve önkéntelen, mentem utánuk, mintegy levert cövekek nyomán. Előbb gyakran tévedésnek tartottam, ha a gondolat nem egyezett, a logikát fogadva el egyetlen lehetséges kapcsoló erőnek. Sok év kellett ahhoz, hogy az „ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat”-ot apránként érzékelni és értékelni kezdjem.

És a jelentés amúgy sincs meg a szó teste nélkül. De erről majd a szó-kincs kapcsán beszélek.

Zsoltár, himnusz, lelki ének

Kellene írnom egyházi énekeink nyelvéről is, hiszen gyülekezeteink ezeken át szólnak meg istentiszteleinken, de csak teljes kontárságomról tudnék számot adni. Itt tehát csak a hiátust, a hiányt tudom jelezni. Távolról követve énekeskönyvreformokat annyi mégis megfogalmazódik bennem, hogy hálás vagyok egyfelől a bibliai kánon határait kijelölő eleinknek, másfelől pedig hogy az Írást valamelyest védi az elvétel és hozzátétel benne foglalt tilalma (Jel 22, 18k). Úgy tűnik, az énekkincs „apokrif” hajtásainak visszametszegetése és az értékes örökség megőrzése – ha most csak nyelvi szempontokra ügyelek is – éppily kényes feladat. Hitvilágunk nyelvi képének

¹³ ESTERHÁZY Péter: *Javított kiadás*, Budapest, Magvető, 2002, 161. (Valahol Esterházy javította ezt is, jelezve, hogy mindkét változat krisztusi, de ezt most nem találtam meg.)

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső: „Lélek és nyelv”, in: uő: *Nyelv és lélek*, Budapest, Osiris, 1999. 101.

meghatározó alkotóelemei lehetnének e dallamukkal megtapadó énekso-
rok, mégis kevés figyelmet szentelünk annak, milyen szerep hárul vagy
hárulhatna rájuk a hittartalmak megfogalmazásában és megtanításában.

[A kézirat átolvasása után egy barátom teljes értetlenségének adott
hangot: hogyan következik az előbbiekre a dolgozat második része?
Úgy érezte, itt magyarázattal tartozom az olvasónak. Legyen. Az első
részben bemutatni próbált állapot, a jelentések megfogalmazása, a bib-
liás nyelvben a hit és cselekedetek viszonyában fogalmazódik meg.
(Hitre itt az Ige hallása nyomán megszülető valóságként gondolok.)
A kiürült templomok jól jelzik, hogy bár a bibliás szavak, frázisok,
mondatok megvannak, a valóságban az ezeknek megfelelő jelentések
(„cselekedetek”) alig. Sok szó esik, kevés, ami tapasztalható ebből a va-
lóságban (vö. Jak 2,18). Ez a nyelv devalválódása, használati értékének
vesztése. A hiányzó jelentések egy része körülírható ugyan a látható
valóság tagadásával, de úgy tűnik, a valóság hézagainak ilyesfajta kizá-
rását manapság a „világ”, az uralkodó politikai retorika kisajátította,
így ha az egyház nem akar azonosulni azzal, akkor kénytelen más utat
keresni. Az általam követett út az „ABC”-hez, azaz a nyelv elemi egy-
ségeihez, a szavakhoz való visszatérés. Elengedve a jelentésteleenné vált
mondatokat, az egyházas frázisokat, és újrjárva a jelentés előállításá-
nak útjait talán megtanulhatjuk azt kimondani, ami van, akár láthatót,
akár láthatatlant.]

Szó – kincs

Amikről eddig írtam a tapasztalás láncára felfűzve, nagyjából érzésektől
meghatározott, de legalábbis terhelt ismeretek.¹⁵ Mi az, ami a tudományos
vizsgálat tárgya lehet ezekben? Leginkább maga a szó és annak használata.

Mínt hogy az egyházi nyelvhasználat egyik meghatározó tényezője, nor-
mája a használatos bibliafordítások szövege, ezért a nyelvhasználat változá-
sát vizsgálva e szókincs változását határoztuk meg kiindulópontként.

¹⁵ Saját elfogultságunk, érintettségünk felismerése és beismerése szükséges része a tudomá-
nyos munkának. Nyelvtudományi disszertációm módszertani feltételei között hangsúlyos
részt kapott a nyelv tudományos vizsgálatának korlátaira figyelmeztető érvek figyelembe-
vétele, ott ezekről részletesebben írtam, lásd: HANULA Gergely: *Anyaszentnyelvünk. A „szent
nyelvek” és a fordítás*, Budapest, Argumentum, 2016, 7–8.

Az 1908-as Károli fordításhoz ugyan Baranyi József készített egy nyomtatott konkordanciát,¹⁶ de az azonos módszertani keretek biztosítására mind az 1990-es újfordítású Biblia,¹⁷ mind az 1908-as Károli fordítás szövegét a Magyar Bibliatársulat által biztosított digitalizált szöveg alapján a Magyar Tudományos Akadémia és a Szegedi Tudományegyetem Research Group on Artificial Intelligence kutatóintézete által közrebocsátott *magyarlanc 3.0* szoftverrel,¹⁸ az így kapott adatokat pedig az *AntConc* konkordanciakészítő alkalmazással¹⁹ dolgoztuk fel.²⁰

Az eljárás mindkét esetben teljesen azonos volt:

Első lépésként a bibliai szövegből eltávolítottuk a vers- és fejezetszámozást, a perikópacímeket, könyvcímeket és kereszthivatkozásokat, az így kapott szövegfájlt formázás nélkül rögzítettük (txt formátumban). Második lépésben a magyarlanc programba²¹ betöltöttük a fent leírt módon előkészített szövegfájlokat. Morphparse módban a következő elrendezésben kapunk outputot minden szóra: szó, szótő, szófaj, nyelvtani elemzés. Az így kapott szótő oszlop adatait beolvasva az AntConc programba, a Word list tool használatával kaptuk meg a konkordanciát, melynek „Type” és „Freq” oszlopai adták a manuális ellenőrzés nyersanyagát.

A fent leírt bemeneti adatállomány az 1908-as Károli esetében egy 597 ezer, az 1990-es újfordítás esetében egy 585 ezer szót tartalmazó korpusz volt.

Eredményként az 1908-as szöveg esetében egy 25 207 sort (elvileg szótövet), az 1990-es esetében egy 23 783 sort tartalmazó listát kaptunk. A manuális ellenőrzés során a számneveket és a tulajdonneveket leválasztottuk a listáról,²² majd soronként ellenőriztük a gépi azonosítás eredményét.

¹⁶ BARANYI József: *Konkordancia a Károli Bibliához*, Budapest, Veritas, 1995.

¹⁷ Az 1975-ös kiadásnak nem volt/nincs digitális változata.

¹⁸ ZSIBRITA János – VINCZE Veronika – FARKAS Richárd: „magyarlanc. A Toolkit for Morphological and Dependency Parsing of Hungarian”, in: *Proceedings of RANLP*, Sumen, INCOMA, 2013, 763–771.

¹⁹ <https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/> (Letöltés: 2023. március 3.)

²⁰ Itt köszönöm meg Tóth-Gyóllai Dániel PhD-hallgatómnak a segítségét, aki e műveleteket elvégezte nekem.

²¹ <https://rgai.inf.u-szeged.hu/file/57> oldalon a magyarlanc-3.0.jar állomány felhasználásával (letöltés: 2023. március 3).

²² Az 1908-asnál kb. 4500 sornyi, az 1990-esnél kb. 4000 sornyi tulajdonnév tövet találtunk, ám ezek esetében a toldalékolást a program többnyire nem ismerte fel, így inkább az összes előfordulás adata lehet irányadó: kb. 30/27 ezer (1908-as/1990-es, a továbbiakban is így adom meg a két szöveg adatait). A számnevek (nem számítva az „egy” esetleges számnévi előfordulásait) jelentősen kisebb mennyiségben fordulnak elő (4500/4100).

A kézi ellenőrzés során 11431/11680 (1908/1990) szótó sor maradt, ami a gépi elemzés eredményéhez képest hozzávetőlegesen 50%-os eltérést mutat.²³

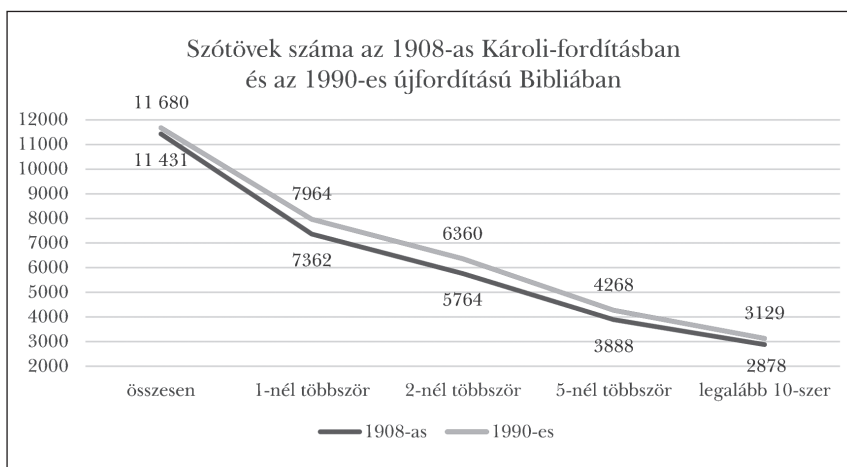
Az eltérés értékelésekor óvatosnak kell lennünk. Világosan látszik, hogy a gépi szótómeghatározás nem alkalmas a régmúltat kifejező igeragok, régies névszóragok felismerésére – ez persze főként az 1908-as Károli esetében volt jellemző –, de ez az 50%-os eltérésnek csak az 1/5-ét jelentette. A másik, ennél is számosabb hiba az egységes helyesírás hiányából adódott (például a hosszú-rövid magánhangzók váltakozó írásmódjából, a „c” helyett használt „cz”-s írásmódból stb). A legszámosabb mégis a névszóragok fel nem ismerése volt (például *utadat, utadon, utadra, utai, utaid, utaidról, utaiért, utaimat, utaimra, utaira, utait, utaitoknál, utak, utakon, útja, útjából, útjához, útjai, útjain, útjainkat, útjaira, útjairól, útjait, útján, útjának, útjára, útját, útjától* gépíleg mind önálló szótóként került listázára).

Mindkét szöveg esetében jelentős eltérést okozott a melléknévi és határozói igeneveknek az igetóhoz számítása (ezeket a program önálló szótóként határozta meg).

Ennyiből is világosan kiderül, hogy az eredmény csak erős korlátozással használható fel, számításba véve mind az eltérő nyelvezetre tanított gépi műveletek hiányosságait, mind az ellenőrzés esetleges fogyatékoságait. Az eredmény 50%-os eltérése annyit mégis jelez, hogy a szöveg nyelvezete jelentősen eltér azoknak a mai magyar szövegeknek²⁴ a nyelvhasználatától, melyek segítségével a szoftvert tanították. Meglepő eredmény, hogy vég-eredményében a gépi felismerés nem volt hatékonyabb az 1990-es szöveg esetében mint az 1908-as szövegénél.

²³ A kézi ellenőrzés során végrehajtott nagyszámú javítás biztosan nem sikerült minden esetben következetesen (például a helységnevekből képzett melléknévek főszabályként benne maradtak a listában, ám néhány esetben lehetséges, hogy történt inkonzekvens besorolás). Az ellenőrzés nyomon követhetősége érdekében a későbbiekben a javítást dokumentáló adattáblákat is közzéteszem.

²⁴ „A Szeged Treebank a magyar nyelv legnagyobb teljesen kézi annotált szövegkorpusza. 82 000 mondatot, 1,2 millió szót és 250 000 írásjelt tartalmaz. A szövegeket hat különböző területről választották ki, mindegyikük mérete körülbelül 200 000 szó. A területek a következők: szépirodalom, 14–16 év közötti tanulók alkotásai, újságcikkek (a Népszabadság, a Népszava, a Magyar Hírlap és a HVG újságokból), informatikai szövegek, jogi szövegek, üzleti és pénzügyi hírek.” (Az angol nyelvű tájékoztató saját fordítása). <https://rgai.inf.u-szeged.hu/node/113> (Letöltés: 2023. október 1.)

A grafiknról leolvasható, hogy e közel 600 ezer szót tartalmazó korpuszok közel 12 000 szavas szókincsének durván egyharmada (35% / 32%) egyszer fordul elő a szövegben. Ha csak a kettőnél többször előfordulókat számoljuk, akkor a szókincs így közelítőleg a kétharmadára csökken.²⁵ Ha megvizsgáljuk – szubjektív döntéssel, mintavételként – a legalább tízszer előforduló szavak listáját (az 1908-as Károlinál ez 2878 szótó), azt találjuk, hogy ennek bő egytizede (299) régies annyira, hogy vagy a jelentésmódosulás vagy a mára szokatlanná vált alak miatt megnehezítheti a megértést.²⁶ A leggyakrabban előforduló 100 szó ezek közül az előfordulás gyakoriságának rendjében: *nemzetség, esztendő, reá, sokaság, bizonyosság, barom, ama, orcza, nemz, esztendő, szín, hajlék, fi, felebarát, pítvar, elei, amaz, jövevény, minekutána, álnokság, immár, mivel, megőriz, üszög, mimódon, mindenik, általmegy, búsulás, magasság, felgerjed, tömlöcz, útálatos, azonkép, hallat, gyűl, királyiszék, ragad, köz, megront, szolgálóleány, egybegyűlik, végzés, prédikál, gyanánt, helyheztet, ímhol, jószág, szeglet, szózat, kamara, bíra, szűkölködik, verem, házanép, megferőtztet, döghalál, fakadék, kevelység, beteljesedik, bizonyágtétel, helytartó, nyugodalom, megsokasít, szemérem, vígasság, kebel, plántál, vajha, elegyít, frigy, mezítelen, tisztartó, kézív, lizsláng, szövétnek, ábrázat, ágyas, öltözet, sérű, bevesz, fertöz, tulajdonít, grádics, marha, mezőváros, örvend, vezérel, fundamentom, gerjed,*

²⁵ Fontos itt emlékeztetnem arra, hogy a szövegek nagyszámú személy és helyiségnevet tartalmaznak, melyek kiemelésre kerültek a listából. A szavak ismertségére vonatkozó elemzésében nem vizsgáltuk a helynevekből képzett melléneveket sem.

²⁶ A válogatás saját megítélésem alapján történt, ezért is közlöm a lista bő egyharmadát, hogy látható legyen, mely szavakat érzem a mai olvasó számára a megértést nehezítőnek.

annakfelette, csalárdság, egyetemben, elszéled, felettébb, ragadomány, serken, takar, tömlő, eleség, fogyatkozás.

Ugyanezt a vizsgálatot végeztük el az 1990-es Újfordítás esetében is, ahol a 3128 legalább 10-szer előforduló szóból 39-et találtunk régiesnek: *nemzetség, esztendő, nemzedék, bizonyosság, atyafi, jószág, megemészt, nemzetségfő, hiábavalóság, álnokság, dögvész, gerjed, orca, bizonyágtétel, takar, megszaggat, széví, ivadék, lépte, sanyargat, könyöknyi, kebel, állhatatos, lakol, feddhetetlenül, csinálmány, kevélység, polyva, szenesserpényő, csalárd, feddés, fogyatkozás, lakozik, izsóp, szegy, cin, folyásos, szaggat, fedd, sánc.*

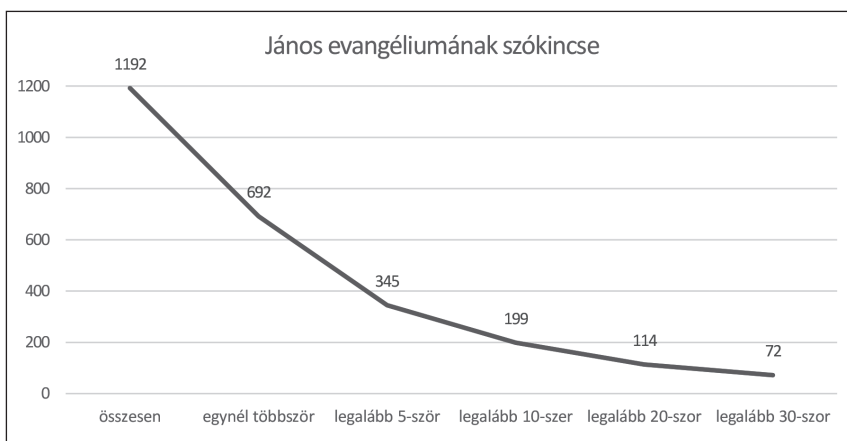
Megkísértem meghatározni azon szavak körét is, melyek a szöveg vallási jellegéhez kötődően olyan sajátos jelentéssel bír(hat)nak, amely a Bibliát kevésbé vagy nem ismerő számára megértési nehézséget okozhatnak, ám a besorolás többszöri próbálkozásra igen eltérő eredményeket mutatott. Vannak olyan szavak, melyek a (bibliai nyelvezetet nem használó) köznyelvben nem fordulnak elő, mások pedig – és ez a kör a legszámosabb – a köznyelvitől eltérő, speciális jelentéssel használatosak. Az eredmény a fenti mintákon 100–150 szó között volt minden esetben. Egy ilyen válogatás (az 1908-as Károliban való előfordulás gyakoriságának rendjében):²⁷ *áldozat, lévita, pogány, filiszteus, égőáldozat, kegyelem, bálvány, ételáldozat, felebarát, megtér, írástudó, útálatosság, evangéliom, farizeus, kérub, paráználkodik, engesztelés, megszentel, apostol, ámen, parázna, magasztal, megvált, italáldozat, paráznaság, tálentom, zsoldár, kárpit, felmagasztal, tűzáldozat, kovásztalan, felken,*

²⁷ A fenti lista összeállításában az érthetőség volt a fontosabb szempont, ha a vallási szüzséhez és a teológiai tartalomhoz kötődő szavakat kerestem, akkor ezt a 156-os listát kaptam a 10-nél többször előforduló szavakból: *úr, isten, atya, lélek, szent, bűn, gonosz, krisztus, áldozat, törvény, próféta, gyülekezet, sátor, áldoz, lévita, pogány, angyal, bizonyosság, égőáldozat, kegyelem, szövetség, hit, vétkezik, tisztátalan, áld, templom, vétek, gonoszság, menny, bálvány, szentel, imádkozik, ételáldozat, megáld, prófétál, hamisság, bűnös, irgalmasság, jövevény, örökkévaló, istentelen, könyörül, álnokság, reményesség, írástudó, útálatosság, evangéliom, farizeus, megaláz, ördög, szenthely, kérub, imád, paráználkodik, átkoz, dicsőít, engesztelés, megszentel, apostol, ámen, parázna, hamis, magasztal, átok, megvált, hitetlen, útálatos, szentség, italáldozat, paráznaság, imádság, felmagasztal, mennyei, tűzáldozat, mindenható, sátán, feltámaszt, hűség, eföd, hálaáldozat, megfertőztet, bizonyágtétel, tisztátalanság, feltámadás, fenevad, keresztel, kárhóztat, magasságos, megfertőztet, szentséges, hálaadó, körülméletlen, hívó, szabadulás, idvesség, gondviselő, páskha, felfuvalkodik, hálaadás, irgalmas, megtisztul, káromlás, képmutató, lelkiismeret, megkeményít, megpróbál, kegyelmesség, megdicsőít, megkeresztelkedik, kegyelmes, káromol, megáldoz, tömjénez, körülmélet, kereszt, pokol, hamisan, hitetlenség, hűség, istenfélő, istentelenség, kereszttség, körülméletkedés, tömjén, isteni, frigyláda, kijelentés, megbotránkodik, üdvösség, prófétálás, egyház, kegyesség, tisztulás, alamizna, kegyelmez, hűsvéti, irgalom, megkegyelmez, temjénező, megigazít, áldozati, felszentelés, gondviselés, gyehenna, házasságtörő, kísértés, idvezül, keresztelkedik, körülméletkedik, menedékváros, engesztel, felszentel, imádkozás, kárhóztatás, körülméletlenség, megigazul. (A lista elemei az 1908-as Károliból valók, de szinte mindegyik megtalálható az 1990-es újfordításban is az alább kifejtett megszorításokkal.)*

eföd, hálaáldozat, zsenge, tisztátalanság, feltámadás, fenevad, keresztel, kárhoztat, bőjtöl, megfertéztet, körülmetéletlen, idvesség, páskha, hálaadás, irgalmas, látomás, káromlás, képmutató, megkeményít, megpróbál, megdicsóít, megkeresztelkedik, poklos, poklosság, megtérés, káromol, megáldoz, tömjénez, megkövez, körülmetél, tévelyeg, vámszedő, feddhetetlen, eltévelyedik, kegyes, megkísért, pokol, körülmetélkedés, tömjén, botránkozás, előhív, fertéztet, bőjt, frígláda, megbotránkozik, ördögös, kövez, kegyesség, alamizna, megtartóztat, irgalom, sadduceus, bőjtölés, manna, megigazít, megszeplősít, gyehenna, tévelygés, bélpoklos, körülmetélkedik, lóbál, megken, menedékváros, babilóniai, imádkozás, kárhoztatás, keményít, keménység, körülmetéletlenség.

A két fordítás között e szavak körében minimális elmozdulás tapasztalható. Változott az ószövetségi áldozatok típusait leíró kifejezések köre (megjelent a *vétekáldozat*, illetve az *áldozóhalom* kifejezés); radikálisan visszaszorult a *be-*, *el-*, *meg-*, *lepecsétel*, illetve *pecsétel* szó használata (maradt *pecsétel* és *lepecsétel*), hasonlóképpen jártak az *atya*, *pogány*, *kegyelem*, *felebarát*, *útálatosság*, *kérub*, *kárpit*, *zsenge*, *kárhoztat*, *káromlás*, *megpróbál*, *eltévelyedik*, *megkísért*, *pokol*, *botránkozás*, *előhív*, *fertéztet*, *ördögös*, *megtartóztat*, *megszeplősít* szavak is. Esetenként új, a köznyelvhez közelebb álló kifejezések kerültek használatra: *ördögös/megszállott*; *pokol/sír*; *halál*; *fertéztet/utálatossá tesz*, *tisztátalanná tesz*; *megszeplősít/megbecstelenít*, *megerőszakol*, *meggyaláz*; *frígláda/szövetségláda*.

A teljes képhez viszonyítva az egyes könyvek jelentősen eltérő szókinccset használhatnak. Jellegetes példa erre János evangéliuma (1908-as Károli szerint), mely 16 ezer szó terjedelmével már vizsgálatra érdemes minta. Ebben a terjedelemben mindössze 1192 szótövet használ, ebből is 500-at pusztán egyszer.

Eljátszva az ábrán jelzett adatokkal, az derül ki, hogy János az evangélium 16 ezer szavas terjedelmének kb. 95%-át 700 szó, kb. 80%-át 200 szó felhasználásával fogalmazza meg.²⁸ Ha most nem számítjuk az önálló jelentéssel nem bíró szavakat (névelők, névmások, kötőszók és határozószók) az alábbi 121 szóval fejezi ki János a mondanivalója 4/5 részét (az előfordulás gyakoriságában listázva): *van, mond, atya, megy, lát, jön, hisz, Isten, ad, tanítvány, felel, világ, tud, egy, zsidó, ember, tesz, úr, szeret, szól, élet, beszéd, ismer, vesz, akar, fiú, küld, vele, cselekedik, hall, bizonyosság, fia, beszél, nap, cselekszik, fog, igazság, marad, név, eszik, kenyér, lélek, nagy, víz, asszony, hal, idő, születik, világosság, áll, elküld, elmegy, juh, keres, Krisztus, óra, sír, sokaság, szolgál, bűn, eljön, farizeus, hely, kér, dolog, test, ünnep, igaz, megtart, örök, szem, vak, dicsőség, jó, kéz, jár, király, dicsóít, előtt, hoz, írás, kimegy, meghal, törvény, visz, halál, ír, követ, láb, próféta, templom, főpap, kell, megismer, meglát, száll, él, gyűlöl, hallgat, jel, keresztel, megmarad, menny, mester, szó, tanít, testvér, vet, anya, bizonyágtétel, hajó, köz, szombat, talál, akarat, bemegy, cselekedet, föld, gyümölcs, iszik, nép.*

Nemes Nagy Ágnes ezt írja a *Szó és szótlanság*ban: „Azt mondják, a költő megnevező. Igaz. Ebből az következne, hogy a szókincs és a megnevezés ténye szorosan összefügg. Minél nagyobb szókincs, annál több megnevezési lehetőség, annál nagyobb költő. Nem egészen így van. A tudomány is megnevez, méghozzá pontosan. Azt mondja például: alifás halogénvegyületek. Vagy azt mondja: odvas keltike. Vagy azt mondja: parerga és paralipomena. De valahogy a versben mégsem erről van szó. A szókincs ajánlatos, de nem döntő költői tulajdonság. Úgy látszik, a versben nem megismertetni kell, hanem ráismertetni.” – A vallásos nyelvben sem gondolom, hogy a számosság döntő tényező volna, de a szavakkal foglalkozva talán közelebb juthatunk a válaszhoz abban a kérdésben, hogyan vesznek részt a szavak a jelentésalkotásban.

A szavakon túl

A következő lépés a szavak összekapcsolódásának, a szintaxisnak a vizsgálata. A sokat kárhóztatott – és a köznyelvből magyartalanságnak címkézve kigyomlálni próbált – szenvedő szerkezet, a *passivum divinum* és annak elkerülése, a sokszorososan összetett mondatok és azok feldarabolása –

²⁸ Nem számítva bele az evangéliumban előforduló 41 tulajdonnév összesen 522 előfordulását.

számos kérdés merül fel önkéntelen is az egyházi nyelv és annak változása kapcsán. Ennek során is a bibliafordítások szövegéből indulok majd ki, és reményesség szerint elérkezem az egyházi közegben használt beszélt nyelv sajátosságaihoz. Ennek munkahipotézisét kérdés formájában a legegyszerűbb megfogalmaznom: van-e sajátos mondattana a vallásos/egyházi nyelvnek? A bibliai nyelvhasználat sajátosságainak megismerésén keresztül a bibliás nyelvében élő egyház nyelvhasználatának jobb megismerését és ennek a nyelvnek az ápolását célozza ez a munka.

Kiss Réka

Mozaikok: Protestáns kapcsolati hálók nyomai a második világháború alatti ellenállásban

Adalékok Soos Géza pályaképehez

A ma már jól ismert történet szerint 1944. december 9-én az egyik legjelentősebb ellenállási szervezet, a Magyar Függetlenségi Mozgalom akkori vezetői, Soos Géza és Hadnagy Domokos útitársaikkal, egy német felségjelű bombázó repülőgépet ellopva, az angolszász szövetségesek dél-olaszországi főhadiszállására igyekeztek, hogy utolsó kétségbeesett erőfeszítést tegyenek Budapest ostromának megakadályozására, és a szövetségesekkel való együttműködésre. A csoport tagjai életük kockáztatásával érkeztek Bari városába, gépük fedélzetén a britek és amerikaiak számára összeállított jelentős mennyiségű és igen hasznosnak bizonyuló katonai, hírszerzési információval és a magyar ellenállás tevékenységére vonatkozó adatokkal. Soosékat 1945. május elejéig mégis „biztonsági karanténban”, lényegében fogságban tartották. Több hétig tartó kihallgatásaik és tanúvallomásaik alapján az amerikai hírszerzési szervezet, az OSS (Stratégiai Szolgálatok Hivatala) részletes – bár súlyos hibákkal teli – összefoglalót készített.¹ Ennek egyik konklúziója szerint a Soos Géza és Hadnagy Domokos által

¹ Soos Géza olaszországi küldetésével és kihallgatásaival kapcsolatban lásd: Török Bálint: Az olaszországi küldetés, in: *Magyar Szemle* 11(2002/7–8), 91–111. Legújabban pedig lásd kiterjedt amerikai levéltári kutatásokra alapozva Duncan Bare munkáit. BARE, Duncan: *Hungarian affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945*, Masterarbeit/Master Thesis, Graz, 2015. <https://unipub.uni-graz.at/download/pdf/457450>; BARE, Duncan: *Angleton magyarjai. Esettanulmány az USA Rómában működő közép-európai katonai hírszerzésének történetéből 1945–1946*, in: *Betekintő* 10(2016/2).

képviselt ellenállási csoport „jellegében túlnyomórészt magyar és kálvinista”.² Tagjai főként a közigazgatásból valamint a katonai körökből verbuválódtak, és Horthy kormányzó köreihez is közel álltak. A már a háború utáni szovjet térfoglalás elleni küzdelem jegyében, a nemzeti függetlenség visszanyerése érdekében az angolszászokkal titkos együttműködést is vállaló Soos Gézát az OSS elkötelezett protestánsnak és kiváló szervezőnek látta, akinek „romantikus elképzelései vannak a társadalmi reformokról”.³

Egy másik, szintén az OSS-en belül, annak svájci rezidentúráján Magyarországról készített összefoglaló jelentés szintén említést tett egy, a német megszállás alatt működő protestáns ellenállási hálózatról: „Hála a protestáns egyházi köröknek, amelyekkel Radvánszky kapcsolatban állt, találtak egy módot az információk továbbítására, és néhány próbaüzenet meg is érkezett”.⁴ A jelentés szerzője Royall Tyler,⁵ a Népszövetség egykori budapesti alkalmazottjaként talán a legszakavatottabb amerikai Magyarország-szakértőnek számított. A második világháború alatt az OSS berni rezidentúráját vezető Allen Dulles munkáját segítő Tyler nemcsak hírszerzési feladatokat látott el Washington számára, hanem tevékenyen asszisztált a tragikusan kudarcba fulladt titkos magyar kiugrási tervekhez, bizalmas kapcsolatokat ápolva az anglofil magyar diplomáciai karral, köztük a jelentésben szereplő Radvánszky Antallal. Radvánszky Antalt (társasági nevén Tompuszt) még Teleki Pál küldte ki az Egyesült Államokba egy esetleges emigráns kormány finanszírozására hivatott pénzalap létrehozása érdekében. Később a Magyar Nemzeti Bank vezértitkáráként, illetve a Magyar Függetlenségi Mozgalom (továbbiakban MFM) titkos genfi megbízottjaként és egyben Bakách-Bessenyei György berni követnek, az 1943–1944-es magyar béketapogatózások kulcsszereplőjének bizalmasaként, nem utolsósorban pedig a magyarországi evangélikus egyház világi vezetőjének (báró Radvánszky Albertnek) az unokaöccseként és egyúttal a KIE evangélikus

² BARE: i. m.; illetve magyarul: Soos Géza és Hadnagy Domokos tájékoztatása a magyarországi helyzetről és a Magyar Függetlenségi Mozgalomról 1944 decemberében. (Az amerikai központi hírszerző hivatal által készített összefoglaló jelentés.), in: KARSAI Elek (szerk.): *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve IV–V.*, Budapest, 1986, 238–245.

³ Lásd: BARE: i. m.

⁴ „A channel by which information could pass was found, thanks to protestant ecclesiastical circles with which Radvánszky was in touch, and some trial messages came through.” Royall Tyler összefoglalója 1945. szeptember 20. National Archives (továbbiakban NARA) RG 226, E 190C, B 5.

⁵ Royall Tylerhez lásd: PETERECZ Zoltán: *Royall Tyler és a Horthy-korszak krízisei*, Budapest, 2023.

ágának ügyvezetőjeként⁶ próbálta előmozdítani Magyarországnak a háborúból való kiválásáról szóló titkos tárgyalásokat.

Míg a Soos Gézáék olaszországi kihallgatásairól készült összefoglaló jelentés már évtizedekkel ezelőtt megjelent a Ráday Gyűjtemény évkönyvében, a Royall Tyler által a magyar protestáns ellenállásról írt rövid kitétel korábban nem volt ismert a magyar ellenállás kutatói előtt. Számunkra különösen figyelemreméltó, hogy mindkét jelentés, közvetlenül vagy közvetve, kapcsolatba hozható Soos Géza személyével és számos olyan kérdést vet fel, amely összefügg a második világháború alatti református, illetve protestáns ellenállási hálózatok eddig kevésbé ismert történeteivel. Tanulmányomban vázlat-szerűen, néhány csomópontot kiemelve és Soos Géza személyére fókuszálva, szeretném bemutatni, hogy a feltárt források milyen további kutatási irányokat jelölnek ki a második világháború alatti magyar ellenállás református vonatkozásaival, kapcsolathálóival, útkereséseivel és dilemmáival kapcsolatban.

Az SDG szerepe(i)

Soos Géza gimnazista korában kapcsolódott be a kor egyik legnagyobb hatású vallásos ifjúsági egyesületébe, a Soli Deo Gloria (SDG) Diákszövetség munkájába, majd lett 1940-ben annak elnöke.⁷ Az egyesület az első világháborút követő soktényezős magyarországi társadalmi-közéleti krízishelyzet miliójében, a modernitás kihívásaira adott vallási- megújulási kísérletként jött létre, a korabeli egyházi élet egyik legfontosabb teológiai-szellemi irányzatához, a nagyhatású holland teológus és miniszterelnök, Abraham Kuyper által inspirált neokálvinizmushoz kötődve.⁸ Az egyesület a hitéleti

⁶ Radvánszky Antal közéleti szerepéhez lásd: Joó András: „Szekfü és Balogh a főasztal oldalára ültek, Bethlen közelébe”. Háttérszereplők a magyar béketapogatódzások történetében, in: HOLLÓSI Gábor – JOÓ András – UJVÁRY Gábor (szerk.): *A Bethlen-kormány megalakulása és a konszolidáció szellemi háttere.* (A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár és az Országgyűlési Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága 2021. szeptember 28-i, az első Bethlen-kormány megalakítása 100. évfordulója tiszteletére szervezett konferenciájának előadásai), Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Magyar Napló, Budapest, 2022, 153–154.

⁷ Pályafutásához lásd: Soos Gézáné (szerk.): *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soos Gézára,* Budapest, 1989; Soos Gézáné (szerk.): *Evangeliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyve,* Budapest, 1999.

⁸ LÁNYI Gábor: Abraham Kuyper (1837–1920) és a neokálvinizmus, in: LITERÁTY Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére,* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2018, 215–228.

feladatok mellett egyre tudatosabban fordult a társadalmi-közéleti problémák irányába, és találta meg a kapcsolódási pontokat a harmadik út lehetőségeit kereső, radikális társadalmi reformprogrammal fellépő népi mozgalommal.⁹ Olyannyira, hogy 1943-ban az SDG konferenciатеlepén került megrendezésre Soos Géza és Püski Sándor könyvkiadó együttműködésé-
ként a nagy hatású szárszói értelmiségi találkozó. Soos sokrétű szervező
tevékenysége, mozgósító egyénisége jelentősen meghatározta az SDG
arculatát. Markáns, időnként harcos szerepfelfogása és a szervezet foko-
zódó társadalmi-közéleti aktivitása, radikális modernizációs programok
iránti érdeklődése időről időre kisebb-nagyobb konfliktusokhoz vezetett a
református egyház konzervatív köreivel. Ugyanakkor személyes kapcsolatot
ápolott a református egyház nagy tekintélyű reform-konzervatív vezetőjével,
Ravasz László püspökkel, aki nemcsak Soos Géza házasságkötési esketését
vállalta el, hanem az egyház felől érkező kritikák, támadások elsimításában
is partnernek mutatkozott.

Amikor 1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarorszá-
got az SDG körül már megszerveződött egy olyan, aktív hitéletet élő, a köz-
életi problémák iránt érdeklődő, tevékeny, náciellenes fiatal református ér-
telmiségi kör, amely nemcsak jól ismerte egymást, hanem szoros baráti
és bizalmi hálót működtetett. Ezek közül a fiatalok közül sokan kapcsolód-
tak be az embermentésbe/ellenállásba – és működtették a kapcsolati hálói-
kat/hálózataikat, még akkor is, ha politikailag heterogén csoportot alkottak.

Az SDG-nek az ellenállásban betöltött szerepéről már számos fontos
részletet ismerünk, a teljes kép megrajzolása azonban még várat magá-
ra. Gyenes Antal, az illegális kommunista mozgalommal is kapcsolatban
álló Győrffy Kollégium egyik vezetője így emlékezett vissza a világnézeti-
leg tőle igencsak távolálló SDG szerepére: „Kapcsolatban voltam a Diákok
Háza (Hársfa utcai Kollégium) fiataljaival, akiket még az SDG-ből ismer-
tem, Kiss Sándorral (szegedivel) és Vatai Lászlóval. Kissék igyekeztek
aktívan kivenni részüket az antifasiszta mozgalomból. Amikor 1944 nyarán
Hegedűs András és Balyó Mária lebukott, Kiss Sándorék gyorsan kiadták
a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma lapját Szabad Élet címen, feltehető-
leg a rendőrség nagy megdöbbenésére.”¹⁰ Gyenes interjújában voltaképpen

⁹ Az SDG történetének a jelenleg már kutatható levéltári források alapján való megírása még
várat magára. Máig legátfogóbb, informatív munka HAVAS GÁBOR – KULIFAY ALBERT (szerk.):
A Soli Deo Gloria szövetség története, Budapest, 1992.

¹⁰ Gyenes Antal visszaemlékezése, in: KARDOS LÁSZLÓ (szerk.): „*Sej, ami lobogónkat fényes szelek
fűjják*”. *A népi kollégiumok 1939–1949*, Budapest, 1977, 115.

a diákellenállás két nagy ága, az antináci és egyben antikommunista, jelentős részben magyar közösségi hátterű Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD), illetve a főként győrfysta diákokból verbuválódott, a Békepárttal is kapcsolatban álló, szerényebb létszámú Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma (NED) közötti kapcsolatok kiépüléséről beszélt. A Gyenes által említett Vatai László egyetemi lelkészként került az SDG-be és a diákellenállásba: „A háború alatt, a budapesti egyetemek lelkipásztoraiként részt vettem az ellenállási mozgalomban, aminek egy része a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségben talált otthonra. Ennek a szervezetnek a főtákos voltam. Tagja lettem legfelsőbb szervüknek, s illegális sajtótevékenységüket én irányítottam.”¹¹ A „legfelsőbb szerv” nem volt más, mint a Szabad Élet Diákmozgalom, a náciellenes értelmiségi ifjúság legfontosabb földalatti ellenállási szervezete, amelynek egyik vezetője a szintén Gyenes által említett Kiss Sándor volt, ekkor a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, valamint a Hársfa utcai Diákok Háza kollégiumi nevelőtanára.

Kiss Sándor Szegedről, Szent-Györgyi Albert professzor környezetéből került Budapestre. A karizmatikus tanár hamarosan a Pozsonyi úti egyházközösségben talált lelki otthonra, és lett a Bereczky Albert védnöksége alatt álló Református Szórványkaláka Szolgálat vezetője. Horváth János (későbbi kisközpárti képviselő, majd 2003 és 2014 között az Országgyűlés korelnöke) ekkor fiatal közgazdászhallgatóként maga is az SDG és a Pozsonyi úti Kaláka Szolgálat révén került kapcsolatba Kiss Sándorral: „Kiss Sándort 1941-ben ismertem meg, a Soli Deo Gloria diákszövetségben és a későbbi szárszói konferenciákon is találkoztunk. Barátok 1943-ban lettünk, amikor eljött a Kaláka Szolgálat egyik műhely-összejövetelére, amelyet a Pozsonyi úti református egyházközösség épületében tartottunk Budapesten... A szimpózium tárgya egy akkor divatos kérdés volt: Magyarország jövője a német és az orosz birodalom között... Valójában ahhoz, hogy megértsük azt a mély hitet, elkötelezett hazafiságot, amely 1944 folyamán Kiss Sándor vezetése alatt áthatotta a magyar diákság ellenállási mozgalmát, meg kell értenünk azt az inspirációt és erősítést, amit ő és több társa a Kaláka közösségben kapott.”¹² A Pozsonyi úti gyülekezet lelkésze, Bereczky Albert,

¹¹ Idézi: BORBÁNDI Gyula: Emlékek Vatai Lászlóról, in: uő: *Népiség és népiek*, Hága, 2006, 128. Vatait 1944. október 15-én, a sikertelen kiugrási kísérlet után a politikai rendőrség letartóztatta. A SZÉD-hez lásd: M. Kiss Sándor – VITÁNYI Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*, Budapest, 1983.

¹² HORVÁTH János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról, in: *Történelmi Szemle* (1986/3–4), 451–463.

és segédlelkésze, Hőgye Mihály egyaránt jelentős alakjai voltak a református kapcsolati hálón keresztül szerveződő ellenállásnak és embermentésnek. Bereczky a német megszállás alatt illegalitásba vonult pártok és vallási szervezetek náciellenes szervezetében, az 1944 májusában megalakult Magyar Frontban vállalt meghatározó szerepet. Kiss Sándor pedig Bereczkyn keresztül lényegében a diákellenállás és a Magyar Front között építette ki és tartotta a kapcsolatot.¹³

Az 1944. október 15-ei sikertelen kiugrási kísérlet váratlanul érte a diákellenállást is. Ezt követően nem maradt más lehetőségük, mint a gerillaharc vállalása. 1944. október második felében megalakították a Magyar Diákok Szabadságfrontját, amely a fegyveres harcra egyesítette a Györfykollégistákat és a Szabad Élet Diákmozgalom tagjait. Az illegális diák-szervezet vezetését Kardos László és Zimányi Tibor mellett Kiss Sándor vállalta. 1944 decemberében a nyilas elhárítás a diákellenállás nyomára bukkant, december 12-én Kisst, Zimányit és a SZÉD vezetőit letartóztatták.

Húsz évvel később, már az emigrációban született visszaemlékezésében Kiss Sándor plasztikusan írta le azt a folyamatot, amely – többek számára meghatározó mintázatként – az egyéni megtéréstől, a közösség iránti elkötelezett keresztyén felelősségvállaláson át az ellenállásban való tevőleges szerepvállalásig vezetett: „Jézus egy keresztyén diákmozgalmat használt fel az én megtérítemre. A 30-as években Magyarországon protestáns ifjúsági körben hatalmas evangélizációs és újjászületési mozgalmak indultak meg. Egyikük a Soli Deo Gloria Diákszövetség volt. [...] A mi diákmozgalmunk a teljes élet megszentelését hirdette és iktatta programjába. Elsősorban a megtérés hirdetését, a lelkek megmentését. De a társadalmak, a nép, a nemzet sorsproblémáit is. [...] Mi a demokrácia és az egész társadalmat átfogó szociális egyenlőség és felelősség elvét a Bibliából vezettük le. Hittük és hirdettük, hogy Krisztus egyéni, társadalmi nemzeti és nemzetközi élet problémáira is egyedüli megoldás. [...] A német megszállás után nem volt más út, mint a földalatti mozgalom és fegyveres ellenállás. Ennek természetesen egyre több áldozata volt. [...] Engem választottak meg a földalatti diákellenállás vezérének és 9 hónapon át sikerült kimenekülnöm mindig a Gestapo és magyar bérenceinek

¹³ Kiss Sándor pályaképéhez lásd: PÓTOR Imre: *A bibliás politikus Kiss Sándor Isten s a haza szolgálatában – emigrációba vonulásáig*, Vásárosnamény, 2003. Bereczky ellenállási tevékenységéhez lásd legújabban: LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelkipásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(2024/1), 225–249.

a harapófogóiból. 1944. december 14-én azonban elfogtak, és megindult a többórás kínvallatás.”¹⁴

A diákellenállás Kiss Sándor vezette ágának felső kapcsolatait az MFM vezetői jelentették. Az MFM civil ágának irányítója pedig Soos Géza, az SDG-ben Kiss Sándor munkatársa volt. Magyarország háborúba való belépése és az egyre fokozódó német nyomás a náci rezsimet elutasító keresztyén köröket számtalan új kihívás elé állította. Újra kellett gondolniuk hitéleti és közéleti szerepfelfogásukat is. A vallási egyesületek lényegében azon kevés fórumok egyikét jelentették, amelyek rendszeres és legális keretet biztosíthattak az ellenállásban a kapcsolattartásra, bizalmas információk kicserélésére, konspirációra. Ezt a Soos Géza által inspirált folyamatot plasztikusan írja le Sóvágó Gábor visszaemlékezése: „Ez elsősorban a hetenként egyszer tartott ’elnöki imaórán’ való részvételt jelentette. Ez az imaóra igen különös napirendű, szinte politikai természetű volt. Soos Géza gyakorlatilag eligazítást adott a politikai és katonai helyzetről, ez kb. félóra volt; majd ő vagy mások imádkoztak, hogy a magyar népet minél kevesebb szenvedés sújtsa... A március 19-i német megszállás lehetőségét Soos Géza velük már két héttel korábban tudatta.”¹⁵

Ökumenikus Menekültügyi Ifjúsági Bizottság és a lengyel menekültek

Soos egyházi aktivitása mellett 1935-ben jogi diplomát szerzett, egy rövid időre bíróként helyezkedett el. Fiatal jogászként és az SDG képviselőjeként kapcsolódott be az akkor formálódó nemzetközi protestáns ökumenikus mozgalmakba, a későbbi Egyházak Világtanácsa (EVT) előmunkálataiba, melyek révén kiterjedt nemzetközi egyházi kapcsolatrendszer épített ki. 1939-ben Amsterdamban az Ökumenikus Világmozgalom ifjúsági négyes

¹⁴ Kiss Sándor beszéde, melyet a Mt. Vernoni metodista és presbiteriánus Meeting House templomokban mondott el. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) C/243. 16. db.

¹⁵ Általában az alábbiak vettek részt az „elnöki imaórán”: Soos Géza miniszteri titkár, a Szövetség elnöke; Bognár István tanár, a Szövetség alelnöke; Barcza Gedeon tanár, sakknagyemester; Vatai László egyetemi magántanár; Balla Péter énektanár, a népdalmozgalom lelkes vezetője; Kiss Sándor egyetemi lelkész; Morvay István református lelkész; Naszády Zsófia, a Szövetség titkárnője, Kiss Sándor tanár, a Parasztszövetség későbbi igazgatója; Kádár Géza szövetségi szervező. Idézi: PÓTOR: i. m.

bizottságának tagjává választották,¹⁶ ugyanazon nyáron, amikor a Magyar Testvéri Közösség titkos társaságban is felavatták. A háború kitörését követően, Soos Géza javaslatára hozták létre a protestáns és katolikus ifjúsági egyesületeket összefogó Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottságot. Állandó irodájának szintén az SDG központja adott otthont. A bizottság vezetője, református részről Soos felkérésére Pap László teológiai professzor lett, aki kulcsszerepet játszott Soos bizalmas nemzetközi ökumenikus kapcsolatainak működtetésében. Evangélikus részről a vezetőség névsorában Radvánszky Antal neve is olvasható. Pap emlékiratai szerint a menekültek ellátásának anyagi hátterét továbbra is Soos Géza biztosította a Külügyminisztérium Kulturális Osztályán keresztül, „aki jó időben tekintélyes összeget utalt ki nekem erre a célra”.¹⁷

A háború kitörését követően az SDG az egyházi embermentés egyik jelentős központjává vált. A szövetség Kálvin téri központjában lengyelek, a fővárosi diákszállójában pedig német hadifogságból menekült holland katonatisztek találtak menedéket. Id. Antall József, menekültügyi kormánybiztos a magyarországi lengyel menekültek helyzetéről 1946-ban a béketárgyalásokra készülve összeállított beszámolójában azt írta, hogy „A magyar református egyetemi és főiskolai hallgatók »Soli Deo Gloria« egyesülete külön napközi otthont ajánlott fel a lengyel hallgatóknak saját központjában. Különösen ez a helyiség örvendett igen nagy népszerűségnek a lengyel diákok között. Ott tartottak hetenként magyar–lengyel kulturális és ismeretterjesztő előadásokat, megbeszéléseket, s ott rendeztek egyesületi összejöveteleket, nyelvtanfolyamokat és nótadélutánokat is. Rádiót és társasjátékokat is állítottak be maguknak, s volt hírközpontjuk is.”¹⁸ Hogy ez a „hírközpont” mit is jelentett, id. Antall József – már a szovjet megszállás alatt álló országban, érthető módon – nem fejtette ki részletesen. Ugyanakkor tudjuk, hogy a háború alatt a Menekültügyi Ifjúsági Bizottság a genfi kapcsolatok ápolásának legális csatornáját is biztosította. Az EVT megbízottjaként látogatott Magyarországra a svéd evangélikus lelkész, Nils Ehrenström, aki Pap László, Soos Géza és id. Antall József

¹⁶ LADÁNYI Sándor: Soos Géza és az ifjúsági mozgalmak, in: Soos Gézáné (et al.): *Mint a Jézus Krisztus*, 59.

¹⁷ PAP László: *Tíz év és ami utána következett*, Bern–Budapest, 1992. Pap Lászlónak az ellenállásban, embermentésben játszott szerepéhez lásd még: Kiss Réka: „Az egyházi reakció egyik vezére”. Pap László dékán pályaképe, in: PETRÁS Éva (szerk): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség archépcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 329–354.

¹⁸ ANTALL József: *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt (1946)*, Budapest, 2019, 61.

kalauzolásával 1943-ban látogatta végig a lengyel és francia internálótáborokat, és vitt információkat Svájcba a magyarországi egyházak és menekültek helyzetéről.¹⁹ Sőt, egyházdiplomáciai gesztusként, Ehrenström magyarországi tartózkodásához időzítve alakult meg a Magyar Ökumenikus Bizottság, melynek kvázi-ifjúsági szerve lett a Pap László vezette Ökumenikus Ifjúsági Bizottság.

Az SDG – Ökumenikus Ifjúsági Bizottság – MFM vonal és benne Soos rejtett szerepének, valamint az SDG „hírközpont” jellegének teljeskörű feltárása a lengyel menekültügyben még további kutatásokat igényel. A Soos tanúvallomásait összegző amerikai hírszerzési összefoglaló szerint Soos volt az adminisztrátora a London által a magyarországi lengyel menekültek számára küldött pénzügyi forrásoknak. Eszerint Sooson keresztül 1943 szeptemberében érkezett az utolsó átutalás, melynek összege 2 millió pengő volt. Szintén ebben az összefoglalóban olvasható, hogy Soos diplomáciai futárposta révén kapcsolatot biztosított London és a Magyarországon élő lengyel menekültek között. Az üzenetek Stockholmba érkeztek, ahonnan Gellért Andor (szerepét lásd később) küldte tovább azokat Londonba.²⁰ C. G. McKay Raoul Wallenberggel kapcsolatos kutatásai nyomán szintén talált Soos és a lengyel menekültek közötti bizalmas kapcsolatokra utaló releváns információkat. Eszerint a svéd gyermekmentő segélyszervezet, a Rädde Barnen munkáját segítő Ebba Bonde grófné, Raoul Wallenberg nagynénje, azt kérte a már Budapesten tartózkodó Raoul Wallenbergtől, titkárával Lauer Kálmánnal folytatott bizalmas levelezésen keresztül, hogy Wallenberg Eduard Fietowicz számára állítson ki ideiglenes útlevelet. Az Eduard Fietowicz álnevet használó Edmund Fietz mérnök, néppárti politikus a londoni lengyel emigráns kormány magyarországi ún. „W” kirendeltségének, konspirációs összekötő bázisának volt a vezetője. A Lauer által közvetített üzenet szerint Fietowicz címét „Dr. Soos Gézán keresztül lehet megtudni, aki a Külügyminisztérium Kulturális

¹⁹ A svéd kiküldött látogatásának jelentőségét mutatta, hogy azt mint fontos, pozitív eseményt Antall is kiemelte 1946-os összefoglalójában. Ugyanakkor Radvánszky Antal egykorú bizalmas feljegyzése szerint Ehrenström svájci beszámolója korántsem volt olyan pozitív, mint ahogy azt a magyar fél remélte. ANTALL: i. m., 58; PAP: i. m., 15; MAJSAI Tamás: A magyarországi református egyház és a „svájci” ökumené a Soáh idején. Egy lehetőség lehetetlenségének története, in: Randolph L. BRAHAM – Attila PÓK (szerk.): *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, Holocaust Studies Series, [New York], Distributed by Columbia University Press, 1997, 467–468.

²⁰ Jelentés 1944. december 12., NARA RG 226, E 125 B 48.

Osztályának követségi titkára”.²¹ Soosnak a lengyelekkel kapcsolatos kevéssé ismert bizalmi szerepére egy másik, 1944. augusztus 21-én kelt levél is utal, melyben Wallenberg arra kapott megbízást, hogy érdeklődjön Soosnál Henryk Ślawik, Andrzej Pysz, Kazimierz Gurgul és Stanisław Meysner felől.²² Mindnyájan a lengyel emigráns kormány magyarországi megbízottjaiként tevékenykedtek.

Ugyancsak további kutatásokra ösztönöz a „holland vonal” szerepe az SDG és Soos kapcsolati hálójában. Egyrészt, mert a német hadifogolytáborokból szökött holland tisztek, akik református kapcsolataik révén kerültek Magyarországra és kaptak támogatást, aktívan bekapcsolódtak a magyarországi ellenállásba és embermentésbe, másrészt, mert kapcsolataik a brit hírszerző szervekkel a magyar (egyházi) ellenállás eddig kevéssé ismert angolszász kapcsolataira is ráirányítják a figyelmet.²³ Egyikőjük, Johannes Adolf Bentinck főhadnagy 1944 decemberében tagja volt annak a titkos küldöttségnek, amellyel Soos Géza a szövetségesekhez repült. Az út konspirált előkészítésébe egy ponton Pap László, valamint az evangélikus Wolf (Ordass) Lajos is bekapcsolódott. Egy másik, a protestáns ellenállási hálózattal és valószínűsíthetően az angol katonai hírszerzéssel is kapcsolatban álló holland tisztet, Gerrit van der Waals hadnagyot – akinek egyébként Szabó Imre esperes szerzett rejtékhelyet²⁴ – pedig Raoul Wallenberggel egyidőben fogta el a szovjet katonai titkosszolgálat, és ugyanúgy nem tért haza a szovjet fogságból, mint a svéd diplomata.

²¹ McKAY, C. G.: *Adler-Rudel's visits to Sweden*. <https://www.raoul-wallenberg.eu/wp-content/uploads/2012/05/AdlerRudelEssay1.pdf>, 9. Fietowiczot/Fietzet Magyarország megszállásának napján, 1944. március 19-én lakásán elfogták a Gestapo emberei. Egyes források szerint még Magyarországon belehalt a kínzásokba a Gestapo börtönében, mások szerint Mauthausenben végezték ki.

²² McKAY: i. m., 11. Ślawik a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság, majd a Lengyel Polgári Bizottság vezetőjeként különösen is szorosan működött együtt a magyar menekültügyi kormánybiztossal, id. Antall Józseffel és körével. A német megszállást követően Ślawik, Pysz és Gurgul is a mauthauseni koncentrációs táborban haltak meg.

²³ A menekült holland tisztek szerepéhez lásd PUSZTAI Gábor: „...fogadtatásuk szívélyes volt...”. Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban, in: *Történeti tanulmányok* 30(2022), 244–281; MACSKÁSY Pál: A sötétség tenger árja ellen... Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: BERNÁTH István (szerk.): *Hollandból magyarra. Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, Budapest, 1986; Kiss Réka: Szent-Iványi Sándor unitárius lelkész szerepe az ellenállásban, in: *Századok* (2025/2), megjelenés alatt.

²⁴ Szabó Imre esperes szerepéhez az embermentésben lásd ERDŐS Kristóf: Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége (1944), in: *Hagyomány – Identitás – Történelem* 1(2024/1), 95–113.

A svájci vonal

Soos 1939-ben fiatal jogászként lett Teleki Pál miniszterelnöki titkára, illetve a Teleki kezdeményezésére, Szent-Iványi Domokos vezetésével a Miniszterelnökségen felállított IV. ún. Tájékoztató Osztály munkatársa. A kormányfő „privát kabinetjeként” is számon tartott angolszász orientációjú részleg a náci Németországgal szembeni titkos tevékenység központjaként működött, a titokban folytatott német- és nyilasellenes propagandamunkáját szervezte és koordinálta. Teleki öngyilkossága után Szent-Iványi és körének pozíciói jelentősen meggyengültek, Soos előbb az Igazságügyi Minisztériumba került, majd a Külügyminisztérium kulturális osztályán miniszteri titkárként a svájci, svéd, finn ügyek előadója és egyben menekültügyi megbízott lett. Emellett megbízták az egyházak külföldi kulturális ügyeinek intézésével, valamint a szövetséges országokból érkező menekültek ellátásának koordinálásával. A külügyminisztériumban 1942 végén kezdett szerveződni Soos korábbi főnöke és bizalmasa Szent-Iványi Domokos vezetésével a háborúból való kilépés előkészítésére létrejött titkos csoportosulás, a Magyar Függetlenségi Mozgalom, amely kezdetben inkább konspiratív hálózatként vagy ernyőszervezetként működött. Soos ennek a kapcsolati hálónak lett egyik meghatározó mozgatója.²⁵ Külföldi kapcsolatai Kállay Miklós miniszterelnökké való kinevezésével, illetve a Kállay kormánynak a szövetségekkel folytatott titkos tárgyalásaival, béketapogatózásaival egyidőben értékelődtek újra fel, melynek – Törökország mellett – két fontos színtere két protestáns ország, Svájc és Svédország lett.

Soos 1943-ban az MFM megbízásából több ízben bizalmas küldetést teljesített Svájcba, valamint Svédországba. Visszaemlékezése szerint a svájci illegális vonal kiépítése több sikerrel járt, ahol nemcsak a magyar diplomácia Bakách-Bessenyei György által irányított angolbarát köreiből juttatott el bizalmas információkat, hanem ekkor került előtérbe a genfi ökumenikus központtal való egyházi kapcsolatok újraélesztése is. A semleges Svájcban működő egyházi szervezetek legális fórumot biztosítottak az egymással szembenálló politikai-katonai szövetségi rendszerekhez kötődő országok diplomatái és egyházi személyiségei számára

²⁵ KODOLÁNYI Gyula – SZEKÉR Nóra (szerk.): *Szent-Iványi Domokos: Visszatekintés, 1941–1972*, Budapest, 2016; SZEKÉR Nóra: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom tevékenysége*, in: HANTÓ ZSUZSA – SZEKÉR Nóra (szerk.): *Páncélosokkal az életért. „Koszorús Ferenc a holokauszti hőse”*, Budapest, Koszorús Ferenc Emlékbizottság (2015), 64–98.

az érintkezésre és információátadásra.²⁶ Soos két svájci útjáról tudunk. Először 1943 tavaszán az egyetemes konvent külügyi osztályának vezetőjével, a kiterjedt amerikai kapcsolatokkal rendelkező felsőházi tag és egyben MFM-tag Boér Elekkel utazott formailag egy bizalmas egyházi delegáció tagjaként Svájcba, majd nyáron családi nyaralás ürügyével töltött ott hosszabb időt.

Közel sem ismerjük a két svájci út minden részletét, pontos céljait és Soos megbízatását. Ami tudható, hogy 1943 tavaszán Boér és Soos egyházi kiküldöttként találkoztak a formálódó Egyházak Világtanácsa nagytekintélyű vezetőjével, az európai ellenállási mozgalmakat intenzíven támogató Willem Visser 't Hoofttal. Pap László emlékiratában arról írt, hogy a találkozás rendkívül balul sült el, ugyanis Soosékra hárult a feladat, hogy kézbesítsék Ravasz Lászlónak A bolsevizmus veszedelme című memorandumát, amelyben a püspök a szovjet rendszer diktatórikus, egyházüldöző természetéről, sőt a náci rezsimnél is brutálisabb voltáról próbálta meggyőzni Visser 't Hooftot keresztül a nyugati egyházi közvéleményt, melyet a holland lelkész mereven elutasított.²⁷

Figyelemre méltó azonban, hogy maga a kezdeményezés, hogy szülessen egy a nyugati protestáns egyházi köröket a szovjet rezsim diktatórikus természetére figyelmeztető szöveg, valójában Kállay miniszterelnök környezetéből indult, ahogy Soos és Boér egyházi útját is egyeztetették Kállayval. A titkos egyházi diplomácia nyilvánvalóan igyekezett segíteni azokat a náciellenes, ugyanakkor a szovjet térfoglalástól is féltő kormányzati törekvéseket, amelyek próbálták megteremteni a lehetőséget az angolszász szövetségesek előtti fegyverletételre.²⁸ Jól tudván, hogy a rettegett német megszállás mellett a háború utáni európai helyzetre tekintve, a Szovjetunió jelenti a legkomolyabb biztonsági kihívást az állami szuverenitásra, nemcsak Magyarország, hanem az egész térség számára. Soos Géza és a mögötte álló egyházi-ellenállási körök mozgására vonatkozó mozaikszerű adatok azt mutatják, hogy a maguk lehetőségeivel Soosék is igyekeztek ezeket a nyugatra irányuló bizalmas, illegális kapcsolatokat kiépíteni. A már

²⁶ Lásd: Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*, Budapest, 2020.

²⁷ Lásd: PAP: i. m., 14.

²⁸ Az angolszászok előtti fegyverletétel lehetősége egészen 1943 novemberéig, azaz a szövetségesek balkáni partraszállását elvető és így a térséget a szovjet érdekszférához soroló sorsdöntő teheráni konferenciáig a náciellenes magyar politikai körök fő törekvése volt.

említett amerikai hírszerzési összefoglaló nyomán újabban felmerült az is, hogy svájci tartózkodása idején, Visser 't Hoofton keresztül Soos kapcsolatba kerülhetett Allen Dullesszel, az amerikai katonai hírszerzés (OSS) berni vezetőjével, valamint Elizabeth Wiskemann-nal, a berni brit követség sajtóattaséjával, aki amellet, hogy Dulles közeli ismerőse és informátora volt, később kiemelt szerepet játszott abban, hogy az ún. auschwitzi jegyzőkönyv Svájcban nyilvánosságra kerüljön.²⁹ Ugyanez az összefoglaló egy másik helyen azt állítja, hogy Soosnak Gizi néni kódneven sikerült kapcsolatba lépnie a berni brit követséggel a lengyel, valamint a vöröskeresztes kapcsolatai révén. Könnyen lehet, hogy ez a brit követségi kapcsolat Elizabeth Wiskemann volt.

Mindezekén túl, Duncan Bare kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a titkos béketárgyalásokat aktívan elősegítő vatikáni magyar nagykövet, báró Apor Gábor Svájcba küldte sajtóattaséját, Aradi Zsoltot, valamint titkárát, Perczel Tamást, hogy találkozzanak Soossal.³⁰ Soos Géza pedig a háború után írt bizalmas feljegyzéseiben utalt arra, hogy svájci útján került kapcsolatba az erdélyi zsidó származású, ekkor Salvador genfi konzulátusán dolgozó embermentő diplomatával, Georges Mantellóval (Mandel Györggyel), akit Sárosy Bélának köszönhetően ismert meg, és aki összehozta őt cionista vezetőkkel. Ugyanebben a feljegyzésben olvasható, hogy állítólag Soos 1943-as svájci útja során épített ki először kapcsolatot a szovjetek felé is.³¹ Ennek részleteiről azonban semmit nem tudunk.

Soos svájci kapcsolatainak bizalmas ápolásában két olyan személy is közreműködött, akik részben az információk áramoltatásában, részben később, a zsidóüldözés idején az embermentés anyagi hátterének előteremtésében is fontos szerepet játszottak. Az egyikük Bónis Béla, svájci ösztöndíjas református lelkész, aki Soos beszámolóí szerint bizalmas futárként tett szolgálatokat. A másik személy, a bevezetőben már említett báró Radvánszky Antal volt.

²⁹ NARA RG 226, E 214, B6. Visser 't Hooft és Elizabeth Wiskemann szerepéhez és Soossal való kapcsolatához lásd: BARON, Frank: *Stopping the Trains to Auschwitz*, Budapest, 1944, University of Kansas, 2021; BARON, Frank: *The Auschwitz Report. The Impact of Its Revelations in Switzerland and Hungary*, in: *Hungarian Cultural Studies* 16, 73–91, 2023. <https://ahea.pitt.edu/ojs/ahea/issue/view/20>

³⁰ 3. January 1945, Saint Bari to Saint Washington, Contacts of the Hungarian Resistance Movement, NARA RG 226, E 211, B 44. BARE: i. m., 68.

³¹ Soos Géza igazolási eljárása Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XVII 1547. 3. d. Ezúton köszönöm Hornyák Máténak, hogy a dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

A Soos–Radvánszky kapcsolat a magyarországi protestáns vonalon folyó zsidómentés anyagi támogatásában is kulcsszerepet játszott. A Nemzetközi Vöröskereszt Különleges Segélyosztályának vezetője, Jean-Etienne Schwarzenberg, valamint Adolf Freudenberg, a német hitvalló egyház emigrációba kényszerült lelkész-diplomatája, a formálódó EVT menekültügyi osztályának vezetője ugyanis Radvánszky Antalón keresztül juttatták el a Budapestre szánt pénzdományokat. A virágnyelven fennmaradt töredékes levelezésben könyvküldeményekről van szó. Pap László emlékiratában azt írja, hogy egy könyvküldemény 1000 pengőt jelentett. Radvánszky ezeket a pénzüsszegeket a már bejáratos protestáns kapcsolati háló, Soos Géza és Pap László református teológiai professzorok segítségével továbbította a Jó Pásztor Bizottság (Éliás József) illetve az Országos Magyar Zsidósegítő Akció (OMZSA) számára.³² Ez a hálózat ugyanakkor feltehetően titkos információk kijuttatására is vállalkozott. 1944 augusztusában Radvánszky arról tájékoztatta Royall Tylert és Allen Dullest, hogy megpróbált rádióon keresztül egy előre egyeztetett kóddal kapcsolatba lépni a magyar földalatti ellenállási mozgalommal. Ez minden bizonnyal az MFM lehetett. És erre utalhat a bevezetőben említett OSS jelentés is, amely szerint a protestáns egyházi köröknek köszönhetően, amelyekkel Radvánszky kapcsolatban állt, sikerült egy olyan csatornát találni, amelyen keresztül néhány próbaüzenet átjutott. Később, 1944 decemberében olaszországi kihallgatásai alkalmával Soos megerősítette, hogy Radvánszky volt az MFM egyik fő svájci képviselője.³³

A svéd vonal

Ugyancsak a Kállay-kormány béketapogatózásai során vált a titkos kapcsolatok kiépítésének fontos irányává a svéd főváros. Soos a svéd ügyek referensként került kapcsolatba a stockholmi magyar sajtóattaséval, az MFM-hez kötődő Gellért Andorral, akire a fegyverszüneti megállapodások előkészítése érdekében küldtek titkos megbízatással Stockholmba, és került ott szoros

³² Lásd Note pour la Délégation; du C.I.C.R. Budapest. J. E. Schwarzenberg ACICR BG 003 48e-02, Lettre envoyée a la délégation de Hongrie; Correspondence échangée avec l'organisation „Bon Pasteur” a Budapest ACICR G 59/2/65. Lásd még: Kiss: *Az egyházi reakció*, 329–354.

³³ Lásd: RG 226, 190 C B6. Lásd: BARE, Duncan: *A második világháború alatti magyar ellenállás az amerikai titkosszolgálatok tükrében*. Forráskiadvány, megjelenés alatt.

kapcsolatba a szövetséges diplomáciai és hírszerzési körökkel. A német megszállás után Budapestre érkező Wallenberg feltehetően az ő iránymutatása nyomán kereste fel Soos Gézá, aki a svéd diplomata egyik legfontosabb segítője lett a zsidómentésben és az MFM-mel való kapcsolattartásban.³⁴ A legfrissebb kutatások azt sugallják, hogy a svéd–magyar kapcsolatépítésnek diplomáciai és titkosszolgálati szálai egyaránt lehettek. Egyes dokumentumtöredékek pedig arra utalnak, hogy a svéd titkosszolgálat már 1943-ban aktív kapcsolatokat épített Magyarországon, együttműködve az amerikai és brit hírszerzés képviselőivel, részben a Szovjetunió befolyás-szerzése elleni titkos információgyűjtés érdekében.³⁵

Soos Géza szerepéről nincsenek pontos ismereteink. Egy 1942 októberéből a külügyminisztérium irattárában fennmaradt telegram alapján annyit tudunk, hogy Soos személyesen is megfordult a svéd fővárosban és Stockholmban találkozni kívánt a már említett Gellért Andorral, valamint Vági Zoltán őrnaggal, Magyarország stockholmi katonai attaséhelyettesével.³⁶ Soos Svédországi útja egyidőre esett a Kállay kormány kezdeti próbálkozásaival, hogy eljuttattak néhány magyar javaslatot Stockholmba, hogy azokat továbbítsák London felé.

1943-ból dokumentálható egy másik, szintén Soostól indult kezdeményezés is, miszerint egy evangélikus és református lelkész magyar állami támogatással utazzon Svédországba egyházi előadó körútra. Az egyik jelölt Pap László lett volna, a másik pedig Wolf/Ordass Lajos evangélikus lelkész. Ebben az időben mindketten a náciellenes egyházi vonal, később pedig az MFM köréhez tartoztak. Mindkettőjük kiutazása meghiúsult. Pap László az emlékiratában azt írja, hogy „ennek a svéd útnak az lett volna a tényleges

³⁴ A Kállay-kormány külpolitikájához lásd: Joó Andor: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*, Budapest, Napvilág, 2008, 50–65. Gellért Andor személyéhez lásd: GELLÉRT ANDOR: A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez, in: *Új Látóhatár* (1974/5), 355–378, (1974/6), 441–458; BARE: *Hungarian affairs*; KOVÁCS GELLÉRT: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*, Budapest, 2015; S. BERGER, Susanne – BIRSTEIN, Vadim: *The Secret Swedish–Hungarian Intelligence Sharing Agreement 1943–44. Possible Implications for the Raoul Wallenberg Case*, 2020; Joó András: Kóktél Wallenberggel. Háborús diplomácia és magyar fegyverszüneti erőfeszítések Stockholmban 1942 vége és 1944 márciusa közt, in: *Rendszerváltó Szemle* (2024/3–4), 38–47.

³⁵ KOVÁCS: i. m.; BERGER–BIRSTEIN: i. m.

³⁶ Telegram Helsinkibe 1942. október MNL-OL-K-101-57. Vági 1943-ban kulcsszerepet játszott a svéd katonai hírszerzéssel való, a Szovjetunióval kapcsolatos információk megosztására vonatkozó informális hírszerzési együttműködés előkészítésében, BERGER–BIRSTEIN: i. m.

célja, hogy nemcsak a svéd, hanem rajtuk keresztül az angolszász egyházi, és közvetve a politikai körökkel is vegyem fel a kapcsolatokat”. Az uppsalai egyetemről és a svéd vallástörténeti társaságtól érkezett a meghívás. Az előadói programot a stockholmi magyar intézet ekkor indított új svéd nyelvű egyházi értesítője már be is harangozta. Megvolt az útlevél és a repülőjegy, de az utolsó este a német konzulátus megtagadta Paptól az átutazó vízumot.³⁷

A fennmaradt töredékes források ugyanakkor azt mutatják, hogy Soos svéd kapcsolatai Magyarország német megszállása után sem szakadtak meg, sőt jelentőségük megnőtt. Az ellenállási mozgalom nevében több ízben juttathatott el információkat Stockholmon keresztül a szövetségeseknek, és kapott is onnan viszont jelzéseket. Amikor Soos Olaszországba érkezett, kihallgatóinak (köztük magának Gellértnek) elmondta, hogy „időszakos összefoglalókat írt a magyarországi politikai helyzetről, amelyeket a svéd [diplomáciai] futárpostán keresztül juttatott el Gellért részére, aki azokat továbbította az amerikai stockholmi követségnek. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a csatornát német nyomás fenyegeti, Gellért egy amerikai rádiókészüléket küldött Soosnak a svájci futárposta útján. Ezt Soos soha nem kapta meg.”³⁸

Azért is volna fontos ezeknek, a részben Soos Gézán keresztül zajló, egyenlőre töredékesen ismert információcseréknek az összefüggéseit feltárni, mert fontos adalékokat nyújthatnak – többek között – Románia átállása (1944. augusztus 23.) utáni kiugrási törekvések történetéhez és azoknak a reményeknek a hátteréhez, amelyek 1944 szeptemberében még mindig számoltak egy angolszász balkáni invázióval. Így például, Duncan Bare kutatásai nyomán tudható, hogy 1944. szeptember 6-án Soos levelet kapott az akkor már az OSS szervezetén belül is autonóm módon tevékenykedő titkos hírszerzési részleg (SI) helyi képviselőjével kapcsolatot tartó Gellértől, amelyben Gellért értesítette őt közelgő olaszországi áthelyezéséről, valamint arról is, hogy Horthyhoz hűséges csapatokat kellene összevonnia Magyarország déli határán. Más forrásokból pedig azt is tudjuk, hogy 1944 szeptemberének végén Soos Gézának sikerült levelet küldenie Ullein-Reviczky Antalnak, a német megszállás után lemondott stockholmi magyar

³⁷ Kiss: i. m.

³⁸ Soos több álnevet és fedőnevet használt; „Schultze” volt a Svédországgal való kapcsolattartáskor, „Saltzer” Svájjal való érintkezéskor, „Gizi Néni” a svájci magyarokkal való kapcsolatfelvételnél, „Pali” az MFM-en belül, és „Gyalakuti Pál” néven kereste a német titkosrendőrség. Lásd: BARE: i. m., 89, NARA RG 226, E 125, B 48.

követnek, amelyben vázolta a náci megszállók elleni felkelés terveit, valamint továbbra is reményét fejezte ki a nyugati katonai erők időben történő megérkezésére Magyarországra.³⁹

Arra is vannak áttételes adatok, hogy 1944. október végén a svéd diplomata, Per Anger két ízben is továbbított Soos és az MFM nevében közleményt „Note Verbale” a szovjetek irányába.⁴⁰ Az OSS egy november 7-én kelt kódolt távirata pedig, amelyben arról érdeklődnek, hogy miként tudnának Soossal kapcsolatba lépni, arra mutat, hogy Soos hozzáférést kapott a svéd nagykövetség kommunikációs rendszereihez. A válasz szerint Soos Per Angeren, illetve Wallenberg keresztl volt elérhető. A távirat azon kevés egykorú dokumentumok egyike, amelyek egyfelől az MFM-nek a szövetségesekkel való kapcsolattartási kísérleteire, másfelől Wallenberg és Soos közvetlen kapcsolatára utalnak.⁴¹

Soos korabeli súlyát érzékelteti, hogy valószínűsíthetően ő volt az első magyar, akivel 1944 nyarán, Magyarországra érkezése után Wallenberg találkozott. Kapcsolatukról, annak titkos jellege miatt nincsenek pontos ismereteink. Azt azonban tudjuk, hogy Per Anger lakásán találkoztak, mindjárt Wallenberg Budapestre érkezésének másnapján. Legalább is erről árulkodik Wallenberg naptárjában fennmaradt bejegyzése. „1944. július 10. SOOS.”⁴² Wallenberg üzleti partnerével, Lauer Kálmánnal folytatott levelezésében szintén többször is előkerül Soos Géza, Syllberg álnéven. Soos, illetve kapcsolati hálója a svéd diplomata egyik legfontosabb segítője lett az embermentésben és a magyar ellenállási mozgalom szervezeteivel való kapcsolatok kiépítésében.

³⁹ Lásd: BARE: i. m., 89, NARA RG 226, E 125, B 48. A Svédországból érkező értesítésről, miszerint az angolszászok megjelennek a Drávánál Soos is ír 1945 tavaszán olaszországi kihallgatásai alkalmával. Lásd: Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (továbbiakban ÁBTL) V-2000/43, 176; Political Memorandum, Press Reading Bureau, Stockholm to Political Intelligence Department, London. Hungary No. 86, 8th October 1944. The National Archives (továbbiakban TNA) FO 371/39266. Soos levelének összefoglalóját, amelyet a stockholmi brit követség állított össze, továbbították a brit Külügyminisztérium Politikai Hírszerzési Osztályának. Lásd AGRELL, Wilhelm: *The shadows around Wallenberg. Missions to Hungary 1943–1945*, Historiska Media, 2019, 241, 43. lábjegyzet. Az eredeti dokumentumot és Agrell következtetéseit idézi: BERGER–BIRSTEIN: i. m. 58.

⁴⁰ Nyilatkozat 1947. jan. 17. Ráday Levéltára C/230 (Soos Géza iratai), BERGER–BIRSTEIN: i. m., 206. lábjegyzet.

⁴¹ 6. November 1944, Chapin to Fuller, és 7. November 1944, Fuller to Chapin NARA, RG 226, E 210, B 204. Lásd még: KOVÁCS: i. m., 207.

⁴² EMBER Mária: *Wallenberg Budapesten*, Budapest, 2006, 32–33.

Az Auschwitz-i jegyzőkönyv

1944. március 19., a német megszállást követően Soos a Függetlenségi Mozgalom megbízásából továbbra is hivatalában maradt, kiemelkedő szerepet vállalt a politikai ellenállás kiépítésében és az üldözöttek, elsősorban a zsidók mentésének gyakorlati megszervezésében. Személye körül sokrétű mentőakció összpontosult. Az egyházi egyesületek zsidómentő tevékenységét a háború után így foglalta össze: „Táborokban annyi üldözöttet rejtett el az SDG, amennyit csak a hely megengedett. Az SDG és a KIE titkárai rendkívüli erőt fejtettek ki az üldözöttek megmentésére. Az SDG szerzett egy diplomáciai jelzéssel ellátott autót, ami lehetővé tette számos zsidó megmentését... Magánszemélyek, lelképásztorok, állami alkalmazottak, titkos nyomdák ezer számra gyártották a hamis keresztleveleket. Mindez halálbüntetés veszélyével járt.”⁴³

Tevékenységének egyik legjelentősebb és legveszélyesebb akciója a történelmi jelentőségű Vrba–Wetzler riport, avagy Auschwitz-i jegyzőkönyv lefordíttatása és terjesztése volt. 1944 április végén titkos csatornákon keresztül kapta meg az auschwitz-i koncentrációs táborból megszökött két szlovák rab hiteles beszámolóját a haláltáborban történekről, a tömeges gyilkolás méreteiről és módszereiről. Bár idővel többen is terjesztették az eredetileg német nyelvű iratot, valószínűsíthető, hogy a magyar államapparátusból Soos Géza látta először a jegyzőkönyvet. Máig nem lehet tudni, hogy Soos milyen csatornákon keresztül jutott a jegyzőkönyvhöz. Ő maga arról vallott, hogy a szlovák határ közelében egy ellenállással szimpatizáló személyen keresztül jutott hozzá, ám valószínűleg ez inkább csak dezinformáció lehetett, és valójában cionista körökből, egyes feltételezések szerint Rudolf Kastneren keresztül került hozzá a dokumentum.⁴⁴ Soos legkésőbb 1944. május letelején adta át a jegyzőkönyvet barátjának és az ellenállási szervezetben közeli munkatársának, Éliás József református lelképásztornak, a magyar református és evangélikus egyházak zsidótérítő és zsidómissziós szerveként működő Jó Pásztor Bizottság titkárának. Éliás feladata lett, hogy a veszélyes iratot magyarra fordíttatva legépeltesse, majd

⁴³ Soos Géza: A zsidókérdés és a magyarországi keresztyén egyházak. Ráday Levéltár C/230. 16. d.

⁴⁴ HARASZTI György (szerk.): *Auschwitz-i jegyzőkönyv*, Budapest, 2016; TIBORI SZABÓ Zoltán: The Auschwitz Reports: Who Got Them, and When?, in: Randolph L. BRAHAM – William J. VANDER HEUVEL (szerk.): *The Auschwitz Reports and the Holocaust in Hungary*, New York, Columbia University Press, 2011, 85–120.

öt példányt juttasson el előre kijelölt magyar notabilitásoknak. A feladatot körülbelül egy hét alatt sikerült elvégeznie egyik munkatársának, Székely Máriának, így május közepén a magyar nyelvű másolatokat kézbe is vehették a keresztény egyházak legmagasabb rangú vezetői, valamint a Magyar Cionista Szövetség elnöke. Az ötödik példányt a kormányzó náciellenes környezetén keresztül Horthyhoz szerették volna eljuttatni, amelyre azonban csak június elején került sor. Bár a jegyzőkönyv tartalma nem vált nyilvánossá, közvetve így is hozzájárult a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásához.⁴⁵

Székely szerint Soos egy angol fordítást is készíttetett. Az angol fordítás jelentőségére először Tibori Szabó hívta fel a figyelmet, aki az auschwitzi jegyzőkönyvek útjának rekonstrukciója során azt is lehetségesnek tartotta, hogy ez az angol nyelvű változat is eljutott a svájci egyházi körökhöz, illetve Visser 't Hoofton keresztül az angolszász szövetségesekhez. Soos tevékeny részt vállalt az MFM egyik legismertebb akciójának előkészítésében, amikor is 1944. júliusában Koszorús Ferenc vezérkari ezredes, a Budapest és környékén állomásozó I. páncélos hadosztály parancsnoka a Baky László belügyi államtitkár irányította csendőrpuccs megakadályozására páncélosaival körülfárta Budapestet.

Bari

A német megszállást követően már a magyar államigazgatásban, katonai körökben is egyre jelentősebb hálózattal bírtak a német szövetséggel szakítani kívánó erők. Az egyre inkább szervezetszerűen működő illegális MFM részéről részben Soos tartotta a kapcsolatot az ellenállási mozgalom különböző csoportjaival. 1944 szeptemberében pedig, amikor Szent-Iványi Domokos egy titkos fegyverszüneti delegáció tagjaként Moszkvába utazott, Soos előbb az MFM polgári szárnyának irányítását vette át, majd 1944. október 15-ei nyilaspuccsot követően gyakorlatilag az egész szervezet vezetése ráhárult.

Mindezek nyomán nem meglepő, hogy Soos Géza képviselte az MFM-et a magyar ellenállás 1944. november 9-én megalakult csúcsszervében, a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító

⁴⁵ SZÉNES Sándor: *Beféjezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*, Budapest, 1994, 335–364.

Bizottságában (MNFFB). A Magyar Frontra épülő bizottságot a Vörös Hadsereggel együttműködésben kirobbantandó budapesti fegyveres felkelés céljából hozták létre különböző ellenállócsoportok, emellett a szervezet megpróbálta államhatalmi szervként legitimálni magát, sőt megkíséreltek kilépni a diplomáciai játéktérre is. Moszkvai delegációjuk elutazására azonban nem került sor: az MNFFB katonai vezérkara alig két héttel megalakulása után lebukott.

A nyilas puccsot követően Soos is illegalitásba kényszerült, folyamatos életveszélyben volt. A Gestapo és a nyilasok hajtóvadászatot indítottak ellene. Rejtekhelyét naponta változtatta, az egyházi és SDG-s kapcsolathálója feltehetően csakúgy segített a sikeres bujkálásban, mint külföldi kapcsolatai. Soos családjával, várandós feleségével és három kislányával is megszakított minden kapcsolatot, így csak a háború után értesült édesanyja és egyik kislánya haláláról, illetve ekkor láthatta először az ostrom idején született negyedik gyermekét.

Ebben a vészterhes időben született meg a döntés, hogy Soost egy titkos tárgyalódelegáció élén a nyugati szövetségesekhez Olaszország már felszabadított részébe küldjék, hogy tájékoztassa a szövetséges erőket a magyar ellenállás együttműködési készségéről, embermentő tevékenységéről, az angolszászokon keresztül felvegye a kapcsolatot a Moszkvában tartózkodó Szent-Iványival, illetve hogy összehangolja az MFM németek elleni fellépését a Vörös Hadsereg előrenyomulásával. Az előkészületek rendkívüli titoktartás mellett – többek között – Bethlen István egykori miniszterelnök, Wallenberg, illetve Tildy Zoltán tudtával folytak.⁴⁶ Ugyanakkor feltehető, hogy Soos útját a szövetségesek részéről Gellért Andor kezdeményezte, aki ekkor Svédországból szintén Olaszországba érkezett egy magyar ellenállási csoport felállításának a szándékával.

Soosék útjáról a szovjetek is azonnal értesültek, a moszkvai brit nagykövetségen révén John Balfour 1944. december 14-én kelt, Dekanozov külügyminiszter-helyettesnek címzett feljegyzésében arról tájékoztatta az oroszokat, hogy a magyar ellenállás több embere Soos Géza vezetésével leszállt egy olaszországi repülőtéren, és vittek magukkal egy titkos jelrendszert, amivel Budapest felé kommunikálhatnak.⁴⁷ Az amerikai hírszerzés

⁴⁶ KONCZ Lajos: Zsidómentés és nemzeti ellenállás, in: *Beszélő* (2001/9). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/zsidomentes-es-nemzeti-ellenallas>; KOVÁCS: i. m.; BFL XVII 1547, 3. doboz Soos Géza igazolási eljárása.

⁴⁷ BERGER–BIRSTEIN: i. m., 208. lábjegyzet.

által AE-751 kódnéven számontartott Soos Géza⁴⁸ csupán 1946 januárjában, Svájcban találkozhatott életben maradt családtagjaival. Soos 1946 elején még visszatért Magyarországra, hogy felvegye a szolgálatot a Külügyminisztériumban, de néhány hónap múlva az immár kommunista befolyás alatt álló politikai rendőrség várható letartóztatása elől menekülni kényszerült. 1946 májusában Éliás József lelkész és egy az életéért Soos Gézának hálás politikai nyomozó segítségével vöröskeresztes csomagok közé bújva hagyta el véglegesen az országot. Az emigrációban elvégezte a református teológiát, s megbízást kapott a közép-európai menekültek lelki gondozására. 1951 őszén családjával együtt az Egyesült Államokba költözött. 1953. szeptember 5-én autóbalesetben hunyt el egy pennsylvaniai kisváros, McConnellsburg közelében.

⁴⁸ BARE: *Angleton*.

Kötetünk szerzői

(Bogárdi) Szabó István (PhD), református lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara Rendszeres Teológiai tanszékének egyetemi tanára. Kutatási területe: teológia, vallástörténet. szabo.istvan@kre.hu

Bárány Zoltán, református lelképásztor, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatási területe: a 20. századi magyar református egyház. barany.zoltan@reformatus.hu

Csűrös András (PhD), egyháztörténész, lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Karának adjunktusa, a Gyömrői Református Egyházközség lelképásztora. Kutatási területe: a 20. századi magyar egyháztörténet, diktatúrák alatti egyházi élet. csuros.andras@kre.hu

Hanula Gergely (PhD), teológus, nyelvész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára, kutatóprofesszor. Kutatási területe: Újszövetség, bibliamagyarázat különös tekintettel az óegyházi görög nyelvű szentírásértelmezési hagyományra, bibliafordítás és az egyházi nyelvhasználat kérdései. hanula.gergely@kre.hu

Kiss Réka (PhD, dr habil.), néprajzkutató, történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezetője, habilitált egyetemi docens. A Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnöke. Kutatási területe: a 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténet. Az egyház és állam viszonya Magyarországon a kommunista diktatúra idején. foldvaryne.kiss.reka@kre.hu

Köbel Szilvia (PhD), alkotmányjogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának habilitált egyetemi docense, a Közjogi Intézet vezetője, az Alkotmányjogi és Egyházjogi Tanszék helyettes vezetője, rektori főtanácsadó. Kutatási területe: alkotmányos alapjogok, egyházjog, közjogtörténet, totalitárius rendszerek. kobel.szilvia@kre.hu

KÖTETÜNK SZERZŐI

Lányi Gábor (PhD, dr. habil), református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense. Kutatási területe: a 20. századi magyar református egyháztörténet. lanyi.gabor@kre.hu

Nagy Péter (PhD), jogtörténész, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet Jogtörténeti Tanszékének megbízott tanszékvezetője, adjunktus. Kutatási területe: a magánjog története a 19–20. században, a református egyházjog története. nagy.peter@kre.hu

Pap Ferenc (PhD, dr. habil.), református lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Újszövetségi Tanszékének, valamint a Pedagógiai Kar Hittanoktató- és Kántorképző Intézetének egyetemi tanára, az Alapozó Teológiai Tanszék vezetője, a Pedagógiai Kar dékánja. Kutatási területe: kultusz- és liturgiátörténet. pap.ferenc@kre.hu

Rigó Róbert (PhD), történész, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának kutatási osztályvezetője. Kutatási területe: a 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténet. rigo.robert@kre.hu

Szetey Szabolcs (PhD), református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar Hittanoktató- és Kántorképző Intézetének intézetvezető egyetemi docense. Kutatási területe: homiletika- és liturgiátörténet. szetey.szabolcs@kre.hu

Tóth-Gyollai Dániel, lelkipásztor, doktorandusz a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájában, a Kálvin Kiadó szerkesztője. Kutatási területe a magyarországi református lelkészképzés története. toth.gyollai.daniel@kre.hu

Absztraktok

A kötet tanulmányainak absztraktjai szintén megtalálhatóak a *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* folyóirat 69. évfolyamának 2024-es 1. különszámában (DOI: 10.24193/subbtref.69.suppl1)

István Bogárdi Szabó: *Pathfinders. István Török (1903–1996) in the Church – Against the Church – For the Church*

The life and theological work of István Török (1903–1996) clearly illustrate the alternations of Protestantism in the 20th century and at the same time reflect the changes in the circumstances of the Hungarian Reformed Church. From the beginning of his career, first as a teacher at the Papal Reformed Theological Academy and then as a professor at Tisza István University of Debrecen, he participated in the theological debates. These reflections helped the orientations of the Church. During the years of communism, his publishing activities were limited, and after 1956 he was suspended from his teaching position. Nevertheless, he delivered many lectures to his former students at the so-called “black conferences”. In the period around the regime change (1989–1991), he rejoined the public life of the Church with several writings. Significant theological turns require freedom, when the Church paves the way for the eternal, even at the cost of conflict or self-restraint.

Keywords: Protestantism in the 20th century, dialectical theology, ethical dimensions of Christian life, freedom of the church

Ferenc PAP: “Unity and Refinement”. Paths and Quests for Organizational and Ceremonial Unity in the First Half of the 20th Century

This article explores the efforts of the Hungarian Reformed Church in the first half of the 20th century to achieve uniformity and refinement in its worship practices. The desire for a unified Hungarian Reformed worship service had been a hallmark of previous centuries, leading to a long journey of development in the 20th century. The standardization of the liturgical praxis aimed to create a sense of shared identity and eliminate historical variations in regional worship practices and customs. The movement for liturgical unity had been ongoing for centuries, with earlier attempts including church district agendas published in the 19th century. The publication of the Liturgical Book [Istentiszteleti Rendtartás] in 1930, which is the first official Agenda for the whole Reformed Church in Hungary, marked a culmination of efforts towards liturgical unity. The paper highlights the tension between achieving uniformity and preserving diversity within a religious tradition.

Keywords: liturgics, history of liturgy in the Reformed Church in Hungary, liturgical book, 20th century, worship practices

Zoltán BÁRÁNY: The Youth Inner Mission and the Soli Deo Gloria

From the 19th century, as a parallel field of foreign missionary work, the Hungarian inner mission followed Western (English, German) models and established associations to revive the stagnating religious life and to help those less fortunate in a miserable situation. The urbanisation of the period affected greatly the families moving to the capital, where some of them had become disconnected from their church roots, and the lack of a social safety net led to a high level of poverty and the moral decay that accompanied it. In the first half of my study, I looked at the beginnings of the Hungarian inner mission and then I wrote about evangelising and educating associations for youth and children, such as the Protestant Orphans' Association, the Sunday School Association and the Christian Youth Association, which was modelled on the YMCA. In the second part, I discussed the social and faith-based activities of the specifically Hungarian Reformed Soli Deo Gloria Student Movement.

Keywords: inner mission, youth ministry, Reformed Church, SDG, communism

Dániel TÓTH-GYÓLLAI: Debate on the Initiatives of the Faculty of Theology in Debrecen. The Theological Education Designed by Sándor Csikesz and Imre Révész

This study examines the reform initiatives for theological education in the Reformed Church in Hungary during the early 20th century, focusing on the period between 1912 and 1940. Central to this examination are the reform plans developed by Sándor Csikesz and Imre Révész, particularly their 1937 draft aimed at unifying pastoral training. The research contextualizes these reforms within the broader historical and ecclesiastical framework, analysing the efforts and challenges faced by the Faculty of Theology in Debrecen. The study highlights the various debates and controversies sparked by the proposed reforms, particularly the opposition from other theological academies and the broader church community. Through detailed exploration of historical documents, this paper sheds light on the motivations behind the reforms, the resistance they encountered, and their lasting impact on theological education within the Hungarian Reformed Church.

Keywords: curriculum, Reformed Church in Hungary, theological education, pastoral training, reforms

Róbert RIGÓ: The Confiscation of the Landholdings of the Reformed Church in the Kecskemét Reformed Church County (1945–1952)

In my study, I examine how the newly established communist government in the Kecskemét Reformed Church County, located in the central part of Hungary, deprives the congregations of their landholdings, which are one of their most important financial bases. As a result of increasing pressure from the party-state, the “nationalization” of the church lands took place gradually, up until 1951, when all remaining areas had to be offered to the state for “purchase”, under strictly fixed conditions. During the process, congregations lost their financial independence and became vulnerable to state funding.

Keywords: forced nationalization of landholdings, confiscation of church lands, abolition of the financial independence of churches

Gábor LÁNYI: Viable Cooperation or Unscrupulous Service? Motivations for Albert Bereczky's Activity in Church Governance

Albert Bereczky is one of the controversial figures in the 20th-century history of the Hungarian Reformed Church. Bereczky was a genuine and authentic leader of those who fought for the inner spiritual renewal of the church between the two world wars, a church organizer, a well-known and respected preacher, who saved many by risking his life during the deportation of Hungarian Jews to extermination camps, for which he was posthumously awarded the honorary title "Righteous Among the Nations" from the Yad Vashem. However, the communist state apparatus established after World War II found in him the person who, by placing him at the head of the Reformed Church, could bring about a radical reduction of the public and social role of the Church almost without any resistance. So, the question arises: how and why could Bereczky, whose Christian commitment was hard to question, become the servant of the dictatorial state apparatus with its atheistic ideology? Our study attempts to record the possible intrinsic and extrinsic motivations that might explain this dilemma, while also providing a general insight into Albert Bereczky's life.

Keywords: Bishop Albert Bereczky, Zoltán Tildy, Church–state relationship, communist persecution of Christians, collaboration

Szabolcs SZETEY: “We Must Participate with the Fruits of Our Faith in Building Socialism”. The Preaching Committee in the Danubian Reformed Church District in the Mid-20th Century

As a result of the communist takeover in 1948, the Bishop of the Danubian Reformed Church District, László Ravasz was deposed, and Albert Bereczky took his place. In the end of 1951, Bereczky wrote a report to the general meeting of the Reformed Church in which he requested the authorization to set up a “preaching committee” with the aim of supervising sermons. He believed it was important for the pastors to talk about issues of their time in sermons because “we don’t preach in a vacuum space but to real people”. In reality, the committee’s function was the full control over pastors and the search for the ideological/theological content (which is called “narrow-road” theology) in preachings. That is why every pastor was asked to send in one sermon that was to be delivered between 1/01/1952 and 25/02/1952. József Bodonhelyi, head teacher of practical theology at the Faculty of Theology of the Reformed Church, who was also member of this preaching committee, wrote notes about these received texts and sermons where he probably appeared in person. We could find certain qualifications in his notes that seriously affected the careers of the pastors (for example, “he doesn’t address the issues of our time”; “his teaching is dangerous”; “he must urgently retire”).

Keywords: Albert Bereczky, Reformed homiletics, history of preaching, preaching, Church history

András CSŰRÖS: The “Hungarian Barmen”. The Impact and Reception of the Declaration of Confession and the Barmen Declaration in Hungary

Finding a way out by confession. In 1955, the Declaration of Confession, inspired by the Barmen Declaration, was drawn up in great secrecy and became one of the necessary documents of 20th-century Hungarian Reformed Christianity. In this study, we examine its reception and impact in Hungary. We will look at how the Barmen Confession appeared in Hungary and what influence it had on the 1955 Declaration of Confession.

Keywords: Declaration of Confession, Synod of Barmen, Confessing Church, Martin Niemöller, totalitarianism

Réka Kiss: Mosaics: Traces of Protestant Social Networks in the Resistance during the Second World War. Additions to the Career of Géza Soos

On 9 December 1944, the leaders of one of the most important resistance groups, the Hungarian Independence Movement, stole a German-registered plane and flew secretly to the headquarters of the Anglo-Saxon allies in Southern Italy, taking with themselves a considerable amount of confidential military information and data on the activities of the Hungarian resistance to help the British and American forces. According to a summary by the US intelligence organization, the OSS, the resistance group represented by Géza Soos was ‘predominantly Hungarian and Calvinist in character.’ Another summarizing report on Hungary, also prepared by the OSS, also mentioned a Protestant resistance network that operated illegally during the German occupation. The two documents raise a number of issues related to the so far little known history of the Calvinist and Protestant resistance networks during the Second World War. Focusing on the person of Géza Soos, I would like to sketch up how the revealed documents point out the directions of further research concerning the Calvinist aspects, social network, path-finding and dilemmas of the Hungarian resistance movement during the Second World War.

Keywords: Anti-German Resistance, History of the Reformed Church in Hungary during WW2, Geza Soos, Soli Deo Gloria Student Movement, Office of Strategic Services (OSS)

Szilvia KÖBEL: The Significance of Relations between Hungarian and Dutch Reformed Congregations under the Single Party State – With a Special Emphasis on the Dutch Connections of Dezső Szabó, Pastor in Káloz, in the Focus of the State Security Services

The study provides a glimpse into the ministry of Dezső Szabó, the Reformed pastor in Káloz (Hungary) in the 1960s, when he rebuilt informal church relations independent of church leadership – with Dutch congregations. Prior to the war, Dezső Szabó studied in the Netherlands on a scholarship. The party-state authorities, however, did not approve of inter-church relations with Western churches, but in the changed environment of church politics and church law brought on by the 1960s, Dezső Szabó seized the opportunity to rekindle old ties through his former theological acquaintances. Dezső Szabó's activity was monitored by state security, and the records also provide information on the situation of the Dutch Reformed Church. The study draws attention to dilemmas of wayfinding and identity, full of challenges, during the second half of the 20th century.

Keywords: neo-Calvinism, identity, surveillance, single-party state, Káloz

Péter NAGY: The Path of the Reformed Church in Elizabeth

The Hungarian Reformed Church in Elizabeth, New Jersey operated for about sixty years. The congregation was established by Hungarian immigrants to the United States of America in the late 19th and early 20th centuries. On 21 May 1914, the church became member of the Presbyterian Church in the United States of America. The close-knit community had an active religious and social life and became an important meeting place for local Hungarians. The congregation, which had become financially independent, organized a number of charity events to finance their own expenses, missionary goals, and fundraising activities. It was also important for the congregation to cultivate its Hungarian roots. In the 1970s, it had to cease independent operation partly due to the assimilation of the second and third generations and partly because of urban planning due to the change in the social composition of the town. Rev. Bertalan Szathmáry, a pastor who had previously served in the Elizabeth congregation for several years, gathered the leaderless Newark congregants and founded a new congregation in Union.

Keywords: Hungarian Reformed Church, Elizabeth (New Jersey, USA), Presbyterian Church

Gergely HANULA: Changes in the Language of the Reformed Church in the Second Half of the 20th Century: The Convergence of Oral History and Big Data

The author's journey begins with a deep immersion in his traditional Protestant faith, where he was taught to thoroughly know both the Old and the New Testament. As he reflects on his faith, the concept of being a "stranger and sojourner" comes to the forefront, highlighting the feeling of alienation within the secular world. The narrative takes an interesting turn when the author discusses the impact of changing political language on his perspective. The introduction of new political ideas and discourse challenges the previously straightforward worldview, leading to a sense of uncertainty in decision-making. Believers find themselves in a world with a multiplicity of perspectives that require a re-evaluation of what it means to "deny" or to make choices. In a changing social and political context, the narrative continually explores the intricate connection between faith and language. The author's experiences and reflections provide a compelling insight into the complexities of navigating a shifting spiritual landscape while grappling with the ever-evolving meaning of words and beliefs. The second half of the article presents the results of a computer analysis of the vocabulary of two Bible translations that defined the language usage of the Reformed Church in the second half of the 20th century: the 1908 Károli and the 1975 New Translation. The analysis focuses on words that present difficulties in understanding due to their archaic or religious nature. As a point of comparison, it also showcases the vocabulary of the Gospel of John, where a mere 199 word roots constitute 80% of word occurrences.

Keywords: language of the church, Bible translation, vocabulary of the Bible, letter and soul, protestant language use

A Reformáció Öröksége sorozat (ISSN 2676-9824) eddig megjelent kötetei:

1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2018*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. *Vértelen ellenreformáció*, szerk.: Csorba Dávid, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 310 pp.
- 3/1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, I. kötet*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 470 pp.
- 3/2. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, II. kötet*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 468 pp.
4. *Lányi Gábor: Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 255 pp.
5. *Szabó Gábor: Emlékeim. Alsóseszdetől Kecskemétiig*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 271 pp.
6. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2020*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 428 pp.
- 7/1. „...Tanácsaid Hűség és Igazság”. Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, *I. kötet*, szerk.: Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Tiszáninnyi Egyházkerület, 2021, 383 pp.
- 7/2. „...Tanácsaid Hűség és Igazság”. Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, *II. kötet*, szerk.: Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Tiszáninnyi Egyházkerület, 2021, 399 pp.

8. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2021*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 400 pp.
9. *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából / Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület, Kálvin Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 478 pp.
10. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2022*, szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 612 pp.